

**СИЛКИН АЛЫНГА,
ХАЛЖЬЫМ**

УДК 39. 392.3. 173
ББК 63.5 (2Рос=Кара)
Ш 41

Шидаков И.Б.

«Силкин аллынга, халкъым» = «Воспрянь, народ мой» / Шидаков Ибрагим;
ответственный редактор Байрамукова Ф.И. – М.: Эльбрусойд, 2014. – 152 с. На
карачаево-балкарском языке.

ISBN 978-5-91075-016-0

В книгу заслуженного врача РФ Ибрагима хаджи Шидакова вошли его
размышления о судьбе своего народа, об обычаях и традициях его, об ис-
ламе и шерияте, о патриотизме и дружбе, о достоинстве и чести, о родном
языке.

Книга адресована самому широкому кругу читателей.

ISBN 978-5-91075-016-0

© Шидаков И.Б., 2014
© Издательство «Эльбрусойд», 2014

СИЖИМ АЖЫНГА, ХАЖЬЫМ

*«Джашауумда эм уллу джангылычым –
муслиман диннге кесими кеч бергеним»*

Ибрагим хаджи

ДЖАЗЫУУМУ ДЖОЛЛАРЫНДАН ЭКИ-ЮЧ СЁЗ

Мен Къарачайны эм эски эллерини биринде – Учкуланда – 1937-чи джыл март айны 2-де туугъанма. Джети сабийли юйдегини эм гитчесиме.

Джетинчи джылымда миллетим бла бирге, «харам» болуб, Къазахстанны учсуз-къыйырсыз тюзлеринде бырнакълыкъны сынагъанма. Миллетим чекген джарсыулары, къыйынлыкъны, зарауатлыкъны, сыныкълыкъны кёрюб, эшитиб, абызыраргъа джетген кёзючюклерим болгъандыла. Аны бла биргелей таджал миллетим кёчкюнчюлюкде эсин ташламайын, къаджыкъмайын ишлеб, ыргъакълаб-тырнакълаб, хазна-харакет джыйыб, аякъ юсюне миниб, кесине кенг да, терен да сокъмакъ салгъанын кёрюб, бек къууанганма, бёгекленгенме, ёхтемленгенме...

1948-чи джылны джазына деричин Джамбул областны Джас-Уркен деген къазах элчигинде джашай эдик. Андан сора 1958-чи джыл ызыбызгъа, Кавказгъа, къайтхынчыннга деричин, алайдан узакъ болмай орналгъан уллу орус эл Гродековода, джашагъанбыз. Былайда къарачайлыла бек кёб эдиле, 1000-ге джууукъ юй болур эдик.

Ийнанмазлыкъла да болурла, алай а болушлусун айтама: къарачайлыла барыбыз да бир юйню адамларыча, къарнашлыкъ-эгечлик тутуб, бири бирибизге билек-багъана болуб, бек татлы джашай эдик. Сёз ючюн, анда болуб, мени эки эгечим тышына чыкъгъан эдиле да, элни джашлары да, къызлары да, джыйылыб келиб, ашагъан-ичген бусагъатха кёре джокъну орнунда болгъанлыкъгъа, къууанчларыбызны бетлерин тамам алаMAT чыгъарыб чачылышхан эдиле.

Устазларыбыз тамам кючлю болгъанлары себебли, школубуз сабийлеге терен билим берген бла бирге, тамам чыныкъдыра эди. Школубузгъа къууат салгъан устазлары ал сафларында баргъанла бизни миллетден эдиле: Хубийлени Наныны джашы Шамшюдин, Боташланы Гитчени джашы Салых, Чагъарланы Азретни джашы Хаджи-Осман, Ижаланы Махтени джашы Адыхам, Шаманланы Шахимгерийни джашы Азреталий, Ёзденлени Гитчени къызы Зоя. Барыб тохтагъан бу асыулу адамла Аллаху Тагъаланы рахматында болсуна! Амин!

Школну битимле ёсдюрген бачхасында кёб сабий ишлеучен эдик. Иги джетишимлери болгъанлары Москвада Бютеусоюз элмюлк кёрмючге (Всесоюзная сельскохозяйственная выставка) ие эдиле. 1955-чи джыл анда мен да болгъанма.

Школну 1956-чы джыл алтын медалгъа бошаб, ол джыл огъуна Фрунзе шахарда медицина институтха кирген эдим. Бир джылдан сора Ставрополь шахаргъа кёчюб, баш билим дипломну былайда алгъанма.

Тёрт джыл бла джарымны (1967-чи джылны аягы сюремине деричин) совет аскерни вертолёт полкуну лазаретини тамадасы болуб къуллукъ этгенме.

Полкуну эм баш иши космосну «джумушун» баджаргъан эди. Сёз ючюн, итчикле Ветерок бла Уголёкнуну космосда учуруб къайтаргъан шарны, Къазахстандан алыб, элтиб, Куйбышевде (бюгюнлюкде – Самарада) керекли джерине табдыргъан, бизни лётчигибиз подполковник Боковой эди...

Аскерден къайтхандан сора, бир бёлек джылны онкодиспансерде хирург болуб ишледим. 1972-чи джыл чакъырыб, облисполкомну саулукъ сакълаудан бёлюмюню тамадасыны орунбасары этиб салдыла. Алайда 12 джылгъа джууукъну урундум.

1984-чю джыл «къагъыт» ишни къойдум – онкодиспансерге баш врач болуб, 18 джылны бек асыулу, болумлу, чийсилсиз, билимли коллектив бла мен да кючюню, къарыууму, билимими, заманымы аямайын, алдаусуз ишледим...

Пенсиягъа чыкъгъандан сора, заманны соза айланмайын, 2004-чю джыл январь бла февраль айлада Аллаху Тагъала буюргъан бир борчумдан къутулдум – Меккагъа-Мадинагъа барыб! Джашауумда этген джумушларымы ичинде ма муну эм уллугъа, эм магъаналыгъа санайма...

Джашауну айланч-буйланч, сокъмакъсыз, тайгъалакъ, ташлы джолларында абынмайын-сюрюнмейин, джыгъылыб кесине джара, заран салмайын джюрюген бек къыйынды. Джюрюрге уа, атларгъа хар кимге да хаманда керек болады.

Уллу орус джазычу А. С. Пушкин: «Окъу, джашым, гузаба баргъан джашауда илмуду сынамынгы керелеген» («Учись, мой сын, – наука сокращает нам опыт быстротекущей жизни»), – дегенди.

Быланы эсге алыб, кесими, къарнашымы, эгечлерими ызыбыздан келген балалары, туудукъла азыракъ абынсала, джарсыусуз къалалсала деген мурат бла кёрген, эшитген, тюртюлген, сынагъан затларымдан бир бёлегин къагъытха тюшюрюб, алагъа бир чачсам деген нюзюрюм эртделеден бери да бар эди.

Бу нюзюрюмден хапары да болмагъанлай, бир талай заманны мындан алда, уллу балам, Алий: «Бизге айта туруучу затларынгы барысын эсибизде туталмайбыз. Ала джазылыб болсала иги эди», – дегенден сора, Уллу Аллахха толу базыныб, къагъыт бла къаламны къолума алгъанма...

Я Сыйлы Аллах, Я Джаратхан Аллах, Сен болуш меннге: эсими кескин, ачыкъ эт, къолуму тири, гыртчы эт, къаламымы джити эт! Амин!

Сёзюме киргинчин, бу мен джазгъанны окъургъа мурат этген адамгъа (ким да болсун ол) бир-эки айтырым барды:

Кимге, не ючюн джазарыгъымы чертгенме. Ол себебден мен айтырыкъ юретген маталлы боллукъду. «Мен хар нени да билиб, чегиб бошагъанма, меннге юретиу керек тюлдю», – дей эсенг, сора бу китабны джаб да къой.

«Мен къарачайча окъуй билмейме», не уа «къыйналыб окъуйма, орусча окъурукъ эдим», дегенле, мени сартын, кёб боллукъдула. Мени кесиме да ол тилде джазгъан он къат тынч эди, алай а ана тилимде иш этиб джазама. Себебин артдаракъда айтыб ангылатырма, инша Аллах.

Муну айтханым: кесини тилинден ёнгелегенле бар эселе, кеслерин къыйнамайын къойсунла бу затны окъуйбуз деб.

«Къолунг – къаламгъа, къаламынг да къагъытха таб джарашханнга ушайдыла», – деб, меннге эс табдыргъаны ючюн, артыкъсыз да бек шериятны джолунда ауушхан муслиман адамны ызындан амалсыз этиллик затла не болгъанларын, бизни миллетибизде бююнлюкде керексиз, бошунагъа, Аллах джолуна къаллай затла этиле тургъанларын кескин, тамам терен ангылатханы ючюн, **Хубийлени Азрет-Алийни джашы Керам хаджиге**, унутулгъан, унутула баргъан кёб къарачай сёзюю магъаналарын толу ангылатханы, миллетими «халисинде» асыулу шартланы, кёзюню гинджисича, сакълаб, излеген инсаннга ала-ны чомарт халда ёлчелемей бергени ючюн, **Бостанланы Исмаилны джашы Асхатха**, тенгликни тамам мийик дараджада тутханы ючюн, таза, кирсиз иннети ючюн, айтханындан этгенин бир эли да тайышдырмагъаны ючюн, **Джаммаланы Азретни джашына Борис хаджиге** эмда мени юч кере Кябагъа элтиб, хаджиликни шартларын кескин ангылатханы ючюн, таркъаймагъан адамлыгъы ючюн, **Ахматланы Хамзатны джашына Хабибулла (Назир) хаджиге** джюрек разылыгъымы билдиреме.

ШИДАКЪЛАНЫ ИБРАГИМ ХАДЖИ,

*СССР-ни саулукъ сакълау санагъатыны айырма къуллукъчусу,
Эресейни махтаулу врачы*

СЕГИЗИНЧИ ОНДЖЫЛЛЫКЪНЫ МИЙИКЛИГИНДЕН

*Болумлу, адебли, намыслы, джууаш анама,
Тамбийлени Рамазанны кызы Айшатха;
терен билимли, кенг джюрекли, оюмлу, чемер атама,
Шидакъланы Рамазанны джашы Батдалгъа эмда
сабыр, джууукъ кёллю, адамлыкъны бютеу шартларын
мийикде тутхан юй бийчеме,
Боташланы Анзорну кызы Земфирагъа атаб джазма.
Аллаху Тагъала рахмат этсин аланы. Амин!*

1

МУСЛИМАН ДИННИ ЮСЮНДЕН

Бисмилляхи-ррахмани-ррахим.

Белгили орус алим, фагацитозну ачхан И. И. Мечников (сау дунягъа аты айтылгъан француз алимни Пастерни шекирти) бир кере солургъа Кавминводха келеди. Иги къартайгъан джылларында. Андан сора кёб турмай ауушханды (1916 дж.).

Ол мында бизни айраныбызны ичиб кёрюб, тамам бек джаратханды, саулукугъа иги болгъанын сёзсюз да ангылагъанды. Сора былай айтханды, дейдиле: «Ёмюрюмде эм уллу джангылычым – айран бла кеч шагъырей болгъаным»...

Аны кибик мени да айтырым: «Джашауумда эм уллу джангылычым – муслиман диннге кесими асыры кеч бергеним (60 джылдан сора)».

Динибиз бла шагъырей сабий заманымда огъуна болгъанма. Атам да, анам да дин ахлу адамла эдиле. Эгечлерим да, къолларындан келгенича бир, къуллукъ эте эдиле Джаратхан Аллаха. Атам Къуранны къолундан тюшюрмегенча эди. 800 кере окъуб чыкъгъанма, дей эди. Атамы атасы Бекирни джашы Рамазан сабийлей Дагъыстанда окъуб келиб, талай джылны Учкуланда афенди болуб тургъанды. Эки кере Кябагъа да баргъанды.

Ёкюне тургъанлыгыма, биз ёсген, биз джашагъан келепен заманны эсиме тюшюрсем, кесиме аз-маз кечмеклик салыргъа дыгалас этеме.

Келепен заман... Фасыкъ заман...

«Былай къуджур нек айтады Ибрагим хаджи, керексизге былай огъурсуз, орунсуз нек чамланады», дерикле чыгъарыкъдыла. Алагъа айтырым: чыртданда джангылмайма, не кесек да алджамайма. Керахат заман, десем да джюрегим къаныб бошарыкъ туююлдю. Не ючюн? Мен билмейме, мени сартын, Джерни юсюнде джангыз бир адам да билмейди башха джерде, башха, къайсы болса да бир къралда, къачан болса да, кесини миллетине, быллай бир зарауатлыкъ джетдирген. Атасын – баласына,

баласын атасына удугъан, къарнашын туугъан къарнашына ёчюкдюрген, миллетин эки юлешиб, бирин – «акъ», бирин «къызыл» этиб, бирин бирине юсдюрген, алай этиб, кесини къралында джашаб тургъан адамларыны санын миллионлагъа азайтхан къайда болса да, къачан болса да тюбегенмиди? Не уа бир тукъум бир хыянатлары болмагъан, кирсиз иннетли джаппа-джангыз Уллу Аллахха таза къуллукъ этгенлери ючюн, элтиб, тюремелеге тыкъгъан бизден башха бир кърал бармыды?

Адамла айтханнга кёре, афендилени китабларын (аланы ичлеринде сыйлы Къуран да) джерге атыб, «энди теблегиз быланы», дегендиле фыргъауун юзюкле. Ала айтханны этмеселе, ургъандыла, туйгендиле, ачитхандыла, тюргеге уа барысын да ашыргъандыла.

Джан татлыды, бу керахат буйрукъгъа сыйынганла болгъандыла. Бой салмагъанла да чыкъгъандыла. Сёз ючюн, мен билиб, Бостанланы Мухаджир бла Батчаланы Даут. Бу эки асыулу адам эртде ауушхандыла. Аллаху Тагъала аланы рахмат этсин. Амин.

Эм сейири неди десенг, айтыулагъа кёре, тюремелен ол китабланы теблегенледен бири да къайтмагъанды. Кеслерин сопалата тургъанлыкъгъа, дин китаблагъа аякъларын тийирирге унамагъанланы кёбюсю уа тюремелени, салавкаланы не тюрлю къыйынлыкъларын да чегиб, кёл-тюрюб, ызларына къайтхандыла, батыр, бёгек, тулпар, къаджыкъмай ишлеген миллетини бетин чыгъара.

Атамы гитче къарнашыны джашы Билял айтханнга кёре, школланы сохталарына буйрукъ бериб, юйлеринде болгъан дин китабланы джыйдырыб, школну арбазында къалау этдириб, петеген къуюб кюйдюргендиле... Бу фасыкълыкъ иш тюл эсе, не затды?

«Стройки социализма»... Керти да уллу къурулуш ишле болгъандыла кетген ёмюрню 20-чы – 30-чу джылларында. Ол ишлени бардырыр ючюн а, ишчиле керек болгъандыла. Ол ишчилеге кийингенлеринден, ашагъанларындан эмда ичгенлеринден сора къралдан бир капек да, бир шай да чыкъмаса, ол эм игиси. Аллай ишчиле табыллыкъмыдыла сора? Табылгъанны къой, миллионла бла табыллыкъдыла, фыргъауун Сталин бла аны кеси маталлы джыгыралары сау болсунла ансы.

Хар бир элни, шахарны къыйырындан кир да, къолу-аягъы къымылдагъан эркишиге не «троцкист» атны ата, не «бухаринец» де неда эм «деменгилиси уа» – «враг народа» дегенни джабыштыр. Аллай адам олсагъатлай огъуна миллетини къанындан тоймагъан большевиклени къолларына тюшдю да къалды, насыбы къуругъан чибинчик неда гёбелекке гыбыны аууна тюшгенча...

Троцкист болур ючюн, эм азында, мен оюм этгеннге кёре, ол адам къара таныргъа керекди. Мени анамы джангыз къарнашы Тамбийлени

Нанак бир харифни да билмегенлигине, бу атны анга да такъгъандыла. Алай бла ол Беломор-каналгъа «халал» юлюшюн къошханды. Къошханны къой, оздуруб огъуна: джанын анда бергенди. Муну сырын атамы бир эгечини эри Тамбийлени Сейт-Мазан да толусу бла чекгенди. Уллу Аллах эписин да рахмат этсин. Амин.

Къыйынлыкъла муну бла тыныб къалсала уа... Социализмни стройкаларында ишлеген миллионлагъа ашарыкъ керекди. Ол ашарыкъны къайдан табаргъа боллукъду? Большевиклени эгетлери сау болсунла ансын, бу зат чёплеуню сындыргъандан тынчды...

Адамланы (артыкъсыз да бек джерчилени) къолларында джюрюген ашарыкъ затлагъа, бир тукъум бирин къоймай, кърал ауур налог салады: атха, тууар малгъа, ууакъ аякълыгъа, тонгузгъа, тауукъгъа, джерге, кёгет терекге. Неге къаллай бир налог салыннганын кескин айталлыкъ туююлме. Бир ийнекден, сёз ючюн, бир джылгъа къралгъа джети килограмм бла джетиджюз грамм къайнагъан джау берирге керек эди. Джыл сайын хар тауукъдан 30 гаккы даулай эди кесини миллетини къанын ичген кърал.

Къан ичиюле аны бла хош болуб къалмай эдиле. Ким болса да, ашарыкъ затын къралгъа ачыкъламай, къымыб турады деб келсе кёллерине, олсагъатлай барыб, тинтиуюл этиб чыгъа эдиле аны юйюнде, арбазында. Кишиден эркинлик соргъан-оргъан джокъ...

Атам хариб айтханнга кёре, бир къауумла дыгалас этиб, шышагъа, къошунчукъгъа, башха сауутчукълагъа мюрзеуню (будай болсун, нартюх, арпа, тую болсун) къуюб, оджакъны ичине тагъыб джашырыргъа кюрешгендиле. Бир къауумла да джашагъан джерлеринде орундукъну туююнде, чунгурчукъ къазыб, анда джашыргъандыла.

Ол къандагъай гыбыла бир затны къоймай айгъакълагъандыла. Оджакъдагына уа не сёз?! Джерни туююндеги «мюрзеуню» уа биргелерине джюрютген базыкъ, учу джити темир чыбыкъны сугъуб, билиб къоя эдиле, деучен эди атам.

Джаш заманымда атам бу затланы юслеринден бир кесек къошаракъ этиб айта болур, деб келиучен эди кёлюме. Кесине уа аккыл-теккил болгъанымы чыртданда билдирмегенме.

Ортадан кёб джылла озуб, онкодиспансерге хирург болуб джарашханымда, бир кере анда къазанчы болуб ишлеген Кондакова Мария Даниловнаны хапарына тынгылайма. Аны сабий заманы (ётген ёмюрню 30-чу джыллары) Шимал Къазахстанда ётгенди. Айтханы кеси кёзю бла кёрген затланы юсюнден эди. Анда да «джашырылгъан мюрзеуню» туура бизледеча, Кавказдача, излеб табханларын айтды да къойду!

Быллай властха «мурдар власть» дерге да боллукъду, мени сартын.

Бу затла бу халда бара тургъанлай, Уллу Ата джурт къазауат башланады.

Энди, багъалы окъуучум, бу къазауат къалай башланнганыны юсюнден атам айтхан бир хапарны келтирейим.

Атам хариб мени бла сабий заманымда огъунакъ ушагъын уллу адам бла бардыргъанча бардыра эди. Ол кёзюуледе кърал эшитсе не кесекчик да огъурамазлыкъ, андан да озуб, экибизни да «харам» этиб къоярча затланы юсюнден хапарлай эди, бизни, пионерлени, Павлик Морозовну юлгюсю бла ёсдюре тургъанларын бек кескин билгенликге! Ма бу затха бюгон, бюгече да сейирсиннгенлей джашаб келеме...

Хо, ол да алай болсун, хапарыма кёчейим.

Къазауатны тюз аллы бла Семенлени Хаджимырзаны джашы Мухаммат (бизни Президентибиз Владимирни атасы) аскер училищени бошайды. Андан ары аны аскер къуллугъу къалайда барлыкъы бегили болады – Латвияны ара шахарында, Ригада. Кърал джаш абычаргъа фатар (квартира) береди. Ол анда юдегиси бла джашаб турур ючюн, аллыкъ-саллыкъ затларын джыйышдырыб, джарашдырыб, алай кириргеди мураты.

Ары деричин а юй бичесин (Володя туугъанмыды, тууаргъа дже-тибми турады – алайын алдарыкъма) бир бёлек заманнга анасы Баладжан тургъан элге, Хурзукга, келтиреди. Мындан ары анасын да (ол Хаджимырзадан айырылыб турады) биргесинде джашатыргъады нюзюрю.

Ригада фатары джарашханында, келиб, анасын да, юдегисин да алыб кетеди. Кетсе кетсин, ортадан бир ай ётгенмиди-ётмегенмиди – къазауат башланады. Мухаммат арам-къарам этмейин, анасын да, юй бийчесин да, джашчыгъын да ызларына, Хурзукга, келтириб, ол кюн огъунакъ гузаба Ригагъа кетиб къалады.

Хар ким хошкелдиге барадыла, Баладжандан хапар сорадыла. Къалай болгъанын билмейме, мени атам да алайда болуб къалады.

Баладжанны айтханы уа: ким эсе да бизни бир сатлыкъ адамыбыз («итден туугъан» – аны сёзлери) тахсабызны немчалагъа бергенди да къойгъанды, ансын бир ыйыкъдан, не кёб созулса, он кюнден, къазауатны биз башларгъа деб тура эдик!?

Алайгъа джыйылгъанла бирден Баладжаннга: «Мындан сора бир керечик да бир адамгъа да муну ауузунгдан чыгъарма, ансын кесингден да бошадынг, джашынгдан да бошадынг», – дегендиле.

Совет властны «тирмен ташларыны» ортасына, аллай бомба къой, бош чурумчукъла бла адамла тюшюб, тас болуб кетгенлерин Баладжан

да кёрюб, эшитиб да тургъанды. Ол себебден джууукъ-тенг айтханны тюппе-тюзге санаб, ёлюб кетгинчисине, бу затны бир адамгъа да сакъынмайын кёйгъанды.

Атамы кеси да, кескин ангылаб, башхалагъа да кескин ангылатыучусун, затха кеси джанындан бир тукъум бир джукъ кёшмагъанын, аналитика джоругъу уа тамам кюлю болгъанын биле тургъанлайыма, атам Баладжанны тюз ангыламай, джангыла болурму, дей турдум ичимден онла бла джылланы, В. Суворовну китаблары бла шагъырей болгъунчун.

Суворов псевдонимди. Кесини тюз тукъуму Ревкунду. Ол, КГБ-ны полковниги, Совет властны заманында огъунакъ тышына кычыб кетгенди, кесини къралына таш атыб.

Ол кёб затны юсюнден джазады, былайда чертерим а: Баладжан айтхан бла Ревкун айтхан туура бирча болуб къаладыла!

Ата джурт къазауат алай узакъгъа созулукъ туююл эди, Ревкун айтханга кёре, бизни тамадаларыбыз уллу джангылычлыкъ джибермеселе. Германиягъа ол билмей тургъанлай чабыб, олсагъатлай огъунакъ аны къаушатыб, дыф этдирмейин алыб кёяргъа мурат этиб, бизни аскерибиз джашыртын, кечеле бла къазауатха керек учу-кыйыры, саны-санауу болмагъан не тюрлю затны да (ашарыкъ, кийим, сауут-саба, окъ-тоб, самолётла, танкала, д.а.к.) Кюнбатхан чегибизни тюз къатына джыйгъанды.

Бу тахсабыз Германиягъа белгили болуб къалады да (ишексиз да, ол Баладжан айтхан «итден туугъан» сатлыкъ адамыбызны юсю бла), сора Гитлер арам-къарам этмейин, къаушатхан алай туююлдо, былайды дейди да, 1941-чи джыл июнь айны 21-инден – 22-нчи кечесине джюзле бла самолётланы иеди да, ол джашыртын аскерибизге джыйылгъан хазнабызны бери, Кюнчыкъгъан джанындан, бомбала бла, тобла бла «кесиб» алыб кёяды. Биз да хан турабыз да къалабыз...

Болушлусу былай болгъанын билгенден сора: «Итлиги, фасыкълыгы Сталин бла Гитлерни къайсысыны озады?» – деген соруугъа каллай джууаб этерге билелмейин ма бюгюннге джетдим. Сен а, окъуучум, джууаб берелликмисе бу соруугъа?

Къазауатда 25 миллион аскерчибиз кырылгъанды, дейдиле. Къазауатны кёзююнде аны кыйынлыкъындан: ашдан, джалангачдан, сууукъдан, ауруудан шахарлада, элледе каллай бир адам ёлгенди? Бу соруугъа бир Аллах болмаса, бир киши да береллик туююлдо джууаб. Алай а аллайланы саны талай миллион болгъаны хакъды.

Бизни миллетибиз бу кыйынлыкъны Эресейни башха миллетлери бла бирча чекгенди. Аны ызы бла бизге, башха бир бёлек ууакъ халкъ-

лагъа да «мыйкълъ» бла аны эгетлерини «игиликлери» амалтын, къаллай зарауатлыкъ джетгени кимге да белгилиди.

Ётюб кетген болумланы кесим кёргенимча, чекгенимча, билгенимча, сынагъанымча, эшитгенимча «суратларгъа» кюрешдим, къошмай-къоратмай. Аны мен салыргъа дыгалас этген «сураты» да титиретирге боллукъду адамны.

Алай бола тургъанлай, ай медет, бир къауумла: «Айхай, совет власть ызына уа бир къайытха эди, иги сагъан. Ол заманда тынч-рахат джашай эдик, бир адам башагъа артыкълъкъ этген джокъну орнунда эди. Бир джарсыуунг, тарыгъыуунг болса, барыб айтыр, джакъ излер джеринг бар эди», д.а.к. (дагъыда анга кёре) затланы айтадыла.

Мен быллай адамлагъа бек сейирсинеме, артыкъсыз да къарачай инсаннга.

Совет Союз оюлур-оюлмаз, бир газетде Чингиз Айтматовну (Уллу Аллах джандетли этсин аны, мени ангым бла джерни юсюнде эм онглу адамланы бирини) статьясы чыкълъган эди. Анда ол былай джаза эди: «Бизни къыргъыз миллетибизде бир притча джурюйдю. Ол да неди десенг, джылтырауукъ узунбаш къара чурукълары бла бир мыйкълъ кишини къолуна гугурукку тюшгенди. Джарлы джан ычхыныргъа дыгалас этгенди. Алай а къымылдагъан сагъатында аякъ тырнагъы къолуна джетиб сыдыргъанын, сылтаугъа салыб, мыйкълъ юллесин да тарта-тарта гугуруккуну юсюнде бир тюк да къоймай джукълуб, сора аны джерге салгъанды. Ол насыбсыз джашауу тауусулгъунчусуна деричин джылтырауукъ чурукъланы къатларындан кетмегенди: кюн тийиб къыздырса, келекке керек болгъанды джарлы «къымыжагъа», сууукъ заманда уа – ышыкъ. (Былайда джаш тёлюге айтырым: «мыйкълъ» Сталинди).

Кесини миллетини муштукъул ийисин чыгъаргъан системагъа тансыкъ болгъан адамгъа (аллай сезимге бусагъатда «ностальгия» дейдиле) тюбегенлейиме олсагъатлай «чаркъ» деб, къыргъыз притча эсиме тюшеди, гугуруккуну «тешикли» териси кёз туурама келеди да къалады, сора ичимден: «Ай мадет, Аллах! Къаллай къысхаакъллабыз биз, адам инсан», – дерим келеди...

Динни юсюнден айта башлаб, сора къыза кетиб, бир джанына джалаб, сен, окъуучум, алайчыгъын ычхындырмай тура болурса, иги уллу «лирическое отступление» этиб ийидим...

Диннге аллымы кеч бургъанлыгъыма, кёб затны ангыладым, билдим, фатыуала берирча болдум, аны ючюн джазама дегенлигим туююлдю былайда. Огъай, огъай, энтда бир кере – огъай!

Дин хыйсабсыз теренди, кенгди, мийикди. Аны бир джанындан ол бир джанына чыкыгъан джап-джангыз бир адам болгъан болмаз, Аллахды билген, джангыз сыйлы файгъамбарыбыз Мухаммат (Аллахны саламы анга болсун – А.с.а.б.) болмаса.

Мени дин джанындан билимим тамам адаргыды, учарады, терен тюлдю, чийсилди. Алай а төгерегиме кьарасам, бу джанындан менден да кьарыусузла, менден да сайла, менден да мискинле – тул-тубан. Диннге эс бермей тургъанланы санлары чыртданда аладан аз туююл. (Былайда: «эс бёлюрге ангылары джетелмей тургъанланы» деб айтылса тюзюрек боллукъ болур эди, эшта).

Ол мен аллында сагъыннган балала эмда туудукъла (ким биледи, алагъа кьошулдукъла да чыгъарла) динибизни юсюнден мен билген хурттакны билселе да, бек насыб эди алагъа, деб аны ючюн таукел алгъанма кьаламны кьолума...

Динибизни тамалы неди? Ол не затда орналыбды? Аны ара багъанасы неди?

Динибизни туб хунасы (фундаменти) ма быладыла: ИМАН, ИСЛАМ, ИХСАН.

«Иман» «ийнанмакълыкъ» деген магъананы тутады. Не затха неда не затлагъа ийнаныргъа керекди муслиман адам?

1. Уллу Аллахны барлыгына. Аны бирлигине. Аны Кьадарына.
2. Мёлеклеге.
3. Сыйлы, Аллаху Тагъаланы Кесинден келген Китаблагъа.
4. Файгъамбарлагъа.
5. Къыямат кюннге.

6. Ёлген адамла барысы да, бири да кьалмайын, Къыямат кюн тирилликлерине, ариу, аланы джанлары миллион джыл мындан алгъа чыкыгъан эселе да. Аланы барысындан да Аллаху Тагъала соруу аллыгына. Аланы сууаблары бла гюнахлары тюппе-тюз тенглешдириб ёлчелениклерине. Сууаблары кёб адамла – джандетлеге, гюнахлары кёб адамла да джаханимге барлыкъларына.

Быланы кьайсы болса да бирине не кесекчик да ишекли болса адам, ол адам муслиман динден узакъдады. Б-е-е-е-к узакъдады.

Аллахха ийнанама, башха затла уа бош хапардыла деген адамлагъа кёб кере тубегенме. Аллай адамланы бир кьауумлары джап-джангыз тышларындан «ийнанадыла» Аллахха, ичлерин ачыб кьарасанг а, бир тукъум бир ийнанмакълыкъ табарыкъ туююлсе.

Экинчи кьауумлары аллай адамланы Аллахха бек «чийсил» ийнанадыла, бу арт кёзюуде джюрютюлген сёз бла айтсам, виртуально ийнанадыла. Бизлени Джаратхан Аллахны Кьадарына кереклисича эс

бёлелмейдиле, бёлюрге не излемейдиле, не талпымайдыла ангы джетмегенликден. Аны Къадарыны уа не учу, не кыйыры джокьду!!!

Сюйсенг, тауну, ташны, сууну алыб къара, сюйсенг, джаныуарланы, къанатлыланы, къуртну-къумурсханы алыб тинтиб къара. Ишленгенлери да, ишлегенлери да, ашаулары да, джашаулары да – кыйсы бири да сейир, тамаша! Тёгерегиме къарасам, мен сейирсинмеген бир зат джокьду. Эм бек сейирсиннгеним а: Алам бла адамны ишленгенлериди.

Аламны «къойнунда» айланыб, бурулуб, тёнгереп, бир такыйкъачыкыны да тохтамайын, окъча, учуб баргъан джудузланы, планеталаны, кометаланы санлары-санаулары джокь. Гузаба джюрюшлерин не кесекчик да сериуюн этмей, была «мыллыктарын» кыйры атхандыла, быллай бир ашыгыш нек болгъандыла? Не уа ол барыучу джолларындан чыгыб неда тайышыб кетиб, бир-бирлерине тийишиб, нек чачылыб къалмайдыла?

Бир ишексиз, аланы джаратхан, аланы ол болумгъа салгъан, аланы ол болумда тамам къаты, не кесекчик да ычхындырмай тутхан бир Зат барды. Болмай мадар джокьду! Чыртданда джокьду!!!

Былайда атамы да эсге тюшуре, бир хапарчыкъ айта кетейим.

1971-чи джыл болур эди, дейме, областыбызны талай больницасыны пропагандистлерин бир ыйыкъгъа Исси-Суугъа (Пятигорскге) семинаргъа ийген эдиле. Анда бизлеге аламат лекцияла окъугъан эдиле. Талайы эсимдеди. Алай а бири, тамам сейир болгъаны себебли, мыйыма «джазылыб» къалгъанды. Лекция астрономиядан эди.

Кёб болмай, деди лектор, алиMLE бек узакъда бир мазалы джудузну табхандыла. Ол джудузну уллулугъу алайды – кесини «ичине» Кюн системаны бютеулей сыйындырыб къояргъа боллукьду.

Кюн системаны ёлчеси къаллай бир болгъанын бир чертейим. Джер бла Кюнню арасында 149, 6 миллион километр барды. Кюнню төгерегине тогуз планета айланады. Эм узакъдагысы Плутонду. Джерден эсе ол, Кюнден кырк кереге джетише, узакъдады.

Энди 149, 6 миллион километрни кыркыгъа керелегиз да, ол радиусу болгъан «тобну» (шарны) кёзюгюзге бир кёргюзтюгюз! Ма ол шарны «джутуб» къоярча хыйсабы болгъан джудузну табхандыла астрономла. Ким биледи, алиMLEни «кёзлери» джетмеген «джерледе» болурла дагыы-да аллай алауганла, таб, андан да эслирекле.

Исси-Суудан кыйытханлайыма, бу хапарны атама айтама. Ол а астрономияны тамам бек сюе эди. Бизлеге кёре, ол илмуда атам, орусча айтсам, сууда чабакъча эди («как рыба в воде»). Бу сёзле ат башындан айтылыб къалмайын, кеппе-кerti болгъанларына энишгерекде шагъатлыкь келтирirme... Инша Аллах.

Экинчи кюн эртденбла эртде ишге Черкескеге кетерни аллы бла аузланьргъа Знаменка элде атам джашагъан къамишбаш, топуракъпол юйчюкге киреме. Атам, хар замандача, къангачыкъны къалынлыгъындан эки джарыб, кеси къолу бла этген бир тамаша тиреучюконе Къуранын салыб окъуй тура. Сол джанында терезеден бир аламат кюн тиеди. Аны таякъларында букъучукъла ёрге-энишге, солдан оннга, ондан солгъа «джюзюб» айланадыла. Сора атам, окъугъанын тохтатыб, меннге бурулуб, соруу береди: «Кел, юч затны алыб тенгleshдириб бир кёрейик – Аламны (Вселеннаяны), Джерни, *букъучукъну*. Джер букъучукъдан къаллай бир уллу эсе, Алам да Джерден алай бир уллуду дерге боллукъбузму?» «Сёзсюз да!» – деб джууб береме мен. «Мени оюмум да алайды, – деб, атам дагъыда къошду: – Биз, Джерни юсюнде джашагъан адамла, бирем башха да, бир-бирибиз бла кенгешиб да, Алам къачан, къалай, не ючюн джаратылгъанын, «мыллыгын» къайры атыб баргъанын ангыларгъа, билирге юрешибиз. Мени сартын, Джерни (Аламны къатында букъучукъну!) алай тургъанлай, тюбелек, мыйы этиб къойсанг да, Аламны «тахсаларын» билирге, ангыларгъа, суратларгъа не кесек да хыйсабы джетерик туююлдю!» «Хо, хо, хо, атам-джаным, сен айтханнга къол салыб къояма», – дедим ичимден, тышымдан а: «Тюз айта болурса, атам», – дедим...

Астрономия илму тохтаусуз ёсюб барса да, бусагъатдагъы телескопладан эсе «кючлери», «кёзлерини джитиликлери» минг къат уллу болгъан телескопла чыкъсала да, адам инсан Аламны «къыйырын» кёраллыкъ туююлдю, аны сырыны мингден бирин да ачаллыкъ туююлдю, деб мени кесими энчи ийнанмакълыгъым алайды...

Атамы атын сагъыннгандан сора, ахырда да, ол айтхан бир хапарчыкъны келтирейим былайда. Хапарчыкъ гитчечик болгъанлыкъгъа, магъанасы уллуду, деб турама.

Ётген ёмюрню отузунчу джылларында Преградна стансени клубунда лекция болады. Бир стансечи къазакълы нёгери бла атам ары тюшюб къалады. Лектор къайсы эсе да бир уллу шахардан келгенди. Лекция динсизликни, аллахсызлыкъны, бир сёз бла айтсакъ, атеизмни, юсюнден болгъанды. Бир сагъатны ичинде кёб затны айтханды лектор, кёб мисалла да келтиргенди. Лекциясын «Аллах барды» деген бош хапарды, деб тамамлагъанды. «Ангылашмагъан затыгъыз бар эсе, соруу берирге боллукъсуз», – дегенди лектор ызы бла. Сора бир къазакълы къол кёлтюрюб, ёрге туруб:

– Сени лекциянга, ашхы улан, мен бек эс бёлюб тынгыладым. Ёмюрюмде билмеген, бир кере да эшитмеген талай затха тюшюндюм. Бу къадар кёб затны билген, сен башха затладан да, сёзсюз да, хапарлы бо-

лурса. Боллукъ эсе, мен бюгоннго тема бла тугел байламлы болмагъан бир соруу берлик эдим, – дейди.

– Айхай-айхай, сор сорлугъунгу, – дейди лектор да.

Къзакълы:

– Сабий заманымдан башлаб, ма бюгоннге джетдим бир затха сей-ирсингенлей. Ол да неди десегиз: тууарны, тонгузну, итни кирлери как маталлы боладыла, атны, эчкини, къойну, эшекни кирлери уа не тегерек, неда созулмаракъ джуммакъла боладыла. Быллай тюрлюлюклени себеби неди экен?» – деб сорады.

Лектор ары да урдуреды, бери да урдуреды, тюз джууаб а этелмейди, берелмейди:

– Бусагъатда сен сагъынган затны себеби билинмегенликге, бара баргъан заманлада алимле, ишексиз да, аны тахсасын ачыкъларыкъдыла, – дейди лектор.

Сора ол сорууну иеси да, ёрге туруб:

– Забавная получается история, молодой человек. Вы же не разбираетесь в говне, а пытаетесь низвегнуть Всевышнего!» – дейди.

Лектор тилсиз болады. Клубха джыйылгъанла да ол мекамны ичин чауукдан, хархдан толтурадыла...

Алгъаракъда атам астрономиядан уллу хапарлы болгъанына шагъатлыкъ келтирирге сёз берген эдим. Былайда ол сёзюме толу болайым.

Бир кере ишде кёбюрек да къалыб, ингирде иги кеч эте, юйге келеме. Атам харибни бираз мишаууракъ болуб тургъанга санайма, алай а джукъ сормайма. Бир бёлек замандан, кюнледеча, андан-мындан келтириб, сёлешиб тебрейбиз да, атамы ол халгъа нек джетгени ачыкъланады.

Кюндюз элде кимни эсе да дууасына чакъырылгъанды. Афенди нёгерлери бла (аланы ичлеринде мени атам да) джумушларын-къуллукъларын толу тындырадыла да, олтургъан джерлеринден ёрге туруб башлайдыла.

Атам: «Барыгъызгъа да бир айтырым барды. Шо, бир сабырчыкъ болугъуз», – дейди. Джыйылгъанла ызларына олтурадыла. Сора атам ёре турады, намаз къылгъан кёзюуде аллын къайры бура эсе, ары айландырады да: «Намазны барыбыз да аллыбызны Кябагъа, ма былай, буруб этебиз. Энди мен намазымы сыртымы бусагъатда аллым айланыб тургъан джанына, аллымы да сыртым айланыб тургъан джанына буруб къылсам, ол саналлыкъмыды?» – деб сорады да, тургъан халын 180 градусха тюрлендиреди.

Нёгерлери, бири да кьалмайын, хайран боладыла. Орусча айтсам: барыб тохтагъан – немая сцена.

Бир-бирлери бла шыбырдашхан да этедиле, атамы сорууна уа бири да джууаб кьайытаралмайды. «Нёгерлерими мындан бек джунчутмайым, – дейди да атам. – Мени сорууума тюз джууаб берген алай тынч туююлдю, билеме, юйююзде сагъыш этигиз да, энтда бир джыйылгъан кёзюуюбюзде кёлююзге келгенни хар ким бир айтырсыз», – деб сёзюн бошайды.

Джыйылгъанла, ёре-ёре туруб, юйден чыгъыб башлайдыла.

Алай чыгъыб бара тургъанлайына, атам ызындан келе тургъанланы бири кьатында нёгерине шыбырдаб айтханын эшитиб кьояды: «Ий, алан, Батдалны хурджунунда кьызыл хамайылы болур, дейме».

Ма бу эди атамы джанына тамам терен тийиб, мыдах да, мишау да этген...

«Кьызыл хамайыл» «партийный билет» деген магъананы тута эди. Алай болса уа, Батдал коммунистге тергеледи, атеистлиги да юсюнде болуб.

Сора ол ингирде атам мени бла сёзюн:

– Ол джукъдан, артыксыз да Алам бла Джерни ишленгенлеринден бир тукъум бир хапарлары болмагъан, хапарлы болургъа да излемеген, кьарангы эмда джарлы мискинден эсе, мен Джаратхан Аллахха, Аны бирлигине, Аны Къадарына он кьат, джюз кьат артык ийнаныргъа керекме да? – деб бошады.

Мен да:

– Сёзсюз да алайды, атам, – дедим.

Энтда мени кемсиз бир сейирсиннгеним: джерибизни юсюнде не тюрлю да джашау Кюнден келген энергия бла байламлыды. Ол энергия тохтар тохтамаз, не тюрлю джашау да олсагъатлай юзюллук эди. Ол кимге да белгилиди. Кюнню тегерегине (Космосха) «чачхан» энергиясындан Джерге джетгени бир бурху затчыкды. Процентни он мингден бири да болалмайды: 0,000000044% – кьуп-кьуру!! Башха сёзле бла айтсам, Кюнден джап-джангыз бир такъыйкьагъа (секундха) чыкьгъан энергия бизни Джерибизни 78 джыл (!) «джашатырыкь» эди.

Ол кьадар энергияны, не кесекчик да тохтамайын, алилле айтханнга кёре, Кюн беш миллиард (!) джылны «чачыб» турады. Хар затны да аллы барча, ахыры да барды. Кюнню ахыры нек джожьду?

Мени сартын, аны тауусулмаз энергия бла толтуруб, «тогъайтыб», «ёз туттуруб» тургъан бир Зат барды. Болмай мадар джожьду! Ол – Аллаху Тагъала!

Бир кере атам-хариб меннге быллай соруу берген эди: «Джерге джылыу таймаздан Кюнден келиб турады. Аны билмеген киши да джокъду. Сууукъ а къайда, къалай, неден чыгады? Джерге къалай джетеди ол? Джюрюшю, кюн таякълача, гузабамыды?»

Биринчи-экинчи такыйкъалада ичимден: «Оу, муну несин сорады?» – дедим. Ючюнчю такыйкъада сагъышха кирдим. Ол кюн да, экинчисинде да, бир бёлек джылны ичинде да атамы бу сорууна джууаб табыб берелмедим. Атам ауушханлы да отуз беш джылгъа джуууклашыб барады, джууаб а бюгюн да табалмай турама.

Окъуучум! Сен биле болурмуса бу затны тахсасын?

Сууукъ болуб турганлай, Кюн тийди – сууукъ тас болду. Ол «эригенми» этди, тубелек ёмюрлюкге тас болубму къалды, огъесе «бугъунганмы» этди? Кюн булутлагъа кирир-кирмез сууукъчукъ «шыб» деб келди да къалды! Бу артада биз сезген сууукъчукъ ол «бугъунган» сууукъчукъмуду, огъесе башхамыды, башха джерде чыгыб, кёзню джумуб ачхынчиннга, джетибми къалды?

Адам билмезлик зат джокъду, деб бир къауумла тамакъларын хырха этгинчин даулашырыкъдыла. Аллайлагъа айтырым: шо, иманны хакъына, бу башында соруулагъа бир тюз, керти деменнгили джууаб бер неда алагъа джууаб этеллик алимни табыб, меннге бир джолукъдур. Экигизге да асыулу, «хы-да» деген нохта бау этерге, къаты сёз береме.

Бу сейир, тамаша, алапат эмда тауусулмазлыкъ темады. Айтханым бла тохтайым да, адамны чархына кёчейим.

Адамны хар санын, башха-башха алыб, тинтиб къараб неда саулай чархын, алай турганлай, биргелей сынаб, аланы къаллай *оюмлу* ишленгенлерин да, ишлегенлерин да эсге алсам, тамам хайран болуб, арабин Аллах, Аламдан да бу сейир-тамаша болур, деб келеди кёлюме.

Сюйсенг, кёзню ал, сюйсенг, къулакъны неда терини, алай тюл эсе безлени, огъай дей эсенг, ёпкени, джюрекни, талакъны, богъурдакъны... Къайсы бири да къалай таб, деменнгили, келишиулю, джарашыулу, агъачлы, къууатлы, зырафсыз, кемликсиз ишленгенди! «Туу, машалла!» – де-мей къоярыкъ туююлсе.

Кеслерин ишге бергенлери уа! Бири бирине «маматлыкъ» этгенлери уа!

Бу затланы кереклисича, болушлусуча суратларгъа, тюз багъа берирге мени чыртданда не билимим, не болумум, не фахмум, не къарыуум джетирик туююлдю. Джангыз бир адамны да джетирик туююлдю!

Бир-бирибиз бла сёлешген заманда: «Медицинада тамам улуу джетишимле барды!» – дейбиз. Джетишимле, сёзсюз да, бардыла, артыкъсыз да медицина техникада, медицина биологияда. Ол джетишимлеге

мен «уллу» деялмайма, не эсе да. Ийнанмагъан ма мынга бир иги эс бёлюб окъусун.

Австриячы биофизик Ф. Попп (ол бусагъатда да сау болур, дейме) айтханнга кёре, адамны джангыз бир клеткачыгыны «тахсасы» тюбелек ачыкъланыб къагъытха тюшсе, бир адам орнундан бир секундчукъну да тебмейин ол джазылгъанны аллындан аягына деричин окъуйма десе, 100 джылгъа тамамлаяллыкъды! Адамны саулай чархында клеткаларыны саны 1 000 000 000 000 000-ден аз туююлдю!!

Бу бурху, микроскоп бла болмаса кёзге кёрюнмеген клеткачыкъгъа былай бир «хапарны» ким, къалай, къачан, не бла «джазгъанды», къаллай мадар бла сыйындыргъанды?!

Поппну ма бу айтханы бла шагъырей болгъанымдан сора, кесимча эки оюм этгенме:

1. Адамны чархыны джашырылгъан затларын, сырын медицина мындан ары минг джылдан да тюбелек билиб бошарыкъ туююлдю, джап-джангыз «башына къалкъыб» тургъан бир затчыкъланы эслей, сезе, биле барлыкъды ансын.

2. Керти да уллу фахмулу ингилиз алимни Ч. Дарвинни «Эволюционная теория» деген ишин совет властны заманында бизлеге тамам бек тюрлендириб бергендиле. Алай болмай, ол кеси айта эсе, адам инсан маймулдан къуралгъанды деб, сора анга да «харс» уруб, «Труд создал человека» деген немчалы Ф. Энгельсге да, Сыйлы Аллахдан генезирирек сёлешгеним ючюн, кечмеклик тилей, былай айтырыкъ эдим: «Атагъызыны башы! Джер юсюнде къуп-къуру экигизсиз маймул юзюкден»!

Америкачы алим физиолог Шеррингтон айтханнга кёре, адамла саулай джашагъан джашауларында Аллах берген мыйыларыны дараджасыны къуп-къуру 2-3 проценти бла хайырланадыла. Къалгъан 97-98 проценти ол дараджаны боппа-бош, Аллах джолуна, джараусуз кетиб къалады. Бек аз адам (сёз ючюн, Леонардо да Винчи, Ньютон, Фарадей, дегенча) хайырландыралгъан процентлерин 4-5-ге джетдиреди.

Башхаладан эсе 1-2 процентни кёб «къошалгъанла», аланы къатларында барыб тохтагъан къаялача кёрюнедиле. Сора ким болса да мыйысыны дараджасын 6 неда 7 процентге хайырландыралса уа, къалай боллукъ эди, ярабин, деб элли джылдан артыкъны магъанасыз сагъыш этгенлей келеме...

Адамны саулай чархында сууну проценти 65-ди. Мыйысыны уа къаллай бир проценти сууду экен? Суюсегиз ийнаныгъыз, суюсегиз къоюгъыз – 80!

Муну сагъыннганым аны ючюндю: биреу биреуге «суубаш» дегенликге, алай бек кёлкъалды болмазгъа керек кёреме, деб... Ол биринчиси.

Экинчиси уа, бизни ата-бабаларыбыздан келген бир сёз барды: «Ол зат-ха акъылынг къалай джетмеди, башында сууунг бар эсе?» деб. Тобасто, не аман акъыллыла, оюмлула, болумлула болгъандыла бизлени аллыбызда келгенле, дерим келеди кёб кере, кёб джерде...

Адамны акъыл хазнасы аны мыйысыны уллулугъу-гитчелиги бла байламлымыды экен? Не уа адамны башы не къадар уллу болса, акъыллы, болумлу болуб, гитче болса уа, джартыракъмы болады экен? Огъай, огъай, огъай! Бу «огъайыма» бир мисал келтирейим. Французлу джазыучу Анатоль Франс бла оруслу джазыучу И.С.Тургенев (былайда къысха халда бир черте кетейим: «Тургенев» тукъум «дюрген» деген тюрк сёзден чыккъанды) саулай Джер джюзюне белгилидиле. Экиси да бирча акъылманладыла, деб къояргъа боллукъду. Ала ёлгенден сора, мыйыларын базманнга салыб чекгенлеринде, Тургеневники 2010 грамм тартханды, Франсныкы уа джап-джангыз – 1120 грамм!

Тёгерегибизде хар бир затха ат башындан къараб къоймайын, уллу эс бёлюб, тинтиб къарасакъ, ала барысы да тамам уллу, бичимли, кемликсиз оюм бла къуралганларын сезмей къоярыкъ туюлюбюз. Алай демеклик: Аллаху Тагъала *ажымсыз, амалсыз* барды! Аны Кючю, Аны Къарыуу хыйсабсыз уллуду, Ол Аламны патчахыды! Ол излеген болмай къалмайды, Ол излемеген чыртданда болмайды!

Адам ма бу айтылгъанда аккыл-теккил болмайын, чайкъалмайын, къайытмаздан тохтаса, сора башында сагъынылган динибизни бир тюб хунасыны, багъанасыны, таянчагъыны – ИМАННЫ – къалган беш «бутагъына», мени сартын, сёз салмай неда къошмай, ийнаныб къалыргъа керекди.

Бизлени, адам инсанны, бу ийнанмакълыкъда къыйынлыгъыбыз неди? Биз бир затны башха аллай зат бла неда бир ишни башха ол маллы иш бла таймаздан тенглешдиргенлей турабыз, кесибиз билиб, билмей болса да. Аллай тенглешдирген кеси аллына болуб къалады.

Олсагъатда затлагъа, ишлеге багъа беребиз, тюзюн айтсам а, багъа берирге кюрешебиз.

Сыйлы Аллахны болуму бла адамны болумун (ариу ол Макиавелли эсе да, Ньютон эсе да, Эйнштейн эсе да, Абу Али ибн Сина эсе да, Омар Хаям эсе да, Толстой эсе да) не кесекчик да, не бурхучукъ да тенглешдирирге чыртданда боллукъ туюлюдю: орталары асыры башха тюрлюдю.

Акъыл хазнабыз къарыусуз, учхара, дыккы, адаргы болгъанын эсгерелмейбиз да, бир затны ангылаялмасакъ, сора биз «эшта-эшта, аллай зат болургъа мадары джокъду» деб, мухурну басыб, джабышдырыб къоябыз.

Сёз ючюн, ёргерекъде биофизик Ф. Попп айтханнга кёре, адамны клеткасында кьаллай бир зат «джазылгъанын» сагъындым. Сен, ма бу мен джазгъанны окъуй тургъан мубарек, аны башынга джыялдынгмы? Мен арам-къарам этмейин ачыкъ айтыб къояйым: *джыялмагъанса*. Былай таукел нек айтама мен? Да аны ючюн айтама – мен кесим да 12-13 джылны ичинде (Поппну айтханы бла шагъырей болгъанлы бери) тюгел джыйыб бошайламайма. Муну юсюнден эм азында бир 50 болумлу, биллими, бек акъыллы адамгъа уа айтханма. Аланы джап-джангыз бири да башына сыйындырыб къоялмайын, бусагъатда джаш тёлюню сёз уруму бла айтсам, «врубиться этелмейин»: «Тоба-тоба-тоба, не аман сейирди», – делмегенди. Бу затны уа сейирден да сейир болгъаны хакъды. Сен да джюрегинги къыйнама, сагъыш этгенинги уа тохтатма.

Былайда бир затчыкъны черте кетейим. Бизни динибиз билдиргеннге кёре, Къыямат Кюн Аллаху Тагъала бизледен соруу алгъан сагъатда, Джерни юсюнде джашагъан заманыбызда этген гюнахларыбызны джашырыргъа дыгалас этерикбиз. Алай а ол дыгаласдан бир тукъум бир магъана чыгъарыкъ туююдю: ол гюнахны (неда гюнахланы) къайсы санынг бла этген эсенг, ол сёлешиб, хар затны болгъаныча, джарашдырыб, тизиб айтыб къоярыкъды. Алай бла кесибизни санларыбыз кесибизни толу айгъакъларыкъдыла, тилибизни мюкюл этдириб.

Алгъын мен динибизни бу постулатына, не джашырыу, аккыл-теккил бола туруучан эдим. Энди уа, клетканы «хыйсабын» билгенден сора, бир тукъум бир аккыллыкъ кьалмагъанды менде.

Аллаху Тагъаланы Къудретини уллулугъун джангыдан чертер ючюн, бир затны эсигизге салайым. Джерни юсюнде эм уллу джаныуарла китледиле. Аланы бир къауумлары 30 тонна тартадыла, дейдиле. Аланы джанлары болгъанына, мен чыртданда сейирсинмейме. Ол джанны «сыйындырыргъа» орун табылады. Эркин табылады. Мени сейирсиндирген неди десенг: вирусну да барды джаны!

Вирусну къатында микроб уллу, бек уллу «къаяды». Адамны кёзю уа микробну да кёрелмейди. Вирус хансны, джануарланы, адамны клеткасыны ичинде кесине «джашау къураялады». Ол ары кьалай киреди? Клетканы «къабыргъасын» не бла тешеди? Клеткадан да бурху затны джаны кьалайына «сыйыныбды»? Соруула, соруула, соруула. Мени болсун деген джууаб а, джюкь...

Тюрлю-тюрлю сандыракъланы («Эволюционная теория» дегенча, «Труд создал человека» дегенча...) не кесек да сокъуранмай, таукел бир джанына быргъаб, Аллаху Тагъала: «Бол», деди – болду, «болма», деди – болмады», – деб ийнаныб тохтасанг, олсагъатлай огъунакъ бир да тынч, бир да дженгил, бир да таб эмда кескин орун табыб къояды хар бир зат...

Джанны сагыннгандан сора, бир зат кьошайым былайда.

Бир онглу врач-хирург болгъанды СССР-де В.Ф.Войно-Ясенеций деб. Таймаздан Аллахха табыныб тургъанды, гяур къачын чыртда бойнундан алмагъанды. Хар операциядан сора, Уллу Аллахдан, табыныб, былай тилеб тургъанды: «Я Джаратхан Аллах, мен бу адамгъа оюмуму, билимими, къарыууму аямайын, кьолумдан келгенни этдим. Саулугъун орнуна саллыкъ а – Сенсе. Ол себебден мындан ары муну джашауун Сеннге аманат этеме».

1946-чы джыл анга Сталин атлы премия да бериледи. Бергинчилерине деричин да, бере туруб да бек кёб кюрешгендиле – Аллахха табыннганынгы бир кьой деб. Бирден эки этдирелмегендиле.

Бир кере анга: «Джан-ман деген бошду, Аллахха табыннганын да тегиликди», – дегенни чертер мурат бла ыргакъ илиндирирге кюрешедиле, быллай соруу бериб:

– Джюйюсхан профессор, сен этген операцияланы саны-санауу джокъду. Адамны баш токъмагъыны да, кёкюрек четенини да, къарныны да ичлеринде сени кёзюнг джетмеген бир мюйюш, бир тешик, бир тыгъырыкъ кьалмагъанды. Адамны джанын кёргенмисе? Ол кьалайда эмда кьаллайла «бугъунуб» турады?

Войно-Ясенецкий ол адамгъа былай айтады:

– Бек магъаналыды, сейирлиди сорууунг. Мен анга джууаб берирме, аллы бла сен меннге бир затны ангылат: адам инсанны акъылы, ангысы, оюму, уяты-хаяты бармыды?

– Игитда барды! – дейди ол адам. Хирург да бу сёзле бла бошайды джууабын:

– Мен да сеннге шагъатлыкъ этеме. Ала барысы да болуучандыла адамны юсюнде. Аланы да, адамны халисини башха тюрлю-тюрлю шартларын да, *джанын* да алагъа кьошуб, адамны ичинде кьаллай бир изледим эсе да, чыртданда табалмадым!

Соруу берген адам симсирегенди, тюб эрни да салыннганды. Быланы кьатларында тургъан адамла да шум болгъандыла.

Ата Джурт кьазауатдан сора талай джылны (ёлгюнчюсюне деричин) Симферопольда (Кърымда) мединиститутда кафедраны тамадасы болуб ишлегенди. Аны бла биргелей, Симферопольский бла Крымский архиепископну кьуллугъун баджарыб тургъанды.

Акъылы, оюму болгъан юч тюрлю затны джаратханды Уллу Аллах: мёлкелени (нюрден), джинлени (отдан), адамланы (топуракъдан).

Мени, аллында айтханымча, дин джанындан окъууум джокъду. Ол себебден хар нени джик-джиги бла джазыб ангылаталлыкъма десем, кеси-

ми да, окъуучуларымы да, артыкъсыз а бек Уллу Аллахны алдарыкъма, чамландырлыкъма.

Бюгюнлюкде Аллахны игилигинден динни юсюнден уллу алиMLE (улемле) айтхан, джазгъан китабла, дискле топпа-толудула тюкенледе. Ала бла хайырланыгъыз, дерикме.

Мени кесим кесиме салгъан борч а – ол «бутакъладан» ангым джетген затланы бир бёлегин сагъыныргъады, сурат салыучула айтханлай – «крупным мазком».

Мёлекле адамдан эсе алгъа джаратылгъандыла, таймаздан Аллаху Тагъаланы излеуюн, буйругъун толтургъанлай, тындыргъанлай турадыла. Алада тишируу, эркиши джокъду, ашамайдыла, ичмейдиле. Джандетни да, джаханимни да ала сакълайдыла. Кеслери да адамладан талай кереге кёбдюле. Хар адамны эки имбашында биришер мёлеги барды. Онг имбашындагъы ол адамны иги ишлерин «джазыб» барады, бир затчыкъны да ычындырмайын, сол имбашындагъы уа ол халда табсыз ишлерин «басмагъа» тюшюреди.

Аланы бир къауумлары Аллаху Тагъала бла Аны джерде келечилерини орталарында джюрюйдиле. Бирлери да файгъамбарлагъа Аллаху Тагъаланы сёзлерин келтириб тургъандыла.

Адам ауушуб, къабыргъа тюшгенден сора, эки мёлек (Мункир бла Накир) келиб андан соруу аладыла. Бизни барыбызны да алагъа таб, джунчумайын, титиремейин джууаб берича этсин Уллу Аллах. Амин.

Адам инсанны кеси джаратылгъанлы беричин бир терс къылыгъы барды. Ол къылыгъы, бир граммчыкъгъа да тюрленмегенлей, бюгюн бюгече да юсюндеди. Ол неди десенг, джорукъгъа сыйыныргъа унамагъаны. Тюз бара барыб, абыныб, алджаб, терсине кетиб «аджашыб» тургъанды не заманда да адам инсан. Аны алгъыннгы таб сокъмагъына тюшюрю ючюн, Уллу Аллах хар бир миллетге кёзюу кёзюую бла келечиле ийгенди. Ала бла иш тыныб къалмаса, файгъамбарланы джибергенди.

Быланы санлары къаллай бир болгъанын бир адам да билмейди. Келечилени саны джюз мингден артыкъ болур. Бир къауумла айтханнга кёре, файгъамбарланы саны 127 мингди. Аланы къуру 25-ни атлары сагъыныладыла Сыйлы Къуранда.

Келечиле да, файгъамбарла да талай заманны Аллаху Тагъала алагъа уллу дараджа бергенин билелмей тургъандыла. Таб, чыртданда билмегенлей, ауушуб кетгенле да болгъандыла.

Бир къауум файгъамбарлагъа Кёкден ала не зат, къалай, къачан этерге кереклерин ангылатхан къагъытла (алагъа чапракъла да дегендиле) тюшгендиле. Тёрт файгъамбаргъа уа – китабла: Дауутха (А.с.а.б.) – За-

бур, Муссагъа (А.с.а.б.) – Таурат, Иссагъа (А.с.а.б.) – Инджил, Мухамматха (А.с.а.б.) – Къуран.

Биринчи юч китабла Кёкден тюшгенлерича къалмагъандыла. Ала-ны адамла, билиб, билмей этген эселе да, бек тюрлендиргендиле. Сёз ючюн, Инджилни төрт адам төрт тюрлю джазгъандыла.

Къуранны уа бир сёзю огъай, бир харифи да тюрленмегенди: Джабраил мёлек Мухаммат файгъамбаргъа (А.с.а.б.) къалай айтхан эсе, Аллаху Тагъаланы сёзлерин, ол да аланы не кесекчик да алмашдырмай, асхабларына алай айтханды. Асхаблары (нёгерлери) кёбюсю бек онглу, болумлу, акъыллы, эсли, деменгили адамла болгъандыла.

Къуран Кёкден бирден тюшюб къалмагъанды, талай заманны кёзюу кёзюую бла аны аятлары неда суралары келиб тургъандыла.

Къуранны басма этген кёзюуде, заман бла артдаракъда келген суурала китабда – алгъа, алгъаракъда келген суурала да артха тюшген джерлери барды.

Мени атам айтханнга кёре, эм биринчи джазылгъан Къуранда бир (джаппа-джангыз бир!) хариф терс джазылгъанды. Андан беричин Къуран араб тилде къалайда да басмалансын, ол халатчыгъы бла басмаланыб турады, не ючюн десенг, бир кишини да джюкъду эркинлиги аны тюзетирге.

Бу затха ат башындан къарасанг: «Оу-оу, аллай сабийлик, аллай тегилик, мизамны аллай асыры къуджур сакъламакълыкъ неге керекди?» – дерге боллукъду. Терен сагъыш этсенг а, бу затны магъанасын джаратмай къоярыкъ туюлсе.

Не ючюн? Ким да билиб, муслиман дин Джер джюзюнде джайылгъандан джайылыб барады. 15 джылны мындан алда Валерия Порохова айтханнга кёре, Германияда хар джыл сайын орта тергеу бла 30 минг немча бизни динибизге кёчеди. Башха къраллада да, башха миллетледе да – алайыракъ.

Бу чотну башха динлени башчылары, къралланы тамадалары тышларындан айтмагъанлыкъгъа, ичлеринден чыртданда огъурамайдыла, ол огъай эсенг, кюйюб баргъанла бардыла.

Ёмюрледен бери да бизни динибизге чалду салыргъа тырмашыб тургъанла кёб болгъандыла. Салгъан да этгендиле. Сёз ючюн, «ваххабизм» тышындан джашыртын джиберилген «джукъгъан» ауруууду динибизни.

Динибизни ёзеге Къуранды.

Джер юсюнде барыб тохтагъан бек онглу эмда кёб алимле, тинтиучюле ингилизле, немчала, французла, артыкъсыз да бек чууттула эмда башхала Къураныбызны «тилиб-тилиб» да, «сылыб-сылыб» да, «томуруб»

да тамам къанларын-джанларын аямайын кюрешгендиле аны бир учхара, бир оюмсуз, бир хылеу джерчигин табалсакъ деб, аны адам «къурагъанын» айгъакъляласакъ деб. *Табалмагъандыла, айгъакъляллагъандыла!*

Аллай тамашалыкъны себеби – Къураныбыз не кесек да тюрленмегени ючюндю, аны тамырлары, эмен терекникича, бек теренде болгъанлары ючюндю.

Къуранны толу суратларгъа мени хыйсабым не кесек да джетеллик туюлдо. Аны юсюнден Ахмад Дидат деген алимни видеокассетасына къарагъан, тынгылагъан адам кёб (бек кёб!) сорууларына тамам демангили джаууабла табарыкъды.

Джыйырма беш джыл мындан алгъа американлы тинтиучю Майкл Харт озгъан заманлада да, бусагъатда да миллетле ортасында эм белгили, халкълагъа эм уллу хакъы кирген, къысхача айтыргъа, эм онглу адамланы джюзюсюню атларын компютери бла эсеблеб чыгъаргъан эди. Ол адамланы ичлеринде Мухаммат файгъамбарны (А.с.а.б.) аты эм биринчи, онглуланы ичинде да эм онглу болуб чыкъгъан эди!

Мен эшитгенге кёре, Хартха терс къарагъанла болгъандыла, таб, Хартны хыртха да ургъандыла. Сора ол кеси экинчи кере да эсеблегенди, мынга гурушха этгенле кеслерича тинтиб да кёргендиле. Не кюрешиб да Мухаммат файгъамбарны (А.с.а.б.) биринчи орундан «тайышдыралмагъандыла»!

Кёбле сейирсинген болур эдиле бу болумгъа. Не джашырыу, мен кесим да сейирсинген эдим. Алай а файгъамбарыбызны юсюнден (А.с.а.б.) иги эс бёлюб талай китаб окъугъанымда (аланы ичинле эм магъанылы Панова бла аны джашы Вахтинни, сора Вашингтон Ирвингни китаблары), сейирсингеними кёлеккеси да къалмады.

«Телиден туура хапар», дегенлей, былайда кесим этген бир оюмну саргына кетейим.

4-5 джыл мындан алда биз, бир талай адам, биригиб, бир ауур джумушну кесибизни разылыгъыбыз бла бойнубузгъа алдыкъ. Ол да не джумушду десенг, ёхтем, къаджыкъмайын ишлеген миллетибизни къолун-аягъын байлаб, онгун алыб, аманына таяндырыб, тюз сыртындан салыб, солууун эркин алыргъа къоймайын зауукълукъда, артыкъсыз да бек къыйынлыкъда этилген тамам магъанасыз, зыраф, чыртданда керексиз джоюмланы тохтатыргъа *дыгалас*.

Хар бир элибизде, шахарыбызда, төреле къураб, ишибизни аланы юслери бла бардырыргъады муратыбыз.

Бек кёб адамгъа джолукъдукъ, танышдыкъ, ушакъ этдик. Хар къалайда да акъыллы, оюмлу, уллу сынамылары болгъан адамла бар.

Мен 41 джылны дохтур болуб ишлегенме, иги уллу кьуллукьлада да болганма. Бетимден танымасала да, республикабызны кьайсы бир этегинде да, кёбюсю мени заочно биледиле. Менден «учхара» бир нёгерим да джокь.

Алай а... алай а узакь заманны ичинде кьуджур, теппе-терс, кьоранчлы адетлерибизни тамырлары адамларыбызны кьанларына-джанларына тамам терен сингиб бошаганлары себебли, аланы (адамларыбызны) кёбюсюн орунларындан «кьымылдаталмай» кьалдыкь. Аны кьой, ызыбыздан «таб», «ариу», «кирсиз» сёзле айтылганларын да эшитдик. Биз излеген нюзюрню башын аягына буруб, «ма ала излеген буду» деб атыбызны кирге бояганла да болдула. Аллаху Тагьала аланы барысын да тюз, таб, кирсиз иннетли этсин. Амин.

Белгилисича, Мухаммат файгьамбар (А.с.а.б.) туугьан заманда да ол джерледе, Меккада, аны тегерегинде (кьыхача айтыргьа, саулай Араб джарымайрымканда) уят-хаят, адеб, намыс джокьну орунда болгьандыла. Сыйсызлыкь, фасыкьлыкь, керахатлыкь адамланы кючлеб бошагьандыла.

Файгьамбарыбыз (А.с.а.б.) кьарангы, адебсиз, намыссыз, меджисуугьа бёлениб турган адамланы, джарыкьгьа чыгьарыб, кесини сокьмагына тюшюрюб, Джерни юсюнде эм сыйлы, эм таза, эм ариу иннетни алагьа сингдирелгенин бир джанына салыб, кесими да нёгерлерим бла бирге меджисуулукьдан эртде тазаланган миллетими «кюйшенгенин» тохтаталмагьаныбызны да, ол бир джанына салыб тенглеширдирсем, америкалы тинтиучю алим Харт тюппе-тюз болгьанына экинчи кере тюшоннгенме. Алай бла Мухаммат файгьамбар (А.с.а.б.), орусча айтсам, «свехчеловек» болгьанына, арам-кьарам этмейин, кьол салыб кьояма.

Окьуучуму эсин былайда бир затха бёлейим. Сыйлы Кьураныбызгьа Мухаммат файгьамбарны (А.с.а.б.) ауузундан чыкьган сёзле болмаса, бир адам бир сёз (джап-джангыз бир сёз да!) кьошмагьанды. «Огьай, ол алай туююлдо» деб бир адам, ёргерекде айтханымча, Кьуранны «бускаклаб», тинтиюл этген уллу эмда кёб (бек кёб!) алимлени да кьошуб, дау салмагьанды. Бюгюн, бюгече да салмайды! *Салалмайды!*

Файгьамбарыбызны (А.с.а.б.) атасы ол туугьунчусуна ауушханды. Анга (А.с.а.б.) тюгел 6 джыл толгьунчусуна анасы да ауушады. Ёксюз сабийчик кьарт атасыны кьолунда кьалады. Ашарыкь-ичерик табмай кьыйналмагьан эсе да, ата-ана джылыу кёрмеген, сынамагьан ёксюз зауукьлангьанды деб, киши да айталлыкь туююлдо. Гитчеликден, ыргьакьлаб, тырнакьлаб, кьадалыб ишлеб, баш кечиндиргенди. Кьара уа танымагьанлай кьалгьанды.

Болум былай бола турганлыкыгъа, бир къауум дуппукъла (ай мадет, мени миллетимде да аллайла аз тюлдюле) Къуран Мухаммат файгъамбарны (А.с.а.б.) чыгъармасыды дегенге ауаргъа тырмы тарта турадыла. Да сора, ауруунг тас, къара танымагъан адам хар не тюрю затдан да хапарлы (терен, эм залим профессионаллача *хапарлы!!*) къалай болду да – геологиядан, геодезиядан, астрономиядан, океанологиядан, анатомиядан, эмбриологиядан, генетикадан, судопроизводстводан, биологиядан, мифологиядан, тарихден, башха кёб тюрю илмуладан?!

Меннге ким болса да: «Къуранны тамашалыгынамы, огъесе адамны къысхаакъыллыгынамы, къайсысына бек сейирсинесе?» – деген сорууну берсе, «Ант этдир, билелмейме», дерик эдим, ётген ёмюрню эм уллу алимлерини бирини Альберт Эйнштейнни айтханын да эсиме ала. Ол: «Бизни тегерегибизде болумда джап-джангыз Алам бла адам инсанны теллигини учу-къыйыры джокъду. Алай айтханлыгыма Аламны юсюнде джангыла да болурмамы дерим келеди» («В окружающем нас мире бесконечны только Вселенная и людская глупость, причём, относительно первой у меня имеются кое-какие сомнения»), – дегенди.

Мухаммат файгъамбарны (А.с.а.б.) асхабларыны ичинде не тюрюсю да болгъанды: джылы бла андан тамада да, джаш да, тюз къара кюч бла андан кючлю да, къарыусуз да, эс бла, ангы бла аны озмай эселе да, анга дженгдирмегенле да, мюлк борбайлары бла уа файгъамбарыбызны (А.с.а.б.) атларыны къанджыгъаларына къысыб кетерикле да.

Оруслула айтханлай, «Кто в лес, кто по дрова» болгъан заманда, ол къуджур, табсыз, не эсе да ала барысы да Аны (А.с.а.б.) ызындан тизилиб къаладыла, аузуна къараб турадыла, сёзюн (джангыз бир сёзюн да!) джерге тюшюрмейдиле. Ол огъай, Ол (А.с.а.б.) кёзлерин, къашларын, эринлерин, къолларын, аякъларын къалай къымылдатханын эсге алгъанны тышында да, эниклерге тырмашадыла. Хазналарын-мюлклерин, аккыл-теккил болмайын, ортагъа салыб къоядыла! Бу зат сейир тюл эсе, не затды сейир?!

Бу айтылгъан затланы, тюз ангылаб, башына джыйгъан адам, Къыямат кюн келмей къалмазлыгына, ол Кюн ёлгенле барысы да тирилликлерине кеси шагъат боллукъду.

Бир къауумла: «Эшта-эшта, къалай тирилерге боллукъдула?» – деучендиле. Аллайлагъа былай айтырым келеди: «Да сора, юйюнге ашхылыкъла кирлик, суюсе нюрге (кюн таякыгъа), суюсе отха, суюсе топуракыгъа джан салгъан Аллаху Тагъалагъа, ёлгенлени джангыдан тирилген асыры къыйын иш болур, дебми келеди кёлюнге?»...

Ол Кюннге барыбыз да амалсыз джолугъурукъбуз. Джаратхан Аллах Кеси рахмат этсин барыбызны да, айтыр сёзюбюзню ауузубузгъа салсын. Амин.

Биз Аллаху Тагъаладан тилек тилерге ёчбюз, артыкъсыз да къыйын, табсыз болумгъа, зараутха тюшсек. «Я Аллах, аны-муну бер», дейбиз, не уа «Я Аллах, андан-мындан сакъла, къутхар, кюч-къарыу бер», дейбиз. Тилегибиз толмаса уа, Уллу Аллага кёлкъалды болурубюз да келеди...

Бир адамдан борч алсакъ, аны ызына къайытармагъанлай, экинчи-ючюнчю кере ол адамдан джангыдан борч тилеелликбизми? Огъай. Ким биледи, минг адамдан бир адамны бети джетерге болур алай этерге. Эм сейири неди десенг, Аллаху Тагъалагъа берлик борчларыбыз тауча къаланыб тургъанлыкъгъа, Андан тилек тилерге минг адамыбыздан тогъуз джюз тохсан тогъузубузну бетибиз джетерикди... (Ай, мен хариб, дерчады, ант этдир!)

Ма бу халда сагъыш эте кетсем, «чаркъ» деб джандетли боллукъ Семенлени Азретни сёзлери эсима тюшедиле:

«...Къалай иги боллукъ эди адамла
Ма бу затха акъылларын бёлселе:
Кеслеринден къараб, сени кёргенча,
Сенден къараб, кеслерин да кёрселе!..»

Ай мадет! Этелмейбиз, этелмейбиз, этелмейбиз, тышындан къараб кесибизни кёрелмейбиз...

Джаратхан Аллахха борчубуз неди? Бир сёз бла айтсам, «ИСЛАМ-ДЫ». Алай демеклик – Аллахха бой салгъан, Анга къуллукъ этген.

Адам инсан акъыл-балыкъ болгъандан сора (джашчыкъла 15-16 джылларында, къызчыкъла 13-14 джылларында) Аллаху Тагъаланы алында аны борчлары (джангыдан чертиб айтырым келеди – борчлары!) ма быладыла:

1. Таймаздан шагъатлыкъ этиб тургъан: Ла иллаха илла Ллаху уа Мухаммадун расулу Ллахи («Аллахдан сора башха аллах джокъду, Мухаммат Аллахны келечисиди»).
2. Хар суткада беш кере намаз къылгъан.
3. Джылында бир айны ораза тутхан.
4. Джыл сайын джарлылагъа садакъа («Зекят») берген.
5. Саулугъу да болуб, ол джолоучулукъда заманда, юйдегиси джарсымазча, мюлкю бар эсе, джашауунда бир кере хаджиликге барыб къайтхан.

Алгъаракъда айтхан эдим, энтда къайтарайым: Уллу Аллахны игилиги бла диннге джол бош болгъанды. Джер джерде муслиман тюкене ачылгъандыла. Алада не тюрлю темагъа да китабла, дискле топатолудула. Интернет бла да бек алаамат хайырланыргъа боллукъду. Ол себебден мен бу борчларыбызны магъаналары не болгъанын тизиб айланмайым. Тиземе десем да, аягъына чыгъаллыкъ туююлме неда

джангылычла иерге боллукъма. Бир затны уа айтмайын, кючлю тукъум чертмейин кьоалмайма.

Муслиман динибизни бизлеге Уллу Аллах саугъагъа бергенди! Мен ангылагъаннга кёре, бизни динибизни аллындан аягъына деричин излегиени бир затды: адамны тышын да, артыкъсыз да ичин кючлю тукъум тазалаб, аны саулукълу, оюмлу, джигер, кирсиз, ариу, мийик иннетли АДАМ этгенди!

Абдезге огъунакъ бир къарайыкъ. Хар кюн сайын 2-3 кере алыргъа керек болады аны. Джукъгъан аурууланы кёбюсю кир кюлну «саугъасыды». Узакъ заманны джуулмайын, чайкъалмайын тургъан аууз бла бурунну ичлеринде тюрлю-тюрлю микробла къалджа-къалджа, къыжгъылмыжгъыл болуб, «ох» деб джашаб турадыла.

Адамны чархына зарауатлыкъ джетген кёзюуде (ачлыкъ, джаланнгачлыкъ, джукъусу къалгъан, талыб бошагъынчыннга дери ишлеб, къарыусуз болгъан, д.а.к.) аны микроблары «керпеслениб», къууанч тыбырлы болуб, «аякъ юсюне миниб» къаладыла.

Узун сёзню къысхасы – адамгъа ала джетдирмезлик палах джокъду. Аууз бла бурун джуулуб турсала, микробланы кёбюсю чайкъалгъан сууу бла къоратылыб кетедиле.

Адамны саулугъу иги болуб турур ючюн, тишлени бек уллу магъаналары барды. Тишлеригизни «къуртха» ашатмай, къартлыгъыгъызгъа деричин хайырларын кёрюр ючюн, аланы сабий замандан башлаб, таймаздан эртден да, джата туруб да, паста бла хайырлана, щётка бла джуууб туругъуз, дерикме.

Аякъ аурулары болгъанла аз туюлдиле. Бармакъларыны тюблери неда орталары суусул (джибгил) болуб, ашланыб, джара болуб, джарсыб тургъанла бардыла. Таймаздан абдез алыб тургъанланы ичлеринде аллай джарсыулары барды деб, бир кере да эшитмегенме.

Абдез алгъан къуру тазалыкъ туюлдю, аны юсю бла талай тери аурууладан къутулгъанлыкъ туюлдю. Белгилисича, адам аякъны балагъында ич санланы (органланы) хар бирини «келечиси» («представительствосу») барды. Абдез алгъан кёзюуде балакъ, бармакъла, бармакъланы орталары кюл бла сыланнган этиледиле. Аллай сыланнган ич санлагъа джылы, таза салам бергенча, алагъа огъур, къууанч хапарла айтханча, сигналла болуб барадыла. Ала (ич санла) «керпеслениб», «ёхтемлениб», «кёллери кёлтюрюлюб», хош болуб, джумушларын деменгили баджарыргъа тырмашадыла.

Мангылайыбызны, сакъалыбызны, къулакъларыбызны сылагъан да – бу маталлыды.

Узакъ джолучулагъа, сырт узуну бюгюлмеген неда, кыйналыб бюгюлген адамгъа, бир талай заманнга, аякъларын джуумай, мессилерине месс тартыб къояргъа эркинлик береди ислам динни шерияты. Алай а мен айтханны этерик адамлагъа: «Мессиле бла «шохлукъ» джюрютгенигни азыракъ этерге кюрешигиз, марджа!» – дерикме.

Бир къауум джаш адамла бир джукълары да сызламагъанлай, джолучу да болмагъанлай, омакълыкъгъа санаб болур (башха сёзле бла: «для форса»), мессиле киерге ёчдюле. Алагъа айтырым: «Джангыласыз! Саулугъугъузну къартлыкъгъа деричин сакъларгъа излей эсегиз, мессиле алкъын сизге керек туююдюле!»

Медицинада сёз барды: «Джашауну тамыры кымылдагъандады» деб. Намаз этген адамны кымылдамагъан джери къалмайды, дерге боллукъду. Къолла, аякъла, баш дегенни къой, хар бир сюеги да, эти да, сингирлери да, мыйысы бла къан тамырлары да, джиклери да массажа, гимнастикада чыныкъгъанча, чыныгъадыла намаз этген адамланы. Таб, намаз ол бир экисин да «дженге» болурму, дейме, адамны саулугъуна саулукъ къошхан джаны бла.

Адам кёб тюрлю болумлагъа туюуб къалады джашауунда: абдез алыргъа джылы суу джокъ, джукъунг къалыб, кёзлеринг къысылыб барадыла, кёб да, ауур да ишлеб, аякъ юсюнде туралмайын, ауаргъа дже-тиб бара, д. а. к.

Аллаху Тагъаладан къоркъгъан, юрген адам, Андан тартыннган, уялгъан адам, Аны суйген адам, къалай-алай болса да, намазын уухтысындан оздурмай этерге, амырын тартдырмайын къоярыкъ туююдю. Алай демеклиг а – ол адам кеси кесине айтханын этдиреди, кесин кесине бойсундурады. Кеси кесин хорлайды! Аны магъанасы неди? Эртделден келген сёз барды: «Ким кеси кесин хорлай эсе, керти кючлю олду», деб («Истинно могуч, кто побеждает самого себя»). Кеси кесин хорла-ялмагъан адамгъа башхала да алай тынч дженгдирмейдиле кеслерин, бойсунургъа да излемей къоядыла.

Быллай джорукъда тургъан адам бизни ата-бабаларыбыздан келген нарт сёзню мизамында джурюйдю: «Нафысынг айтханны этме, намысынг айтханны эт».

Бу алапат, терен магъаналы нарт сёзню эки минг джыл мындан алда эм белгили адамланы бири, политик, оратор эмда джазыучу Марк Тулий Цицерон айтхан бла тенглешдириб бир кёрюгюз: «Будь хозяином своей воли, слугой своей совести».

Нарт сёзлерибиз эсиме тюшгенлей, олсагъатлай: «Аперим ата-бабаларыбызгъа! Машалла, сизге!» – дейме.

Бу затны юсюнден арtdаракъда кёбюрек айтыргъады муратым, инша Аллах...

Намазынги этиб бошагъанлай, кесинг да тюгел эсгералмагъанлыгъынга, джюрегинге бир сейирлик, алапат рахатлыкъ келеди: ох, ох, ох, энтда бир борчумдан къутулдум деб. Кёлюнг да джарыйды, хош болады, къуанаса.

Была барысы да, тубелек алыб къарасакъ, саулукъну тутуругъудула!

Бек кёб тюрлю аурууланы арт кёзюуде кёб джерде ауругъанны ач этиб багъадыла, дарманланы да дынг этиб. Быллай багъууну кенг, терен бардырыр ючюн, уллу шахарлада больницалада, клиникалада бёлмеле ачылгъандыла.

Сейир тюлмюдю: бизни динибиз 1400 джылны мындан алда хар бир мукъминнге (муслиман адамгъа) акъыл-балыкъ болгъан заманындан башлаб, ёлюб кетгинчисине деричин оразаны (саулукъну бир тутуругъун) борч этгени?!

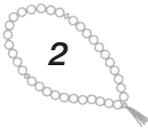
Ауругъан адамны багъыб, сау этгенден эсе, кёб тюрлю оюмлу, болумлу, базымлы «тыйгъычла» салыб, адам ол ауруу бла аурумай къалгъаны кёб кере тынчды, магъаналыды, игиди. Бу зат къачан да, кимге да белгилди. Анга медицинаны тили бла «профилактика» дейдиле.

Бу джаны бла алыб къарасакъ, ораза алай тургъанлай, къуру профилактикады, «дохтурду»!

«Эй, алимле! Ауузугъузда къууут джуммагъыгъызмы барды? Нек тынгылаб турасыз? Оразагъа, аны юсю бла муслиман диннге не айтасыз, къаллай багъа бересиз?» – дерим келиб турады хаман да.

Кеслерин муслиманнга санаб тургъан бек кёб адам бу тамаша «дохтурну» эсге алмай, бир бурху сызлагъанларын сылтаугъа салыб, ораза тутмай къоядыла. Орусча айтсам: «А жаль!»

2

ЗЕКЯТНЫ ЮСЮНДЕН БИР-ЭКИ СЁЗ

Чуутлулада бир сёз барды: «Бай да, саулукълу да болгъан игиди, джарлы да, ауруучу да болгъандан эсе», - деб. Дагъыда бир айтыу джюрюгенди: «Насыблы болургъа излей эсенг, бол насыблы».

Бу сёзлени келтиргеним аны ючюндю: хурджунлу болургъа излей эсенг, чомарт бол, дерикме мен. Зекятны уа амалсыз, алмашдырмай бер. Аллаху Тагъала аны ызына (кесинге) къайтармайын къоярыкъ туююлдю. Аны къой, къат-къат этиб къайтарлыкъды! Кеси да сен сакълагъан джанындан табдырлыкъ туююлдю хазнаны. Сени эсинге-бусунга келмей тургъан джанындан «узатырыкъды» Сыйлы Аллах!

Былайда тамам барыб тохтагъан эки закийни сёзлерин бир келтирейим.

Онекинчи ёмюрде джашагъан гюрджю джырчы Шота Руставели былай айтханды: «Джашыргъан затынг тас болду, берген затынг а, сеникиди» («Что ты спрятал, то пропало, что ты отдал, то твоё»).

Энди джандетли боллукъ Семенлени Исмаилны айтханына да бир тынгылагъыз:

«Берген затларынг,
Сыйлы этерле,
Джашыргъанларынг,
Зыраф кетерле».

Таза джюрекден (къайтарыб чертеме – таза), ачыкъ джюрекден зекят бердинг, ол сеникиди.

Бир къауумла адамгъа бир зат берселе (зекят огъунакъ болсун), неда бир игилик этселе, башхала да бир кёрселе, билселе деб, дыгаласха кириб къаладыла. Быллай зат чыртданда керек туююлдю. Аны къой, аллай иннет бла бергенинги, игилик этгенинги бир тукъум бир магъанасы болмай къалады. Бир асыулу нарт сёз барды (тюркюленики болургъа

керекди, деучен эди атам) «Игилик эт, суугъа ат, балыкъ (чабакъ) бил- мез, Халыкъ (Аллах) билир», деб. Сыйлы Аллах билмей, сезмей, эслемей къачан да, къалайда да бир затчыкъ да къалмайды!

Бюгюнлюкде Джерни юсюнде эм уллу улемлени (дин джанындан алимле) бири шейх Юсуф Кардави кесини китабында «Дозволенное и запретное в Исламе» былай айтады: «Кимни болса да акъылына бир аман, осал, кир иннет келиб, ол адам джангыдан иги, терен сагъыш этиб, кеси кесин къолгъа джыйыб, ол табсыз иннетни тохтатыб, джукълатыб къоя эсе, анга сууаб джазылады!»

Ма, юлеригизге игиликле, ашхылыкъла, къууанчла кирлик джарлы мискинле, Аллаху Тагъаланы Кючю, Къарыуу, Къудрети, Чомартлыгъы, Тюзлюгю!

Бу тамам сейир-тамаша затны хар бир инсан, кеси да терен ангылаб, башхалагъа да таймаздан сингдириб турса, бек дурус эди, деб келеди кёлюме.

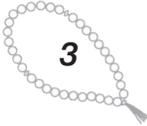
Игилик ызына къайтмайын чыртданда къалмайды. Кесине къайтма- ды эсе да, баласына къайытырыкъды, алай тойюл эсе – туудугъуна неда туудугъуну туудугъуна, джетинчи юзюгюне деричин. Аманлыкъ да тюппе- тюз мунучады.

Ма муну эзде тутуб, джашауунгу анга кёре къуаргъа керекди.

Былайда эртдеден бери тюз джууаб табалмагъаным себебли, меннге тынчыкъ бермей тургъан бир сорууну сагъына кетейим: «Схат» деген не затды, магъанасы неди, къайдан чыкъганды?

Бизде, къарачайлылада, схат талай-талай джылланы адет болуб джюрюгенди. Мен билиб, ауушханны ызындан чачылгъан ашарыкъ зат- лагъа айтхандыла схат деб. Адамлагъа не кёб соруб юрешдим эсе да, джангыз бири билмеди не зат, къаллай бир, къачан, кимге чачылыргъа керек болгъанын. Бир 4-5 афендиге соргъанма: «Ислам динде «схат» бармыды?» - деб. Барысы да, бир тилли болгъанча, «барды» дегендиле. Аны магъанасын а, бири да кескин «расшифровать» этелмегенди.

Мени кесими энчи акъылым: биз, къарачайлыла, къачан эсе да иги алгъаракъда, кеси кесибизни алджатыб, «зекатха» «схат» деб къойгъан болурбузму, къатышыуларыбыз (къуру бизни, Шидакъланы тойюл...) ан- дан башланган болурамы?

3

ХАДЖИЛИКГЕ БАРГЪАННЫ ЮСЮНДЕН

Муну юсюнден бир кѳб айтырым барды. Чемерлигим джетмейин, айтыр затларымы окъуучума толусу бла ангылаталмай къалыргъа болурма, деб къркъуу да этеме. Алай болса да...

Ары баргъан адам юч-тѳрт ыйыкъны ичинде хыйсабсыз кѳб затха тюртюледи, кѳреди, эшитеди. Джерни къайсы бир этегинден да адамла бери къюлгъандыла. Санлары – талай миллион. Сыфатлары, чырайлары, бет къанлары, сѳлешгенлери бири биринден башха. Кѳб джерде, сѳз ючюн, Кябаны тѳгерегинде, Сафа бла Маруа дуппурланы ортасында, шайтанлагъа таш атхан джерде, Арафат тауну этегинде – адам «толкъунла»! Ол толкъунланы тюрбюне тюршюб, адамла джарсыгъан да этедиле.

2004-чи джыл январь айда таш атхан джерде адам «ырхыны» (мен да аны ичинде) тохтатыб къойдула, джарым сагъатха джууукъну биз джазыкъланы исси кюнде бишире-бишире. Сылтаун артдан билдик: менден экиджюз метрни алгъаракъда басыныуда 240-дан асламыракъ адам джан бергендиле...

Сейирсиндирген, сагъышха ийген, эсинги бѳлдюрген затла мында тул-тубандыла. Мен иги ангыламагъан, тюзюн айтсам а, чыртданда джаратмагъан бир затха тюртюлгенме анда.

Хар муслиман адам сабийин Мухаммат файгъамбарыбызны (А.с.а.б.) юлгюсюнде ѳсдюрюрге керекди. Биз сабий заманда атабыз бла анабыз таймаздан башыбызгъа «къуйгъанлары» не эди? Ашарыкъны, мюрзеуню сыйын кѳрген! Джерге тюршген гырджын умурчукъну аягъынг бла басхандан Аллах сакъласын! Аллай умурчукъну ал да, тауукъну аллына неда ит тегенеге ат. Не ючюн? Мухаммат файгъамбар (А.с.а.б.) атха миниб бара тургъанлайына, джерде будай бюртюкчюкню кѳрюб къояды. Олсагъатлай, атын тохтатыб, тюршюб, бюртюкню алыб, хурджунуна салады да, джолуна кетеди...

Кябадан узакъ болмай, Сыйлы Межгитден 250-300 метр Мухаммат файгъамбар (А.с.а.б.) джашагъан юй таба барсанг, джер мюрзеуден сыланыб! Узакъ болмай, онла бла кеслери да, кийимлери да къаппа-къара тиширыула, хызенчикле бла (пакетле бла) мюрзеу сата тура. Бир къау-

ум хаджиле аладан пакетлени сатыб алыб, олсагъатлай огъунакъ, бош джерчик кѳргенлей, алайгъа аланы ичлерин къотарадыла. Магъанасы неди да сора? Къанатлыла келиб, аны чѳблеселе, сууаб болады(?!). Чыпчыкъла, артыкъсыз да кѳгюрчюнле, керти да кѳб... Да сора, ауруунг тас, ол мюрзеуню миллион адам аякъла теблеген а къалайды да?

Мен ма бу сорууума бююннге деричин кишиден, мени болсун дерча, джууаб табалмагъанма. Мен, не джашырыу, бу затны биринчи кере кѳргенимде, тамам хайран болуб къалгъан эдим...

Хаджилекни юсюнден кѳб китабла да, дискле да бардыла орус тилде джазылгъан. Алай а китабланы кѳбюсю (барысы деб къояргъа да боллукъду) араб не тюрк тилдеде джазгъан авторладыла. Алай болгъа эди да, орус тилге кѳчюргенле да ол миллетледендиле. Мени къолума тюшген китаблада тигерсиз кѳб халатла бардыла. Орфография халатла бош эди, стилистика асыры къуджурдан, окъурунг келмей къалады. Аны тышында да хаджилекде этилген зияратны ритуалын бири да кескин ачыкъламайды. Ритуалны джик-джиги бла ангыламасанг а, «оу-оу, болмагъан затла да бар кѳреме» дерге боллукъду. (Мен кесим аллай хаджилеге тюбегенме анда). Ритуалны тюз ангыласанг а, динибизни ариулугъуна, тазалыгъына, теренлигине, магъанасына джангыдан къууанаса.

Къайтарыб айтама: тамам сейирди, аламатды, тамашады хаджилекге баргъан, Сыйлы Аллах буюргъан бир борчунгдан къутулгъан, гюнахларынгдан тазалангъан.

Бу хаджилекни юсюнде таймаздан бир затха сагъыш этгенлей турама. Ол да неди десенг: бизни заманда хаджилекге баргъан адамгъамы, огъесе 150-200 джылны мындан алгъа баргъан адамгъамы кѳб джазылады сууаб? Бусагъатда джолну узунлугъу талай «кюндю», андан да озуб, «сагъатды». Алгъын а «айла» болгъанды. Улоулары – не ат, не эшек, не тюйе, не кеме, кѳбюсюне уа – кесини эки аягъы. Джолларында – тюрлю-тюрлю таула, ташла, къумла, агъачла, хансла, суула, джаныуарла, миллетле. Къайсы бирини да тюрсюню, джашауу, ашауу джолоучула джашагъан джерледен – башха.

Сѳз ючюн, мени къарт атам Рамазан хаджи Кябагъа баргъан кѳзююнде кеси кѳзю бла кѳргенди маджаланы табада къууруб ашагъан миллетни...

Быланы барысын да кѳрюб, сагъыш да, оюм да этиб, Аллаху Тагъа лагъа ийнанмакълыкълары кюнден кюннге бекден бек, теренден терен болуб баргъанды ол заманлада джолоучулары.

Ала къайсы бири да тамам уллу джарсыгъандыла ачдан да, джалангачлыкълардан да, аурууладан да, къум араблылары чыбуулларындан да.

Къум араблыла сюеклери бла ууакъла, къаппа-къарала, динсизле, бир тукъум бир масхабха сыйынмагъан джыртхычла болгъандыла. Аланы эм уллу джумушлары – джолучуланы тонагъан. Джолоучуланы санлары аз болса, хапчюклерин, кийимлерин, азыкъларын тюбелек алып ючюн, ёлтюрюб огъунакъ къойгъандыла.

Ол заманлада Кябагъа барыб, ызларына сау-саламат къайтханланы сыйлары джердеш адамланы ичинде бек мийикде болгъанды. Аланы джамагъат къол аязында тутханды. Хаджиле да кеслерин, сёзсюз да, таб, намыслы джюрютгендиле, хар кимге да юлгю болгъандыла.

Быланы барысын сюзюб къарасам, ёргерекде салгъан сорууума кесими джууабым былайды: эртде заманлада баргъанлагъа Кябагъа эм азында он къат кёб джазылыргъа керекди сууаб. Тюзюн билген а – Аллаху Тагъала.

Бусагъатда къайры да баргъан-келген алгын заманлагъа кёре тыппа-тынч болгъаны бла бирге, совет властны бугъоулары аякълары-быздан тайышханлары себебли, юрюлюб мыллыкларын Кябагъа атханланы санлары кёб болгъанды. Бу болум игимиди, аманмыды? Мени сартын, тар джюреклерибизни да кенг этиб, аллыбызда узакъ заманнга къарасакъ, игиди, бек игиди!

Айхай да, ары баргъан адамланы ичлеринде не тюрлю иннетли да барды. Табсыз, генезир, осал къылыкълыла да чыгъадыла. Туююшюрге, даулашыргъа хазыр болуб тургъанла да чыгъадыла. Къанларына-джанларына сингиб бошагъан халилерини чолалыкъларындан бир айчыкъны ичинде къалай тазалансынла?!

Мекка-Мадинагъа алкъын бармай тургъанлагъа: «Алан, Сосланбек (Джамашуу, Биболат, Сафарбий...), Кябагъа барыр заманынг а джетгенди, муруккулугъунгу-мухоллугъунгу себеби неди?» - деб сорсанг, кёбюсюню джууаблары бирчаракъ болады: «Оллахи, Ибрахим хаджи, сен ант этдирмейсе, алай а мен ант этиб айтайым – аны (былайда ол да, мен да таныгъан, керти да буруш, чола къылыгъы болгъан хажини атын айтады) кёргенимден сора, хаджиликден кёлюм чыкъгъанды.

Мен ма быллай чотну иги терен сюзерим келеди.

Сыйлы Джерлеге алкъын бармагъанланы мен тёрт къауумгъа юлеширик эдим:

- а) саулукълары болмагъанла эмда хурджунлары джукъала;
- б) динден хапарлары болмагъанла, аны къулакъгъа алмагъанла;
- в) саулукълары да, хурджунлары да орнунда, динни да суйгенле, мадарына кёре, Сыйлы Аллахха къуллукъ этгенле; уятлары-хаятлары болгъаны себебли, Кябагъа барыб къайтхандан сора, табсызыракъ атлаб,

ушагыусуз, «чийсилирек» сёлешиб ийиб, хаджилик атларына тамгъа тюшюрюб къоярма да, деб къоркъганла;

г) саурукълары да, хурджунлары да – орнунда, динни узакъгъа атмайдыла. Кеслерин анга бериб да къоялмайдыла; сора кеслерин айбсыз этер дыгаласдан, магъанасыз, болумсуз, джелимсиз патауала келтиредиле: биягъында айтханымча, аны-муну кёргенимде, аныча хаджи болгъандан эсе, болмай тургъаным игиди, деб турама, дегенле...

Экинчи къауумгъа, джукъ ангылталырма, деб базмайма кесиме. Ол себебден алагъа сёзюм джокъду. Ичимден а: «Ай, насыбсызла уа, ай, джазыкъла уа, ай, мискинле уа! Джаратхан Аллах Кеси кечсин сизни», – дейме.

Саулукъсузлагъа айтырым: Аллаху Тагъала кийик саурукъ берсин сизге, джашауугъузну узун-узакъ, тынчлыкълы-рахатлы, берекетли этсин. Алай а ары баргъан адамны кёлю, кёкге джетгенча болгъанын, аны юсю бла саулай чархына хайыр келгенин, Зем-Зем сууну тамам уллу дарманлыгъы болгъанын, эсге алыб, аурууугъуз бек тереннге кетмеген эсе, дохтурла бла да оноулашыб, таукел этиб («таукелге нюр джанады» деб бош айтылмагъанды) джолгъа чыгъармы эдигиз, дерикме.

Хурджунлары джукъалагъа айтырым: «Чыртданда ёкюнмегиз – нени да кёрген, неди да билген Джазыкъсыныучу Аллах сизге хаджиликни борч этмегенди. Бу дунягъыздан эсе, ол бир дунягъызны къууатлы, къууанчлы, рахатлы, табышлы, джарыкъ этсин! Амин!»

Ююнчю къауумгъа айтырым: «Аперим сизге, кесигизни къабда тутуа билгенигиз ююн, Уллу Аллахдан къоркъа, адамладан да уяла билгенигиз ююн!»

Джангъадан къайтарыб, сизге энчи айтама барыб тохтагъан акъылман ата-бабаларыбыздан келген сёзлени: «таукелге нюр джанады». Хомулукну, мухоллукъну, чанкалыкъны къоюгъыз да, тамбладан башлаб, ма бу келтирилген керти магъаналы нарт сёзню джоругъунда атлаб-джюрюб тебрегиз!

Тёртюнчю белекге айтырым: «О, къоюгъуз, къой, бу тутхучсуз дыгаласланы, кесигизни да, башхаланы да башларын бездирмегиз. Ол хаджи неда бирсиси шериятны бузгъанында, сизни не ишигиз барды, Аллахны къулу, сыйлы мубарекле?»

Къыямат Кюн не ала сизни ююн, не сиз ала ююн берлик туюлсюз джууаб, хар ким кеси (*кеси!*) ююн берликди. Бермей мадар джокъду. Джокъду! Анга сагъыш этигиз, марджала.

Сейир тюлмюдю: Аллахны Къадарын черте, 200 джылны джууукъну мындан алгъа М.Ю. Лермонтов (23 джылында!) айтханнга биз алкъын тюшюнюб бошамагъаныбыз:

«Барды, бетсизле, бард Аллахны сюдю!
Къаушатады аны кючю;
Алтыннга да алдатмайды кесин,
Ачыкъды Анга ишинг эмда ичинг»...
(«Но есть и божий суд, наперсники разврата!
Есть грозый суд: он ждёт;
Он не доступен звону злата
И мысли, и дела он знает наперёд»)...

Энтда бир айтырым барды бу къарыусуз лахорчулагъа: кёзлеригизни бир джерге, бир «къыялу» хаджиге аралтыб турмагъыз да, башыгъызны ары да, бери да буруб, къарамыгъыз джетген джерге бир къарагъыз. Мен ёч салыб къояма, бир бёлек таппа-таза, кипе-кирсиз, бир тукъум бир къаууфлары да болмагъан хаджилени кёрмесегиз.

Аурууугъуз тас, алыгъыз аладан юлгю, тюшюгюз аланы сокъмакъларына! Не ди сизлеге тыйгъыч? Кимди сизлеге чалдыу салгъан?

Алай тюл эсе... Алай тюл эсе уа сени, джыгырам, Джаратхан Аллахха керти эмда толу ийнанмакълыгъынга мени аз-маз ишеклигим барды...

Аллаху Тагъалагъа ат башындан туююл, виртуально туююл, кимге болса да бетсиниб туююл, тегерекге джити кёз бла къараб, терен оюм этиб, Ол болмай мадар болмазлыгъына (чыртданда, не кесекчик да болмазлыгъына!) тюшюнюб бошаб, *ийнаныргъа керекди!*

Ол заманда *сюериксе* Аны, ол заманда *къоркъурукъса*, *юркериксе* Андан, ол заманда *бой саллыкъса* Анга, ол заманда *ангыларыкъса* толусу бла, кесинг сау кёзюуде *кесинг толтурургъа керек* болгъанын Ол сеннге салгъан борчну, аны башхалагъа (ызынгдан къалгъанлагъа) джюк этмейин не уа ышанмайын, ол заманда аз-маз *эсгераллыкъса* Аны чексиз, тау-усулмазлыкъ Къадарын, ол заманда толу *ышанныкъса* Аны Рахматына!

Багъалы окъуучум! Сёзсюз да, сен эшите тургъанса хаджиликке барыб къайтхан инсанны, гюнахлары кечилиб, анасындан джангы тууб тургъанча тазаланады, деб.

Бир къауумла муну эшитселе, бурунларын да чюйюрюб, серлери не былай силдеб джибередиле: «Оу-оу, алай деген а не сёздю?! Ма ол (былайда, хаджиликке баргъынчысына, кёб тюрю табсыз, генезир къылыкъла этген адамны атын айтыб) джашагъан джашауунда этмеген пелах къалмагъанды. Аны гюнахлары кечилиб боллукъ туююлдю!» - деб, мухурларын беклеб, джабышдырыб къоядыла.

Терсдиле, джангыладыла ала!

Хар не зат да Уллу Аллахны къолундады. Хар нени да толусу бла билген джангыз Аллаху Тагъала Кесиди, бютеу барыбызгъа да сюд этерик джангыз Олду.

Бир затны барыбыз да эсибизге терен, ёлюб кетгинчибизге унут-мазча, бир алайыкъ: Мухаммат файгъамбарны (А.с.а.б.) межгитинде (Мадина шахарда) этген намазынгы даражасы (багъасы) башха джерде этген намазынгы дараджасындан эсе (Мекка бла аны төгерегин айтмайын), 1000 къат (!) кёбдю. Мекканы кеси бла аны төгерегинде бир бёлек джерде (134-чю бетде схемагъа къара) намазны дараджасы уа 100000 къат кёбдю.

Энди кесинг, окъуучум, бир сагъыш эт да кёр: ол сен гюнахлыгъа санагъан адам (тюппе-тюз санагъанса, мени анга сёзюм джокъду) ол Аллаху Тагъала саулай Джерни джюзюнде эм Сыйлы этген Джерлеринде ненча кере этген болур намаз?!

Лахорунгу къой да, хынч-хынчлыгъынгы тохтат да, бу джанына сагъыш эт, марджа. Гюнахлары болмагъан джангыз бир адам да джокъду. Сен да аланы ичинде...

Аллахха тамам къаты ийнанган адам, Аны тауусулмазлыкъ, таркъаймазлыкъ, ёлчесиз Къадарына сейир-тамаша болмай къалмайды.

Адамны бойнунда эки джаны бла омураулагъа джууукъда джюрекден мыйыгъа къанны элтген эки уллу къан тамырла бардыла. Аланы орусча атлары – «сонные артерии».

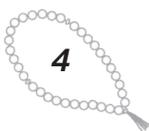
Аллаху Тагъала айтханды адамлагъа: «Мен сизни къайсы биригизге да ол къан тамырыгъыздан эсе джууукъдама!» «Сора къалай болады алай, алай деген а не сёздю?!» - деб ойлашмагъанлай силдеб иерге боллукъду. Шейх Юсуф Кардави айтханны эсинге тюшюрюб, бир кесек сагъыш этсенг: тоба, тоба, тоба! Я Аллах Сеннге шукурла болсун, Сеннге махтаула болсун, дериксе.

Къалайда да бол: Къобанны бойнунда чабакъ тута тура эсенг да, ракетада Космосну джырыб, учуб бара эсенг да, Эверестни башына чыгъыб бара эсенг да, Амазонкада кайманны кенг ачылыб, санларынгы титиретген ауузуна кёзлеринги аралтыб, къараб тура эсенг да, Миланда Ла Скала театрда операгъа къараб, тынгылаб тура эсенг да, уллу тюзде къойларынгы да джайыб тургъанлайынга, джангурчукъ себелеб, сен да ананг этген джамчынгы юсюнге атыб, къалкъый тура эсенг да, биреуню атын (машинасын, малын, мюлкюн) урлай тура эсенг да, безигенден, керек болмагъанлыкъгъа, джугъутурну (айюню, къабанны, турнаны...) шок бла уруб ёлтюре тура эсенг да, сатыу-алыуда адамны алдай тура эсенг да, хыянатсыз адамгъа къаргъыш тилей тура эсенг да, кече эсе да, кюн эсе да, сууукъ эсе да, джылы эсе да, къыш эсе да, джай

эсе да, Аллаху Тагъала къатындады, сеннге къараб турады, сени тюбелек кёрюб, сени айтханынгы эшитиб турады, сени сакълаб, джакълаб турады! Ма мынга *ИХСАН* дейдиле.

Акъылыма, билимиме кёре динибизни ким да эслерча, ким да огъу-рарча, ким да анга сукъланырча «конструкциясын» салыркъа кюрешдим. Аны (мени «конструкциямы») кемликлери, сёзсюз да, кёбдюле. Алай а аны тюбелек ангылаб, андан джангыдан оюм этиб, дин ахлу адамларыбызны талайысыны динибизге суймеклилери алгъындан да терен, къаты болду эсе, талай адамыбызны да динибизге суймеклик джюреклеринде биринчи кере тууду эсе, мени Джаратхан Аллахыма шукурла эте, аллында кеси кесиме салгъан борчуму толгъаннга санарыкъма.

4

АУУШХАНЛАРЫБЫЗ СЫЙЛЫ АЛЛАХНЫ РАХМАТЫН ТАБСЫНЛА

Бисмилляхи-ррахмани-ррахим.

Муслиман адам ауушса, шериятха кёре, ма бу затла амалсыз этилирге керекдиле:

1. Кьолларында да, аякларында да тырнакъларын иги гымых кесиб, сапын суу бла хайырлана, юсюнде бир эли джерчикни кьоймайын, юч кере джууаргъа.

2. Кебинлеген. Эркишини юч кьат таза кьумач бла, тиширыуну – беш кьат.

3. Джаназы намаз кьылгъан.

Быладан башха ёлюкню юсюнде этилген затланы кёбюсю адамла кеслери джанларындан чыгъарыб кьошхан затладыла.

Орта Азия бла Къазахстанда ёлгенлерибизни кёбюсю, къазауатда ёлгенлерибизни уа барысы да, не джууулмай, не кебинленмегенлей, не джаназы намазлары кьылынмагъанлай кьалгъандыла.

Ол себебденди афендилерибиз кьалайда да – межгитде да, къабырлада да – таймаздан, быллай насыбсыз ауушханларыбызгъа дууа этдириб тургъанлары.

Миллетими ма бу ышанын мени джюрегим бир бек алады.

Былайда эсигизни атам хариб айтхан (мени сартын – бек керекли!) бир затха бёлейим. Муслиман адамны джаны чыкъса, анга «ёлдю» дегенден эсе, «ауушду» деген дурусду.

Артда сёз бу дуниясын ол бир дуниягъа ауушдурду деген магъананы береди. Алай демеклик а, Къыямат кюннге (аны бла биргелей автоматически Уллу Аллахны барлыгына, Аны тигерсиз кёб Къадарына) ийнанмакълыкды.

Экинчи айтханы атамы. Муслиман адам къабыргъа тюшсе (салынса), «бастырылды» деген ауур да, огъурсузуракъ да сёзден эсе, «асыралды»

деген сёз тюздү. Былайда да ол биягында ангылашынмакъ толу келишиб кяалады.

Ауузугъузну бу эки сёзге («ауушду», «асыралды») юретиригизни тилерикме. Ол кяалган эки сёзю («ёлдү», «бастырылды») башха динде адамла бла, атасы-анасы бизни динибизде болганлыкыгъа, кеси ол динни капегине-шайына санамаганлагъа (аллайларыбыз, ай мадет, аз тюдлюле) кююгъуз.

Дагыда мен тамам бек джаратхан бир халибиз барды бизни – ауушханга алапат джюрюйбюз. Джерни юсюнде джангыз бир миллет да болмаз деб турама, биздеча, ауушханны арбазына кююлуб барыб кяалган. Алай а бу чотну юсюнде кёбюбюзню джетишдирелмеген затларыбыз бардыла. «Алхамны» да, кяйгы сёз дууаны да кяйсы бирибиз да билирге керекбиз. «Алхамны» билмей, не да биле турганлайына, ичинден айтмайын, тюз кюл джайыб кюйган адамгъа формалист, адамлагъа бетсинген, динни уа джукъгъа санамаган, экибетли инсан деб кюяргъа боллукъду, мени сартын.

Экибетлини халы уа Аллаху Тагъаланы аллында бек табсыз, ауур боллукъду, дейдиле.

Кяйгы сёз дууа не затды? Кяйгы сёздю, араб тилдеди ансын.

Ёлюгю болган юню арбазына барабыз да «Ассаламу алейкум» дейбиз. Аны маганасы бизни миллетибизде «дууа бир этсегиз а» дегенни тутады. Афенди неда аны орнун тутхан саламыбызны алады да, дууа этеди (кяйтарыб айтама: ол араб тилде кяйгы сёздю). Ызы бла салам берген адам кесибизни тилибизде (экинчи кере) айтады кяйгы сёзю.

Кимге бериледи кяйгы сёз? Кимге берирге керекди? *Ёлюкню иесине.*

Бизде уа кёбюсюне ол дууа этген адамгъа неда алайда джыйылыб турган джамагатны барысына да. Нек болады да алай?

а) адетни билмегенликден;

б) билгенликге, ёлюкню иесин кёрмегенликден; ол а кяйда эсе да кябакъ эшикни, калитканы кяатында сюелиб туруп; бизле да, кяйгы сёзге барганла, кесибизге сый тартыр ючюн, бетсинир ючюн, джукъну да, кишини да кюлакыгъа алмайын, ол адамны (ёлюкню иесин) ары бла бери созабыз;

в) ёлюкню иесин танымаганлыкыдан.

Джангылычла болмаз ючюн, кяйгы сёз аллыкъ адам (ёлюкню иеси) дууа этген адамны *тюз кяатында* турса дурусду.

Кяйгы сёзю бир кяаумла созуб айтадыла, биреуле уа бир-эки-юч сёз бла бошайдыла. Дууа да аны кибикди: узуну, кысыхсы да барды. Ол

тюздю, бу терсди дерге, мени сартын, джарарыкъ туююлдю. Кесибизни тилибизде болсун, араб тилде болсун, узун болсун, кысха болсун, биз Аллаху Тагъаладан тилекчибиз. Таза джюрекден тиленсин, ансын къайсы бири да тюздю.

Муслиман динни тутхан миллетлени кёбюсюнде алайды – ёлюгю болгъан арбазгъа барады да адам, салам бермейди. Ёлюкню иесине джууукълашады да, «Амин» дейди да, кеси араб тилде дууа окъуб къояды. Бу, сёзсюз да, тюздю. Биз да ол сокъмакъгъа тюшсек боллукъ эди. Аны ючюн айта эдим: барыбыз да къайгъы сёз дууаны билиб турсакъ иги эди деб. (Ол кёб тюрлюдю, талайын билсек ашхы-аламат, бирчигин билсек да, джожъ эди хата).

Ислам динни тутхан адам орам бла бара туруб (джаяу болсун, улоуда болсун) муслиман ёлюкню эследи эсе, уруб озуб кетмейин, тохтаб, ол арбазгъа бурулуб, къайгъы сёз берирге *борчлуду*.

Ёлюкню иеси менме, меннге берликсе къайгъы сёзню деб белгили этер ючюн, бизде къарачай миллетде, ол адам дууаны аллы бла кълларын энишге ийиб турады. (Къзахлылада не таякъгъа таяныб турады ёлюкню иеси неда белине акъ джаулукъ кысады). «Фатихагъа» («Алхамгъа») джетгенлей ол да, башхалача, кълларын джайыб, Фатиханы окъуб, бетин сылайды. Къайгъы сёз берген адам (адамла) бла ёлюкню иеси бир-бирин иги таный эселе, дууаны эм аллындан огъунакъ, ол да кълларын джайса дурусду.

Адамны этген сууабы да, гюнахы да бир граммчыгъы да тас болмай джазылыб барадыла. Адам ауушхандан сора, олсагъатлай огъуна, анга гюнах джазылгъан тохтайды.

Сууаб а джазыламыды экен?

Бу сорууну Мухаммат файгъамбарыбызны (А.с.а.б.) асхаблары анга бергендиле. Аны джууабы былай болгъанды (Окъуучум! Ма бусагъатда айтыллыкъ-джазыллыкъ затны бир кере, эки кере, он кере, керек болса, джыйырма кере окъуб, таймаздан эсингде турурча бир эт, шо!): ауушхан муслиманны сууаб базманына ма бу юч затдан сууаб барыб турургъа боллукъду:

1 Кеси сау заманда ол адам межгитге, медресеге мекамла, кёпюр, джол, башха адамла хайырланыб турурча затла ишледи эсе; хайырланыб тургъан заманны узакълыгына сууаб да барыб турлукъду.

2 Магъаналы, деменгили, адамла окъуб таб, иги, тюз оюмла этерча китабла (артыкъсыз да динибизни юсюнден) джазды эсе; ол китабланы окъуб адамла кеслерине кёб хайыр таба эселе; ол китабла бла адамла къаллай бир заманы хайырлана эселе да, аллай бирни сууаб да авторну

ол бир дунясына барыб турады (сёз ючюн, «Канон врачественного искусства» авторы Абу Али ибн Синага – 600 джылдан эсе аслам!); джаш тёлуден сохтала джыйыб, алагъа къара танытхан эсе.

Былайда кесими джанымдан бир зат къошуб, Уллу Аллахны чамландырама деб къоркъама. Алай болса да, Андан кечмеклик тилей, бир зат айтайым.

Бизле школлада, вузлада окъугъан кёзюуледе къралны идеологиясыны алай тургъанлай адамлагъа (артыкъсыз да ёсюб келген джаш тёлуге) динни эрши, генезир кёргюзтюрге эди баш нюзюрю. Ол себебден не тюрю джаны бла да: «Дин илмуну джаууду», «дин адамгъа лапианды» деб, бир кюнчюкню да къалмайын, адамланы мыйыларына къюуб, ангыларын къурутуб тургъандыла.

Башха динледен джукъ айталлыкъ туююлме, бизни динибиз а илмуланы бек сюеди, ала ёсюб барырларын излейди. Алайды да, не тукъум илмуну юсюнден джазылгъан эсе да, адамла хайырланган китаб, аны иесине да, сохталагъа къайсы бир тилде танытхан эсе да устаз, экисине да сууаб барыб турургъа керекди, деб турама;

3 Ауушхан муслиманны эт адамлары (эм игиси – кесини балалары), къолларындан келгенча, бир Къуранны окъуб (андан иги, андан багъалы бир зат джокъду!) неда суурала, аятла окъуб, мынчакъла тартыб, садакъа бериб, ауушханнга багъышласала. Ызында къалгъан эт адамлары бу, затланы башха-башха этмейин, кёзюу кёзюую бла джыйылыб, бирге этселе, сууаблыкъ талай кере къатланыб барлыкъды.

Джап-джангыз ма бу юч «джол» бла барлыкъды сууаб, бизни сыйлы файгъамбарыбыз (А.с.а.б.) айтханнга кёре, ауушхан адамны сууаб базманына.

Тёртюнючю «джол» джокъду! Болмагъанды. Боллукъ да туююлдю!

Кемик дууадан, джыл дууадан, башха дууаладан ауушханнга сёзсюз да барды магъана, хайыр. Алай а бюгюнлюкде ол дууаладан бизни адамла излеген умутларындан ондан, джюзден бири толамыды? Къайдам...

Ёлгенни ызындан аны эт адамы (адамлары) миллетде, элде, тийреде джюрюген адетлени этеди да ишни тыннганнга, кесин да борчдан чыкъгъаннга санайды. Алай этмей да ол хариб кеси джанындан не зат чыгъарсын! Не зат къураялсын?!

Алай этиб ауушханыны (не уа кесини) къайсы борчундан къутулады?

Джууукъну-тенгни, тийрени, джамагъатны *адетлери* джоралагъан «борчдан» къуп-къуру!

Ёлгенни Аллаху Тагъаланы аллында борчларына быллай этилген затладан бара эсе да, бек аз, бек бурху файда барлыкъды. Алай болмай,

бюгюнлюкде бизни миллетде джюрюген масхабда этилген затладан ёлгеннге уллу хайыр боллукъ болса, сора Аллаху Тагъаланы терилтиб, джандетни сатыб алыргъа болады.

Къыямат кюн бизлеге сюд этерик Джаратхан Аллах Кесиди. Башха киши джюкьду. Анга уа биз къолубузда джюрютген затладан бир грамм да, бир миллиграмм да керек туююлдю. Ол бизден излеген – Аны барлыгъын, Аны бирлигин, Аны тигерсиз Кючю болгъанын таймаздан билиб, эсгериб тургъан, Андан тартыннган, Андан уялгъан, Андан къоркъгъан, Анга Ол буюргъан борчларыбызны къайтаргъан.

Мюлкюн оюмсуз чачыб, ол зырафлыкъ бла ёлгенни ол бир дунясын, Къыямат кюнде халын тынчлыкълы-рахат этеме деген адам гюнах алмай эсе да, бек джангылады. Джангылгъанда да табсыз, ушагыусуз джангылады!

Джерни юсюнде законланы учу-къыйыры, саны-санауу джюкьду. Аланы ичлеринде эм магъаналы, эм оюмлу, эм кирсиз, эм келишиюлю, эм бек адамны джакълагъан, эм сейирлик *Шериятды*.

Тамаша неди десенг, хар бирибиз кесибибизни муслиманнга санайбыз да, сора не кючюбюзню да, къарыуубузну да салыб, не да этиб, Ислам динни орта джоругъун, *Шериятны*, бир джанына бир быргъаялсакъ деб, дыгаласха кириб турабыз.

Шерият не дейди? Ол айтхан ма буду: къууанчынг болсун, къыйынлыгъынг болсун, джююм этерге керек эсе, тегерегинге къара да, бир джанынга джети юйдегини, ол бир джанынга да джети юйдегини ичинде эм къарыусуз къаллай бир зат джояллыкъ эсе, сен да аллай бир зат джой, андан оздуруб, кишини кезюн къаратма, дейди.

Шериятны бу излеми борбайлылагъамы, борбайсызлагъамы табды, игиди?

Экисине да! Экинчиге «хо», биринчиге уа къалай?

Хурджуну джукъа хоншу борбайлы хоншусуну къаллай бир «тёгюлгенин» кёреди да, былай сагъыш этеди: «Меннге джетсе быллай къыйынлыкъ (неда къууанч), мен бу джююмну бир бёлегин да этеллик туююлме», – деб. Тыхсыйды, ичинден коеди, мукъут ийси чыгъады. Муну аты зарлыкъды. Зарлыкъ бек аман затды. Аны мен кесими башымдан ётюб сынагъаным бла бирге, башхалада да кёргеним себебли айтама, хурджунумдан чыгъарыб силдеб ийгенлигим туююлдю.

Зарлыкъны материлизоваться этген къылыгы барды. Олсагъатда ол (зарлыкъ) борбайлыгъа джетдирген зарауатлыкъдан Аллаху Тагъала бизни барыбызны да керн этсин!

Борбайлары болгъанланы кёбюсю санларын да, джанларын да харам этиб, туююлюб ишлеб, солуу алмайын, бир нюзор этиб джыядыла мюлк-

ню: не келин келтирген, не кызы чыгарган, не да (Аллах бермесин!) ёлгеним болган сагъатда джоярма деб.

Тюзмюдю бу? Тюздю. Бек тюздю.

Бир кесек артдаракъда къууанчны юсюнден кёлюме келгени айтыргъады муратым. Ол заманда къууанчыкъда этилген джоюмлары да кесимча бир сюзерме, инша Аллах.

Бусагъатда уа ёлгени юсюнде миллетимде этиле турган джоюмлагъа мен къалай къарагъанымы бир айтайым.

Къаллай бир джояргъа нюзюрю бар эсе, аллай бир джойсун, аз кёрюнсе, юйюн, малын, башха затын сатыб къошсун аны юсюне. Ол аны кесини ишиди.

Этмесин демегенме, демейме, дерик да туююлме.

Джангыз эки затны къаты, амалсыз, ажымсыз тутсун:

а) ол джоюму бизни сыйлы файгамбарыбыз (А.с.а.б.) билдирген джол бла этсин;

б) «мени бу къадар джоюму хар ким да бир кёрсе, билсе иги эди» деген дыгаласны этмейин, аны керекли джерлеге табдырсын. Эм игиси – ташатын!

Ихсан не болганын биз иги билдик да: Уллу Аллах бир такыйкъаны да ортадан иймейин, хар бирибизни кёрюб, эшитиб, сакълаб туралды. Къарангы кече болсун, джарыкъ кюн болсун, чегетде болсун, сууну туюнде болсун, бергенибиз-алгъаныбыз Анга толу ачыкъды. Олду джаппа-джангыз сууаб джазарыкъ ёлгенге да, саугъа да. Башха бу джумушну тындырыкъ бир тукъум бир инсан джокъду – не хоншунг, не атанг-ананг, не баланг, не джууугъунг-тенгинг, не кърал тамаданг, не афендинг. Берирге керекли джерле уа къалайда да, не заманда да болгандыла, бу арт кёзюуде уа топпа-толудула.

Ма энди мен эм уллу джауума джетдим. Алай деген неди? Алай деген – *хызенле*.

Мени атам хариб официално афенди туююл эди. Алай а аны дин джанындан билими бизни эм сыйлы, эм кюлю афендилерибизни, сёз ючюн, Каппушлары Ахияны, Бостанлары Мухаджирни, Ногъайлылары Локъманны, Батчаланы Дауутну билимлеринден, Аллахды билген, бир граммчыкъ да аз болмаз эди. Сагъынганларымы барысын да Уллу Аллах рахмат этсин. Амин.

Къазахстанда да, ызыбызгъа къайтханыбыздан сора да джашаган эллерибизде бир дууагъа чакъырылмак не да бармай къалганды атам, деб билмейме.

Мен сабий болуб, ётген ёмюрню 50-чи джылларында, атам хариб дуу-аладан къайтса, джау кьагъытха (вошная бумага) чырмалгъан бишген эт сюекни хурджунундан чыгъарыб, бизлеге – сабийлеге – узата башлады. Бир бёлек замандан ол «хазнасын да», башха хурджунундан да тюз неда газет кьагъытха чырмалгъан конфет, пряник, печенье чыгъара тебреди. Бир кесекден былагъа месси галошла кьошулдыла да, адамла кьумачдан кеслери тикген гитче (алкъын!) хызенчиклеге салына башладыла...

Бу затны Пачаханлада кёрген Сюдюмхан андан эслирек этерге изледи да (ай, хадаус эришмеклик!) тахиячыкъ кьошду. Меккяхан муну азыракъгъа санайды да, ич кийимле да салады хызеннге. Дауумхан болур эди болмай а Меккахандан болумсуз: алады да чын аякъ да, бир пачка рафинад шекер сугъады, ёсгенден ёсюб, «мухардан мухар» болуб баргъан хызеннге...

Бу сёзню мындан ары созмай кьоярмы эдим, окъуучум.

Суратханла, Кемисханла, Сапраханла хызенлеге кьаллай бир *энчи* юлюш кьошуб, таза джюрекден «ёмюрюбюзде биз кёрген, ата-бабаларыбыздан (?) келген адет буду» деб, кеслери да толу ийнаныб, башхаланы да къаты ийнандыргъанларын тергей турмайым.

Бу адет табсыз, аман адетди десенг, бир кьауумла (артыкъсыз да джашыракъ тиширыула) отдан кёлек киедиле: «Биз ата-бабаларыбыздан келген адетни этерикбиз, кимни анда не иши барды», деб кёлкълды болуб, сеннге да эрши къарайдыла.

Хо, джаным, хо дейме мен да. Ата-бабаларыбыз джюрютген адетлеге барыбыз да бирча сыйынсакъ, аланы тамам терен сыйласакъ, чыртданда огъайым джокъду.

Энди ортагъа салайыкъ да, ата-бабаларыбыз деб, кьаллай бир джылны бизден алда джашагъан адамларыбызгъа айтханыбызгъа бир кескин кесамат этейик. Мени сартын, эм азында джюз, джюз бла джарым джылны мындан алгъа джашагъанлагъа. Алай эсе, сора ким болса да джюз джылны мындан алда бизледе хызен джюрюгенин меннге алдаусуз, толусу бла бир ачыкъласын. Мен ант этиб айтама, олсагъатлай тилими джутама, тутмакъгъа тюшгеними сезиб, эки кьолуму бирден ёрге тутам. Мёлеханлагъа «дыф» демейин, бой салыб: «Ма, энди мен сизни кьолугъуздама, не сюйсегиз аны этигиз – бойнум кьылдан иничге», – деб симсиреб кьалама...

Алай тюл эсе уа... алай туююл эсе уа, Сормаханла, джанларым-кёзлерим, миллетими сыртындан къайишин кьобаргъан, сизни кесигизни да этлеригизни-терилеригизни ашагъан, не ёлгеннге, не саугъа сууаб джанындан бир тукъум бир магъаналары болмагъан, шериятда атлары-чуулары чыртда сагъынылмагъан, башха муслиман миллетледе бир

джерде да джорюмеген, биз, кьарачайлыла, кеси джаныбыздан чыгъаргъан хызенлени тохтатайыкъ!!!

Тохтатайыкъ да:

а) Бирем-бирем да, джамагъат бла да таймаздан бизлени Джаратхан Аллахдан тилейик: «Я Сыйлы Аллах, бусагъатха деричин кьарачай адам ёлгенине кьаллай мурат бла, кьаллай нюзюр бла джойгъан эсе да мюлкюн, аны тилеклерин бирин кьоймайын кьабыл эт; мындан ары, Я Аллаху Тагъала, тюз, таза, кирсиз шериятны джолунда джорют кьарачайлыланы барын да»;

б) Ызыбыздан келген тёлюледен тилейик:

– Динибизге кьаты болсунла, шериятны сокъмагъындан чыкъма-сынла;

– Ёлгенни юсюнде керексиз, магъанасыз, оюмсуз джоюмланы ёмюрде да джорютмесинле;

в) Бир терен чунгур кьазайыкъ да, хызенни ары быргъаб атыб, бастырайыкъ (символически); «сын ташында» былай джазайыкъ: «Былайда кьарачайлылагъа тамам уллу азаб чекдирген хызен кёмюлюбдю. Аллаху Тагъала мындан ары аны бери чыртданда чыгъармасын. Амин!»

Миллетимде бир алакат нарт сёзле джорюйдиле. Аланы бирине бир тынгылагъыз: «Ахрат азабдан дуня намыс кючлю».

Былайда «намыс» деген сёз, мен ангылагъаннга кёре, «адет» деген сёзню магъанасын тутады. Бу нарт сёзню эки тюрлю ангыларгъа боллукъду.

Миллетибизни кёбюсю, эм азында 90 проценти, мен оюм этген бла, «дуня намысха (адетге) бой салмайын бир тукъум бир мадарынг джюкьду», деб ангылаб, ол «сокъмакъдан бир эли да тышына чыкъмайын джорюйдю. 10 проценти уа миллетими бу нарт сёз бизлени сагъайтыргъа айтылгъанын толусу бла билиб, башха тюрлю, *тюзюча*, ангылайды: «Ай, мискинле уа, ай насыбсызла уа! Кесигизни шайтаннга терилтиб, магъанасыз, керексиз дуня намысны (адетни) тутаргъа дыгалас этмегиз да, ахратны азабындан кьоркьугъуз!»

Да сора не этерге керекди?

Бу соруугъа джууаб берирни аллы бла бир затны эсигизге салайым.

Гюнахларыбыз эки тюрлюдюле. Биз акъыл-балыкъ болгъандан сора Уллу Аллах буюргъан борчларыбызны амалсыз тындырыб башларгъа керекбиз. Ол джумушларыбызны кереклисича этелмедик эсе, Джаратхан Аллахны аллында *гюнахлыбыз*. *Алайын эсгериб, кесибииз сау заманда ёлчесиз джумушакълыгъы, кечмеклиги, джазыкъсынмакълыгъы бол-*

гъан Аллаху Тагъаланы Кесинден кечмеклик тилесек, ёлюб кетгенден сора, ызыбыздан этилген минг дууадан да кёбдю магъанасы!!!

Ангыладынгмы, окъуучум? Бу башында бир талай тизгинни джюз кере къайтарыб окъусанг да, артыкъ боллукъ туююлдю. Азбар билсенг а, эм игиси олду.

Алай эсе, сора кесими джумушуму башхаланы (ызымда къалгъанларымы) боюнларына нек салама, дерге керекди кесин муслиманнга санагъан, кесин аз-маз да сюйген адам. Аланы (ызыбызда къалгъанланы) хар бирини да къайгъырыулары, джарсыулары, сагъышлары, бусагъатда джаш адамланы сленглери бла айтсам – юйню башындан мийикди (забот – выше крыши).

Экинчи тюрлю гюнахларыбыз башха адамла бла эмда табигъат бла ортабыздадыла. Кимге болса да, табсыз сёз айтыб, джюрегин къыйнадынг эсе, кимни болса да алдадынг эсе, кимни болса да атын (малын, мюлкюн...) урладынг эсе, кимге болса да керексиз ат-бет атадынг эсе – была барысы да гюнахдыла, аланы учу-къыйыры, саны-санауу джокъду.

Керек болмагъанлыкъгъа, безгенден хыянатсыз джаныуарланы урдунг эсе, ёлтюрдюнг эсе, терекни кесдинг эсе, къамыжакъны басыб эздинг эсе – барысы да гюнахха тергеледи...

Бу гюнахла ючюн да, кечмеклик Аламны Патчахы Аллахдан тилеген орунсузлукъгъа саналмаз, алай а Аллаху Тагъала кимни аллында этген эсенг гюнах, аны кесинден кечмеклик табсанг, аны дурусха санайды.

Сен андан кечмеклик тилегинчиннге, не уа андан алгъан борчунгу ызына къайтаргъынчиннга, ол ауушуб къалды эсе, аны эт адамларындан тиле кечмеклик, борчунгу да алагъа къайтар.

Бу шартды сени керти, дин ахлу адам болгъанынгы, Аллахны сыйлагъанынгы, Андан тартыннганынгы, уялгъанынгы, къоркъгъанынгы белгилеген.

Сау къаллыкъ афендилерибиз, бу затны ёлюкню арбаздан чыгъара туруб, таймаздан кескин ангылатадыла джамагъатха.

Сеннге хатасы тийиб, биреулен кечмеклик тилей эсе, Джаратхан Аллахны разылыгъын табыб, сууаб алыргъа излей эсенг, кечерге кюреш. Къыйынды, бек къыйынды алай этмеклик. Амма, аны хайыры экигизге да, эки дунягъызгъа да бек уллуду.

Джазыкъсыныучу, Кечиучу, бир такъыйкъачыкъны да къалкъыуу болмагъан Аллах къараб, кёрюб, сезиб турады барыбызны да! Хар бир ишибизни, сёзюбюзню, атламыбызны, къаш-баш туюгенибизни, ышаргъаныбызны Кесини Энчи «базманына» салыб, ёлчелеб, багъа бериб турады.

Ол алгъаракъда салынган соруугъа аны ызындан айтылган затланы терен ангыладынг эсе, окъуучум, джууаб кеси аллына чыгыб къалады:

а) Аллаху Тагъаланы аллында борчларынгы тюбелек толтурургъа кю-реш. Андан къоркъ. Андан уял. Таймаздан Андан кечмеклик тиле;

б) адамла бла ортангы игилей тут. Не сёз бла, не кюч бла кишини къыйнама. Ким бла да хыянатсыз турургъа изле. Бир табсыз иш этиб къойсанг, соза турмайын, кечмеклик тиле, тил тутхан джаулукъну юч кюнден ары созма.

в) табигъатха (джаныуарлагъа, битимге, таугъа, ташха, суугъа, д.а.к.) зырафлыкъ тюшюрме.

Ёлгенни юсюнде эки тюрлю тюшюннген бир зат барды. Ол неди?

Ёлгени болган юйде (арбазда) от къымылдаб, ушхууур этерге джараймыды, джарамаймыды?

Ма бу соруугъа адамларыбыз аккыл-теккил, экили болмазча, кескин джууаб табаргъа керекди. Бир къауум джерде от къымылдамайды, ушхууур да этилмейди. Бир къауум джерде уа къайгы сёз ала турган арбаздан азчыкъ джанлаб (джанлагъан кибиб этиб, десем, дурус болур), шынгъартланы неда газ отланы кёрюрсе, шорпа къайнай турган къазанлада аланы юслерине тагъылыб. Узакъ болмайын эки джанлары скамейкала бла шиндикледен толган у-у-узун стола. Аланы юслеринде онла бла аякъла, чолпула, къашыкъла, чанчыла; саханлада, тауча къаланыб, ётмекле, кёгетле, пряник, печенье, конфетле; шышалада, пакетледе – суула. Джумуш этген төрт-беш адам. Аллай бир да алагъа «клиентура» табхан болушчулары.

Къайгы сёз берген адам узакъданмы келгенди, джууукъданмы келгенди, ауушханны от хоншусумуду, болушчугъа (зазывалагъа) башхасы джокъду: дженгингден-этегингден тартханнга джетдириб, «Алайчыкъгъа кел да, бир ауузлан» деб къысады. «Ашаб келгенме, ашар кереклим джокъду», – дегенни магъанасы болмай къалады. Аякъ тирей башладынг, бири биринден «терен» сылтауланы (аргументлени) тизиб келтиреди «зазывала»: «Сора бу этилиб, хазыр болган затла зыраф къалыргъа-мы керекдиле?» (Мен изин бериб этдиргенча... Менден соруб этгенча); «Ёлюкню иесини кёлю къаллыкъды. Ол бу арбаздан, аууз тиймегенлей, киши къайтмасын дегенди»; «Ёлгенни осияты алай эди!..»

Орусча айтсам: «Хоть стой, хоть падай»... Иги шагъырей болмаган арбазында, джамагъатны да кёбюсюн танымаган джерде, къайгы сёз берген адамгъа, даулашыб турган табсызды. Къалай этсин? Абызырайдды. Бой салады.

Бу эки болумда кьайсысы тюздю?

Мен билген бла, мен оюм этген бла, шериятны джолу бла – биринчи!

Ёлюгю болган юйде (арбазда) ушхуур этерге деб, юч кюнню (сутканы) ичинде от джандырмайла. Анга кёре ушхууур асылмайды.

Ол юйде джашаган адамла, узакдан келиб, ала бла бир бёлек кюнню турлукъ джууукъ-тенг джарсымаз ючюн, от хоншулары биригедиле да, кёзюу-кёзюую бла не кеслерине элтиб, не да (кёбюсюне) ашарыкьны бери келтириб ашатадыла.

Адамланы (хоншуланы) орталары тюз, таб, келишиулу, джарашуулу турургъа, шериятны ма бу джоругъуну бек уллу магъанасы барды.

Ёлюгю болган арбазда юч кюнню ичинде ушхууур этилген дурус туююдю десенг, бир кьауум чюйретонла: «Эртденбла эртде туруб, аууларына джукъ салмай, узакъ джерден келген адамла, кьалай болсунла да? Келген адамланы ичлеринде, ашхынларында, ичегилеринде ауруулары кючлеб, ачдан джарсырыкьла бар. Алагъа уа не этейик?» Дагъыда башха патыуала келтириб, аягъынгдан алыргъа излейдиле.

Бош этесе алай, кьарнашым (эгечим). Алаллыкъ туюулсе аягъымдан!

Былайда даулашыугъа кирирни аллы бла, бир затны кесамат эте барайыкъ.

Мен ач кьарынлай келгенле да, кемизлиле да, ёлюкню иеси да, алайда джумуш этиб айланган адамла да, формально болмайын, таза дин тутхан муслиманладыла, деб бардырама сёзюю. Ансын быланы шериятдан хапарлары джокъ эсе, артыкьсыз да аны кьулакьгъа алмай эселе, сора мен даулашыугъа киришмей кьалама. Алайды да, мен муслиманла бла бардырама сёзюю.

а) Кюн узунду, демейин, кюн кьысхады, сууукъду, иссиди, демейин сарашдан (танг джарыкьдан) башлаб, чапакъ (тейри джарыкь) батхынчыннга деричин, ораза тутта шойбуз да. Аны ючюн киши ёлгенди деб эшитмегенме. Юйюнден ауусланмай чыкьган адам, кьайгьы сёзге барган кюнюнде джунчургъа болур, ёллюк а туююдю. Джунчуйма десе уа, ызына кьайтхан кёзюуде, джолну джол узуну ашарыкъ тюкенледен, кафеледен сыланыбды...

б) Кемизи болган адам:

– кесине базмай эсе, кьайгьы сёзге бармасын да кьалсын; Аллахды билген, ол анга борч болмаз;

– кесине базмай эсе, барсын да, ауушханны асырагъынчы огъунакь, не да асыраб бошаганлай, заманны соза айланмасын да, ёлюкню иеси-

не болумун билдирсин да, «джер салыныб турган темир атына» минсин да, гузаба ызына кьайтсын.

в) Тамагындан джукъ эндирмеген неда кемизли адам ол арбаздан тайышыргъа болмаса (алай да болады джашауда), аланы да, ёлюкню иелерин да, кёз туурада болмаган, сансызыракъ джерде аууландырсынла хоншула. Не да кеслерине чакъырсынла.

г) Оразаны кюнлеринде да ауушадыла адамларыбыз. Аллай кёзюуде анда-санда болмаса, ёлгенни ююню арбазында ашарыкъ кымылдамайды. Аны ююн киши джарсыб билмейме. Башха заманда нек дыгаласха кириб кьалабыз экен?

д) Джай узун да, исси да кюнледе ол арбазда джыйылган джамагат суу, суусаб, лимонад ичгенликге, хата джокъду, дерикме.

е) Мен ма бусагъатда тизген болумла (а, б, в, г, д), ауушхан адам элчи болса келишеди. Ауушхан адам сахарчы болса, болум бир кесек башхаракъ болады. Ауушхан адамланы от хоншулары бизни динибизден, бизни миллетден болмай кьаладыла кёбюсюне. Алай а кьайсы бир сахарыбызны тегерегинде элдеде, Аллахны игилигинден, кьарачайлыла кёбдюле. Аланы ичлеринде ауушхан адамны джуугъу-тенги болмай кьаллыкъ туюлдою. Машинала – кёб. Элде ашарыкъ этиб, сахаргъа дженгил огъунакъ джетдирген, чыртданда кьыйын иш туюлдою.

Энди мени кёзюме бир кьуджур кёрюннген, джюрегими джарсытхан затны юсюнден айтырым келеди.

Бир кьауум джаш эркишиле джууукъ, эт адамлары ауушса, сакъаларын, мыйыкъларын талай заманны (эм «залимле» ёлгенни кемик дууасына деричин, «крутойла» уа – джыл дууасына деричин) джюлюмейин кьоядыла.

– Алан, сакъал-мыйыкъ кьойган адетинг джокъ шой эди да, неди бу халынг? – деб сорсанг, ол:

– Да атам (анам, эгечим, кьарнашым, д.а.к.) ауушхан эди да, аны ююн кьоюб турама, – дер джууабгъа.

– Кьаллай бир болады атанг ауушханлы?

– Бир ыйыкъдан юч ай толлукъду...

Бек бегимли, бек тутхучлу джууаб бергенме, деб аны акъылы алайды. Мени уа, ачыкъ айтсам, кёлюм такъыр болады. Не ююн? Бусагъатха деричин кёбюбюз шериятдан «а»-ны бла «б»-ны билмей кёреме, деб. Джаш тёлюбюзге эки бетлик (фарисейство) кьадалгъанды, деб.

Ёмюрде да болмагъанды, боллукъ да туюлдою кьарачай миллетде да, шериятда да, аллай адет! Бу кьайдан эсе да тышындан (бир кьауумла айт-

ханнга кёре, Сванетиядан) келген, динибизге бир тукъум бир дараджасы болмагъан, андан озуб, динибизге «къазан къара» джакъгъан адетди!

Бу джалгъан, кёзбау (показушный) адетни тутханланы кёбюсю ёлген адамыны (адамларыны) сау заманында сыйын кереклисича тутта билмегенледиле, муслиман динни терсине бурургъа излегенледиле.

Ёлюгю болгъан юнню не ичинде неда арбазында ушхууур асар ючюн деб, юч кюнню от этилмесин деб нек айтады шерият?

Ёлгенни ызында къалгъан эт адамланы борбайлары къыйылыб, аманларына таянадыла, санлары тутмай къалыргъа болады.

Къыйынлыкъ сынаб тургъан адамла, от джандырыб, ушхууургъа киришселе, къошакъ джарсыула бла саулукъларын тас этмесинле, деб шерият бир бёлек заманнга (юч кюннге) аланы къымылдатмазгъа эркинлик береди, Аллахны суйген къуллары, мубарекле!

Ангыладыгъызмы алайын? Ангыладыгъыз эсе, башхалагъа да сингдириб айтыгъыз.

Шерият, бу сейирлик, джумушакъ, хар кимге да игилик, тынчлыкъ, рахатлыкъ излеген закон, эркишилеге да ол *магъана* бла (!) эркинлик береди *юч кюнню* сакъал-мыйыкъ джюлюмей турургъа.

Адамынг аушхунчуннга деричин да башхалагъа эрши кёрюнмеген, ушагъыулу, гымых къыркъылгъан сакъал-мыйыкъ къоюб тургъан эсенг, аны иши башхады, анга душман дау табсын! Алай болмай, адамы аушханы ючюн, юч кюнден сора сакъал-мыйыкъ къойгъан, мени сартын, орусча айтсам – дурость несусветная!

Къайгъы сёзге баргъан адамланы, эркишилени да, тиширыуланы да, башлары джабылыб болса дурусха саналады бизде джюрюген адет бла. Тиширыуларыбыз (Аллаху Тагъала алагъа берекет берсин) бири къалмайын джаулукъ къысадыла. Эркишиледе джаланбаш келиб къалгъанла кёб тубейдиле. Сора ала орамда кимни болса да бёркюн алыб башларына къаблагъан кибиб этиб, арбазгъа алай киредиле. Мен тюппе-тюзме, деб айталмайма, алай болса да къайгъы сёз берген эркишини башы амалсыз джабылыргъа керекди деб билмейме. Бёркю бар эсе – ашхы, аламат. Джокъ эсе да, гюнах болады деб бегителмейме. Айыб да болмазгъа керекди. Алай эсе уа, къыскыныкга кириб, бёрк излерге керек болмазмы?

Бизни динибиз буюргъаннга кёре, къабырны омакъ джасаргъа керек туююлдю.

Сын таш бек мийик болгъанын чыртданда ушатмайды Ислам дин. Мени атамы айтыб туруучусу былай эди: сын таш 80 сантиметрден

120-гъа деричин болсун, андан мийик болмасын. Эм бек ушатмагъаны уа динибизни сын ташда ёлгенни суратын салгъанларыды. Къабырда ким асыралгъанны белгилегенни тышында ёлгенни ол бир дуниясына сын ташны, чёбно къарасыча, бир магъанасы джожьду.

Бир къауум «тёгерекле» («крутые»; ётген ёмюрню 50-чи – 60-чы джылларында Ставрополну вузларында окъугъан студентле айтыргъа ёч сёз бла айтсам: «къабан сыртла») мийиклиги да, кенглиги да, къалынлыгы да мазаллы мермер ташны орнатадыла джашауун была маталлы бардырыб, ол бир дуниягъа кетген джолдашларыны къабырыны башына, ёлгенни ёре туруб тургъан суратын да белгилеб. Муслиман дин бла быллай затны байламлыклары не кесек да джожьду. Мен эшитген бла, мен билген бла, быллай зат диннге ачыкъ къаршчы барады...

Къабырларыны юсюне кешене салыргъа огъайлары болмагъанла бардыла киндиклери муслиманнга кесилген къарачай инсанланы арасында (!) Аны къой, салгъанла огъунакъ бардыла.

Ай медет, Аллах! Къалай терен адам эди Альберт Эйнштейн!..

20 джыл мындан алда совет власть къайтмаздан къуруду, аны «темир джабыуу» да («железный занавес») ачылды. СССР-ни миллетлери джетмишджыллык барамтадан къутулдула, юрюлюб тыш къраллагъа чыгыб-къайтыб тебретиле. Чегибизни тышындагъыла да бери, бизге, къуюлдула.

Бизни республикабызгъа да бек кёб джерледен да, къралладан да тюрлю-тюрлю чурумла бла адамла таймаздан келгенлей турадыла. Аланы ичлеринде – араблыла, тюркюле. Не кёз ачаргъа, не солургъа, не ишлерге келедиле.

Быллай адамланы бизледе бардырылгъан дууалагъа тюшюб къалгъанлары болады. Анда-санда уа аланы дууагъа чакъырыб да элтедиле.

Былайда, этиучюмча, бир «лирическое отступление» этейим. Ауушхан адамгъа бююнлюкде юч дууа этедиле къарачайлыла: кемик, джыл, дагъыда кемик дууагъа деричин, къайсы болса да бир орта кюнню ингиринде. Бу дууа ол бир эки дууача кесине орун алыб бошады. Адет болду да къалды.

Бир къауум адамларыбызгъа кеси джаныбыздан чыгъаргъан, магъанасыз адетлени къояргъа керекди десенг, къашларын-башларын туююб, бурунларын чуююб, тышларындан толусу бла айтмасала да, ма бу магъананы бек кескин ангылатадыла: «Сен ким болдунг, нелени билиб сёлешесе? Биз ата-бабаларыбыздан келген затны этебиз, мындан ары да этерикбиз, кимни не иши барды анда?»

Мен айтыб тургъанма, энтда айтама: озгъан акъыллы, тамам деменгили, болумлу, терен сынамы ата-бабаларыбызгъа мен къор болайым! Бу темагъа энтда къайтырыкъма тилибизни юсюнден джазгъан джеримде, инша Аллах! Олсагъатда ачыкъ белгили боллукъду, мен бу башында сёзлени ат башындан туююл, кимге болса да бетсиниб туююл, керти таза джюрекден айтханым.

Энди бу бурунларын чюйюргенлеге мени бир сорууум барды: ата-бабаларыбызны заманларында бу башында сагъынылгъан ючюнчю дууа джюрюгенмиди?

Джю – рю – ме – ген – ди!

Ол «тамырлана» башлагъандан бери не кёб бола эсе, 40-50 джыл болады.

Былайда, ахырда да, бир къауумланы джангылычларын тюзете барайым. Дууагъа бек кёб адамыбыз (тиллери алайгъа айланыб къалгъан болур...) «маулут» деб къоядыла: «Махарны джыл маулутунда эдим», «Надияханны кемик маулуту кёб болмай ётдю», Иналукъну кемик маулуту джетиб келеди», д.а.к.

Ол терсди. Маулут джаппа-джангыз Мухаммат файгъамбарыбызны (А.с.а.б.) туугъан кюнюне аталгъан байрамды.

Былайда бир гитче отступениечик этейим. Бу байрам файгъамбарыбыз (А.с.а.б.) ауушхандан сора, талай джюз джылдан чыкъгъанды. Ол биринчиси. Экинчиси, файгъамбарыбызны (А.с.а.б.), мен эшитген бла, туугъан кюню толу белгили туююлдю, ол себебден аны (А.с.а.б.) туугъан кюнюне ауушхан кюнюн тергеб къойгъандыла: «Бу дуниясын ол бир дуниягъа *ауушдургъанды*, ол бир дунияда джангыдан туугъанды» деген магъананы бериб.

Ууакъ даулашханчыкъларымы тохтатайым да, тышындан келиб, бизлени дууабызгъа къошулгъан къонакъларыбызны къатларына барайым...

Къайсы бир элибизге барыб, дууагъа къошулсала да, соруула берилмей къалмайдыла алагъа. Ол сорууланы юслери бла билирге излегенлери бизни адамларыбызны кёбюсюне: ёлгенни ызындан затла, алада да биздечамыдыла, огъесе башха тюрюмюдюле:

а) къабырны теренлиги, кенглиги, къобусу, аны джерни юсюнде джарашдырылгъаны;

б) дууаланы санлары, аланы бардырылгъан формалары;

в) дууагъа келген (джыйылгъан) джууукъну-тенгни, хоншуну, танышны ол арбазда этерик джумушлары, къуллукълары, борчлары;

г) берген, алгъан, салгъан, хызенле.

Мен кесим аллай адамлагъа джангыз экимиди-ючмюдю кере тюбегенме. Бир соруу да бермегенме кесим. Адамла айтханнга кёре уа, бизде бла алада этилген затланы бир-бирине ушагъан джерлери джокъну орнундады. Къабыр биздечаракъ къазылады. Джерни юсюнде джарашдырылгъаны уа бизникине не кесекчик да келишмейди (сёз ючюн, араблылада): топуракъны джерден аз-маз кёлтюрюб, тюз сыйдам этиб къоядыла. Сын ташны аты-чуу да джокъду. Аны орнуна не таш неда темир трубаны кусогун саладыла – былайда къабыр барды дегенни билдирир ючюн.

Дууа (кемик, джыл дегенча) этилмегенни орнундады. Этилсе да башха тюрю бардырылады.

Джыйылгъан адамларыны саны бизден узакъ азды.

Хызенле ёмюрде да джюрюмегендиле, джюрюмейдиле. Ала не болгъанларындан кишини хапары джокъду.

Бу затланы, бу болумну эшитген адамларыбыз тюрю-тюрю сагъышла этедиле. Сёз ючюн, ма быллай оюмгъа келгенле аз тюлдюле: «Тоба, тоба, тоба! Былада диннге бизден эсе узакъ къарыусуз кёреме. Бу барыу бла барса, былада дин джукъланыб къалыргъа боллукъду. Амалсыз бир мадар этерге керек эди, бизледеча, былада да динни къаты тутдуругъа». Оруслула бир айтадыла: «ни больше, ни меньше!»...

Мен сагъыш этген а бу затны юсюнден былайды:

Диннге алада не заманда да – 10 джыл, 20 джыл, 100 джыл мындан алгъа бир кере да тыйгъыч болмагъанды. Хар барысы заманында намазларын этиб, оразаларын тутуб, зекятларын (садакъаларын) бериб тургъандыла, шериятны бузмагъандыла, аны джолу бла джюрюгендиле хаманда. Алай эсе уа гюнахлары азды, таб джокъну орнундады. Ким биледи, тюрю-тюрю чурумла бла Аллаху Тагъаланы аллында борчлары толтуралмай къалгъан эсе уа, деб *эт адамлары*, кёзюу кёзюую бла джыйылыб, къуллукъ этиб (Къуранны, Къурандан суураланы, аятланы окъуйдула, мынчакъ тартадыла), садакъа бериб, ёлген адамларына багъышлайдыла. Аны бла сау адамла ёлген адамларыны алларында борчлары тынганнга санайдыла. Тюз санайдыла.

Бизде уа болум бу арт джыйырма джылгъа деричин, «тамырындан» башлаб башха тюрю болгъанды. Сёз ючюн, ётген ёмюрде, артыкъсыз да бек Совет властны заманында (ол динибизге джетдирген зарауатлыкъны башыракъда чертерге кюрешгенме), саулай Къарачайда Уллу Аллахны аллында борчун *тюбелек* толтуралгъан бир адам да болгъан болмаз.

Диннге кеслерин толу берген, динни джик-джиги бла билген, шериятны сокъмагъын бузмагъан асыулу адамларыбыз джыйылыб (кё-

бюсюне *джашыртын!*), Сыйлы Аллахны аллында борчларын тындыралмайын, ёлюб кетген ахлуларыны, ол бир дуняда (артыкъсыз да бек Къыямат кюн) халларын тынчлыкълы этер ючюн, башха бир тукъум бир мадарлары болмайын, тюрю-тюрю амалла къурагаъа къан дыгалас этгендиле: алай болса, себеб болурму эди экен, былай болса уа, чыкъмазмы эди экен себеб, деб...

Аллай дыгаласланы юсю бла къуралгъан амалланы бири деуюр эди.

50-40 джылдан озмагъан джаш адамларыбыз, Аллахды билген, бу сёзю магъанасын билген огъай, эшитген да болмазла.

Отуз джыл артыгъы бла бола болур деуюр адет тохтагъанлы. Аллаху Тагъалага аны ючюн шукурла болсун! Мен сабий заманда уа деуюрю берилмейин, бир ауушхан да асырала болмаз эди.

Деуюр неди? Тюсю бла уа – деуюр не эди?

Джууабха киргинчинге бир затчыкъны черте кетейим: мен келтирген санланы (числоланы) джангыз бири тюздю – ауушхан адамга ненча джыл, ненча ай, ненча кюн болгъаны. Башха санла «алайыракъ болур», деб, бир орта сан тергелиб баргъанды. Деуюр джюрюген заманда да тергеу алайыракъ болгъанды. (Кескинирек ангылатыр ючюн, орусча айтсам: «на глазок»).

Шагъабан ауушханды. Анга 55 джыл болгъан эди (дейик). Афенди аны къысха, эт адамларына сорады: намаз этиученми эди, къаллай бир джыл; ораза тутханмыды, ненча джылны; садакъа (зекят) береми эди?

Бу борчла, алгъаракъда айтханымча, эркишиге 15 джылында башланадыла. 40 джылны этерге керек эди намаз Шагъабан, ол а джангыз 12 джылны этгенди. Намаз этмеген джыллары 28 болады, неда 10220 кюн. Кюнюне беш ууахты намаз борчду. Алай бла этилмей къалгъан намазланы саны 51100-дю.

Ораза 10 джылны тутханды, 30 джылны (900 кюнню) тутмагъанды ораза.

Зекят бергени бла бермегенини киши да тюзетелмейди. Кябагъа уа бармагъанды.

Бир намазны «багъасы» не болур? Бу къуджур соруугъа Уллу Аллах болмаса, джап-джангыз бир адам да джууаб береллик туююдю. Алай а, мадар неди – «багъа» чыгъарыргъа керекди амалсыз. 3 кг будай, дейик («на глазок»). Бир кюн оразаны «багъасы» уа не болур? 1, 5 кг будай дейик (биягъынлай «на глазок»). Энди 3-ню 51100-ге, 1,5-ни да 900-ге керелейик да, бир-бирине къошайыкъ. Ма бу сан чыгъады – 154650 кг будай. Аны ачха бла багъасы джыйырма миллионнга джууукъ

сом болады. Зеяат бла хаджиликни «багъаларын» биягъы ёлчезибз бла («на глазок») тергесек, 5 миллион сомду.

Алай бла бу дунясын ол бир дунягъа ауушдуруб кетген Шагъабанны Уллу Аллахны аллында борчларыны «багъасы» (Я Джаратхан Аллах, бу тюрю сёзлерим ююн, кечмеклик тилейме Сенден, адамлагъа бир джукъ ангылатыргъа дыгаласдан этеме) 25 миллион сом болду. Ёлюкню иесини джангыз 25 минг сомду барды.

Энди афенди (неда бир деменгили, таза иннетли, асыулу къарт) не этеди? Ёлюк джерге тюшюнчюннге къабырланы бир джанларына джакълаб, талай джыллары келген, къарыусузуракъ джашагъан адамланы джыяды, кеслерини разылыклары бла. Аланы санлары тюрю-тюрю бола эди, кёбюсюне 6-8. Афенди Асхатха бурулады да былай айтады: «Ма бу ачханы (къолунда тутуб тургъан 25 минг сомну) ёлюкню иеси сеннге мюлк этиб береди». Асхат ачханы къолуна алады да: «Мен бу ачханы мюлк этиб алдым. Таза джюрекден ызына, иесине, къайытмаздан береме», – дейди да 25 минг сомну афендиге узатады. Афенди ачханы алады да биягъы сёзлени Къасымгъа бурулуб айтады. Ачханы къолуна алыб, Къасым да, Асхатча, айтырын айтыб, ачханы афендиге береди. Афенди Чоппагъа бурулады... Бир круг бошалса – экинчи круг, андан сора ююнчю-тёртючю ... онекинчи... круга, бири бирини ызындан барыб турадыла. Алай бла 25 минг сом ары бла бери джюз кере «джюзсе», ёлгенни 25 миллион сом «багъасы» болгъан борчу «чачылады», «къорайды»... (оруслула айтханлай, «кому как нравится»).

Гюнахларындан «тазаланган» Шагъабанны ёлюгюн къабыргъа саладыла, асырайдыла. 25 минг сомну уа ол афедини тегерегине джыйылгъан 6-8 адам ортада тенг юлешедиле.

Джюз огъай, минг, он минг кере «джюздор» ары бла бери ачханы, андан магъана болгъа эди ансын.

Магъанасы болгъанны къой, сабий оюндан чыртданда башхалыгъы барды деб ангылаялмайын къалгъанма мен. Не уа сейир туюлюмюдю деуюр бла «батюшка грехи отпустил» дегенни туура бирчалыклары?

Аллаху Тагъалагъа шукурла болсун, тохтады, къалды, къорады бу кюлкюлюк адет.

Дагъыда болурламы ол къыямыт заманлада тамам мадарсызлыкъдан къуралгъан, бусагъатда уа биз «хайырланыб» тургъан, ата-бабаларыбыздан «келгенлерине» не кесек да ишегибиз болмагъан, къуджур адетле! Кесиби да эсирикликден, тойгъанлыкъдан бюгюн, бюгече да чыгъара тура болурбузмуджангы («ата-бабаларыбыздан келген») адетлени?..

Эндиги айтырыма артыкъ эс бёлюрюгюзню излейме.

Ёлген адамны кийилген да, кийилмеген да кийимлерин чачхан адетди. Биринчи ала эт, кысха джууукъ джетген адамларына тежеледиле. Аллай кийимни суюуб кийигенле бардыла, кёб болмасала да. Аллайлагъа чачыб бошагъандан сора да, алкъын кёб заманны кийиб турурча, анда-санда уа джаппа-джангыларын да джыйыб, бир-бири юсюне къалаб, петеген къуюб, кюйдюрюб къоядыла.

Мени сартын, бу телиликди, эсирикликни, уллукёллююкню бир шартыды.

Дружба элибизде аллай магъанасыз зырафлыкъ болмаз ючюн, ёлгенни кийимлерин тазалаб, джуууб, итиу уруб, ариу, таб джыйыб, джарашдырыб элтиб межгитге бередице. Межгит да аллай кийимлени кёзюу кёзююу бла Къубраннга ашырады, башха кереклиге чачады.

Къалай таб, оюмлу, джараулу, джарашыулу, сууаблы затды бу!

Ма бу керти уллу магъанасы болгъан, асыулу ишни башлаб, бардыра тургъан афендибизге Катчиланы Азретни джашы Ибрахим хаджиге Уллу Аллах кийик саулукъ бериб, ёмюрюн узакъ-узун этсин! Амин.

Бу алапат, таза, ёлгенге да, саугъа да керти джан аурутхан башламгъа мени бир къошарым барды:

а) Дружба элде джангы, уллу межгит ишлетирге нюзюр алыннганды. Мен айтхан болса, аны къатында уллу склад (неда складла) ишлетирик эдим. Ол складха республикабызны къайсы бир этегинден да ауушханланы кийимлерин джыйдырлыкъ эдим. Уллу Аллахны игилигинден, сау адамларыбызны да мындан ары чыртданда юслерине салмазлыкъ, кёзлери да къыймай, Аллаху Тагъаладан да къоркъуб, кюйдюрюб къыймай тургъан кийимлери бек кёбдю. Аллай кийимлени да кеслерине сууаблыкъ излеген дин ахлу адамла бери ашырсала, дерикме.

б) Ол склада кеслерин диннге толу берген, кирсиз иннетли, келишиулю адамла кеслерине сууаб иш этер ючюн *хакъсыз* (!) график салыб ишлейдиле.

в) Джерни юсюнде къыйынлыкъла бир-бирин ауушдуруб, чыртданда юзюлмейин барыб турадыла. Аллай къыйынлыкълада джарсыгъан адамла – джюзле, мингле.

Ол джыйылыб тургъан кийимлерибизни, бетибиз не кесекчик да уялмазча, комиссия къураб, къаратыб, джаланнгач къалгъан адамлагъа ашырлыкъ эдим, быллай бир къагъыт да джазыб (сопроводиловка): «Аллай-быллай къыйынлыкъдан джарсыгъан алагъа, былагъа...

Кёб кыйынлыкны чекгенликге джюрегини кирсизлигин, тазалыгын тас этмеген къарачай миллетден (Не да башха тюрлю, мындан да таб, келишиулю джазыб).

Дагыда бир зат.

Мен кеси кесими билгенли, таймаздан бир затны эшитгенлей турама: «Къурман малны юч юлешиб, бир юлюшюн хоншулагъа чачаргъа керекди, бир юлюшюн джарлылагъа берирге керекди, бир юлюшюн кесингде къояргъа керекди», – деген сёзю.

Биринчи юлюш, сёзсюз да, чачылады, аны бузмайын кёргенлей турабыз. Ючюнчю юлюш, сёзсюз да, юнню кесинде къалады.

Мен экинчи юлюш орнун табды деб, бир кере да не кёрмегенме, не эшитмегенме, не сезмегенме. Алай демеклик, ол юлюш да, ючюнчю юлюшге къошулуб, юйде къалгъанын белгилейди.

Да сора биз бир джаны бла, кёкюрегизге уруб, ёхтемлениб, динибизни къаты тутабыз, дейбиз, экинчи джаны бла уа шериятны джоругун къайры суйсек, ары бурабыз да иебиз...Муну къалай ангыларгъа болукъду? Мен билмейме. Оллахи, бил-мей-ме.

Быллай болум терсликден, формализмден озуб, кюлкюлюкге дженге болурму дейме, ант этдир.

Мен ма былай болурун излейме:

а) Хар бир къарачай элде межгитде иги уллу холодильник (холодильникле, элни уллулугъына, гитчелигине кёре) неда морозильник джарашдырама.

б) Ол элде джашагъан Аллахны сыйлагъан, Аллахны суйген, Аллахдан къоркъгъан, уялгъан къарачай юйдеги къурман малыны этин базманнга салады да, юч этиб бирин, ариучукъ чырмаб, пакет бла алыб келиб, межгитде холодильникде орун табдырады. Къурманда юч кюнню мал кесерге болады. Ол юч кюнню ичинде межгитде холодильникге этле келиб турадыла.

в) Ара сахарыбызда неда башха джерде, уллу морозильник къурайбыз. Къурман Байрамны юч кюнню ётуб бошагъандан сора, элдеде холодильникде джыйылыб тургъан къурман этни орта морозильникге ашыртабыз.

г) Комиссия къурайбыз. Кесибизни республикабызда джарлыланы списогун джарашдырабыз. Сора алагъа, болницалагъа, башха керекли джерлеге чачабыз. Артыкъ къалгъан төреси болса, кийимлени ашыргъанча, республиканы тышына да ашырабыз, инша Аллах!

Биригиз, бир тилли болуб, къолгъа алсакъ, бу мен айтхан затланы джашауда бек тынч бардыраллыкъбыз. Алай болса, хар бирибиз да

Уллу Аллахны разылыгын табарыкъ эдик, миллетибизни аты да игилик бла, ашхылыкъ бла бек узакълада айтыллыкъ эди, сыйыбыз мийикде турлукъ эди...

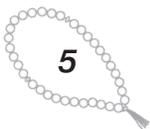
2011-чи джылны январь айында драмтеатрда джыйылыуда Муфтий-ибиз, кеси да къарачай ёлче бла меннге къысха джууукъ джетген Бердилени Исмаил хаджи бир таб, керти затны айтды.

– Миллетибизни асламысы, – деди ол, – Ислам динни ауушхан адамы болса тюшюреди эсине. Ала мурат этген бла, дин ауушхан адамны «джумушун» бардырыгъа джарайды. Ол «джумуш» тыннгандан сора, дин да керек болмай къалады...

Бююнлюкде бизни миллетибизни болумун мындан къысха, мындан кескин, мындан ачыкъ, Аллахды билген, бир адам да ангылаталлыкъ болмаз.

Джангыз бир джетдирмегени болду Исмаил хаджини: миллетибиз бу хыликкелик, кюлкюлюк болумгъа къалай тюшгенин, аны ючюн кимни болса да хыртха уругъа керек болгъаны бла болмагъаныны юсюнден, ол къарангылыкъдан миллетибизни бери, джарыкъгъа, чыгъарыгъа ким болса да борчлумуду, ол бу болумгъа эс иемиди, иймеймиди – бу затла джууабсыз къалдыла...

5

СИЛКИН ДА АЛЛЫНГА, ХАЛКЪЫМ, КЪУУАНЧХА БЁЛЕН (не да НАЛАТ БОЛСУН БЕРНЕГЕ)

Бисмиллахи – ррахани – ррахим.

Бир кере атам хариб соруу береди меннге. Джууабын дженгил кьайтаралмагъанымда, мени кёлуме былай келеди деб, эм уллу социал иш-лирибизни (проблемабызны) бирин бир таб, тынч, тамаша ачыкълады.

Атамы соруууна да, ол меннге ангылатхан миллетибизни шартына да, эсиме тышгенлери сайын, сейирсингенлей, сукъланганлай тура-ма бююн, бюгече да.

Мен бусагъатда ол сорууну келтириб джазайым да, сен, окьуучум, иги сагъыш этиб, оюмунгу эсингде тутарса. Бу бёлюмню аягъында атамы айтханын ачыкъларма да, сен кесинги да, атамы да оюмларыгъызны тенглешдириб, бир кёрюрге. Келишдикми? Келишдик.

Сорууу атамы ма бу эди: «Къарачай миллетни эртделеден келген бир адети барды – келин талай заманны (айланы, анда санда уа – джылланы!) кьайынларыны бир кьауумларындан тил тутуб турады. Бу адет те-лиликмиди, оюмсузлукъмуду, джарсыумуду, огъесе аны бир тутхучлу, керекли, джараулу магъанысы бармыды?»

Ахырда да бу соруу атамы башында кьалай «туугъаныны», «джаратылгъаныны» чурumu не болгъанын бир айта барайым былайда.

– Бююн радио бла бир сейир хапар бердиле, – деб башлады бир кере мен ишден юйге кьайтханымда. – Мен келин тил тутхан адет Джерни юсюнде джангыз биздеди деб тура эдим. Индокитай таба джанында да бир миллетде (кьайсы болгъанын эсине тышюрелмеди) бар кёреме аллай адет. Ким биледи, аллай адетлери болгъан дагъыда болурла... Туура биздеча уа тьююдю, башхалыгъы барды. Сёз ючюн, юйде кьайын атасы бла келинидиле. Атаны келинине айтыры болса, юйню ичинде бир затха кьараб: «Чоюн (дейик), келинден бир сор (ол да алайдады): ийнеке суу ичиргенмиди, аш салгъанмыды?» Бизледе келин тауушун чыгъар-

майды, мадары болгъаныча, къашы-башы бла берирге кюрешеди джуу-абын. Былада уа келин джууабын былай къайтарады: «Чоюн, атабызгъа бир айт: эки сагъат болуб келеди мен ийнекге суу да ичириб, алына аш да салгъанлы».

Ол хапарны айтхандан сора экинчими эди, ючюнчюмю эди кюнюнде берген эди атам ёргедеги сорууун меннге (бююн а мен – сеннге, сиз-леге...)

Кёбню насыбы да – кёб...

Бизни миллетибизни саны джылдан джылгъа ёсюб барады. Алай а бек къарыусуз, озгъан къарыусуз. Былай болмазгъа керек эди бу чот. 30-40 джыл мындан алгъа бизни бла ингушланы санларыбыз тенгиш эдиле, таб, биз аз-маз асламыракъ болурму эдик, дейме. Бююнлюкде уа ала бизден эки къатха кёбдюле. Джерлери бизникинден эсе иги кесекге – аз, аны байлыгъы, келбетлиги бизникинден узакъ кенгде...

Демографиябызны тигерсиз башхалыгъыны чуруму неди да сора?

Чурум бир болмаз. Чурумла, Аллахды билген, кёб болурла.

Аланы барысын табыб, сюзюб, тизиб джарашдыралмазма мен. Социология бла кюрешген адамларыбыз борчлудула бу ишни бардырыргъа. Бардыра да болурла, алай а ол затдан мен хапарсызма.

Мен (кесим, энчи) «дау» саллыкъ чурумла экидиле:

1. Барыбызны да къаныбызгъа сингиб бошагъан бир шартыбыз барды – джашны, къызны да юйлендирирге кереклисича ашыкъмагъаныбыз.

Тюбюнде мен келтирлик айтыула бирибизден бирибизге кёче-кёче тирилигибизни, джитилигибизни, артыкъсыз да бек таукеллигибизни таркъайтыб къоя болурламы, дейме:

- Хо-хо да, бир Аллах буюргъан болур;
- Болджалдан къайры кетериксе;
- Буюрулгъанны кёре барырбыз;
- Джазыу болгъунчуннга иш болмайды, д.а.к.

Бу айтыулары миллетим башы къысыб чыгъармагъанды. Быланы, сёзсюз да, магъаналары барды. Аланы эсде тутаргъа керекбиз. Алай а, аны бла биргелей неда быладан эсе да алгъа ма бу айтыулары тутсакъ дурусду: «Мадар этсенг, къадар этерме», дегенди Аллаху Тагъала»; «Ёл-генинг болса, джерге ашыкъ, къызынг болса, эрге ашыкъ»; «Таукелге нюр джанады».

2. Эки джанындан да, артыксыз да кыыз джанындан, тамам уллу, тамам магъанасыз джоюмла.

Миллетими ма бююнлюкде чыртданда соза турмайын барыбызда бирден кьолгъа алыб кьоратыб тебрерик чырмаулары, джарсыулары, мени тергеуюм бла, онла бладыла.

Аланы эм биринчисине бир кёзюледе бек бай, деменгили, кескин, «агъачлы», «борбайлы» ана тилибизни тохтаусуз, гузабадан гузаба «седреб», таркхайыб баргъанын санайма.

Муну юсюнден артдаракъда кёбюрек да, теренирек да айтыргъады муратым, инша Аллах.

Экинчи орунга уа, арам-къарам этейин, халкъыма берне джетдириб тургъан кыйыры, чеги болмагъан ауур кыйынлыкны салама...

Ма бусагъатда не келди кёлюме, билемисе, окъуучум? Сейирсинирге да, ичингден кюлюрге да болурса, аны айтсам... Ай анасына уа, деб, келди кёлюме, джюз джыл мындан алда миллетим джюрютген кьууатлы, тутхучлу, тигерсиз бай ана тилими толусу бла бир билге эдим бернени да, аны джакълагъан адамларыбызны да, кёлюм къаннгынчыннга, хыртха уругъа, сопаларгъа, ууадых этиб кьояргъа.

Я Сыйлы Аллах, я Джаратхан Аллах! Меннге бир ангылат: адам неда миллет тюз джолдан чыгъыб кетиб, терс джолгъа тюшюб, алджаб баргъанын биле, сезе, кёре тургъанлыгъына бери, ызына, къайтыргъа не талпымайды, не излемейди, не тирилмейди, не кычырыкъ-сыйыт этмейди? Джангылычны тузагъына тюшген адам (неда миллет) чибинчик гыбы аугъа тюшгенчамы болады не уа лапианнга кесин терилтген инсанчамы болады?

Акъял-балыкъ болмагъан сабийчиклени тышында джангыз бир адамыбыз къалмайын биледи бернени *магъанасызлыгъын*, бернени *чюйрелигин*, бернени *ауурлугъун*, бернени *джарсыулугъун*, бернени *зырафлыгъын*. Алай а хар барыбызны мыйыбызгъа сингиб бошагъан чюйреакъыллык:

– Менде тохтаргъа не керекди?

– Джууукъ-тенг, хоншу-тийре айыб этерикдиле, д.а.к. белеуют, тутхучсуз, болмагъан сагъышла барыбызны бирден тузакъгъа алыб, ай медет, чыртданда «дыф» этдирмей кьоядыла.

Алай бла берне чот, джылдан джылгъа джангы джорюш алыб, керпслениб, кьууанч тыбырлы болуб, ёсгенден ёсюб барады.

Бернени ма бююнлюкде миллетиме джетдириб тургъан кыйынлыгъын ачыкъ кёргюзтген бир мисал келтирейим. Кеппе-керти, кесим тюртюлген, *болгъан зат!*

Бир юйде джашлары да, кызылары да бирден джетибдиле. Кызыларына талай кере келечиле келе тургандыла. Ушатханларын да, ушатмагъанларын да суутуб баргандыла. Ушатмагъанларына «хы», «хоу», ушатханларына уа нечик?! Кызыны анасы, мурат этгенича, берне кыураялмагъанды алкын ... Ма бююнледе да келе турады бир келечи. Джашха да, юйюне да джокъду сёз, «хо» деб а кыоялмаидыла: (джангыдан чертиб айтырым келеди) кызыны анасыны ёлчеси бла джыйылыб тургъан бернелик чоларакъды. Аны кереклисича джыяргъа уа «хурджун» джукъалыкъ этеди...

Аллахны игилигинден, бир мадар барды: джашлары кесине кызы табыб турады. Алай а, ай медет, кёб болмай кызыны атасы ауушханды. Ол кызыны келин этер ючюн, ортадан, бир да кыурумаса, джарымджыл ётерге керекди. Алгъы бурун келин келсе, андан тюшген затчыкъланы бусагъатха деричин джыйыла тургъан бернеликге кыошсала, хар не зат кесине орнун табыб кыоярыкъ эди! Ол себебден тюрю-тюрю лагъымла кыураб, келечиге «хо» да, «огъай» да демейин (анга ишни болушлусун айтыргъа джарамайды да!) не да этиб, келинликни болджалына деричин келечини «сынджырда» (на коротком поводке) бир туталсакъ деб, кыан дыгалас этедиле.

Муну, башха муну маталлы кыскыныкларыбызны, эсге тюшюрюб, сагъыш этсем, джюрегим кертиси бла да такъыр болады: берне эркишилерибизни башдан-аякъ барысыны да ауузларына – кыууут джуммакъла, тиширыуларыбызгъа да тууар кыайишден этилген, ауузлугъу да болгъан кюлю джюгенле салыб, кыачан суйсе да, кыайры суйсе да, ары бардырыб тура кёреме чексиз, кыыйынлыкъланы, джарсыулары сынагъан миллетиме, деб.

Былай ойлашыб бир кёрейик: берне джангыз бир-эки элибизде джюрюйдю, дейик. Башха эллерибизде да, шахарлада да ол затны аты сагъынылмайды, дейик. Бернени джакълагъанлагъа башхала, сёзсюз да, налат да, ирият да берлик эдиле. Бизледе уа кыалайда да бирчаракъ болгъанды да чот, бир-бирине не дау салырча, не айыб, гурушха этерча болмагъанды да кыалгъанды.

Мен ёмюрюмде бернеден игилик чыкъды деб эшитмегенлей келеме. Аны юсю бла уа сёз да, кыайгъы да, даур да, джарашыусузлукъ да, таб, туююш да таймаздан болуб келедиле.

Берне неден башланганды?

Эртделеде тау ёзенледе не кыуу-китаб джокъ, не радио джокъ, не газет-журнал джокъ. Юйню отунун, сууун, ашарыгъын, кийимин, кийимге кыумачын, туздамны хазырлагъан, табдаргъан – эркишиле. Тиширыулары борчлары юй джумушны баджаргъан: сабийге, кыартха, юй кыанат-

лылагъа къарагъан, ушхуур этген. Къызла (кёбюсюне ючюсю, тёртюсю, бешиси, бирге джыйылыб, ушакъ да эте, лахорну да бардыра) къол иш бла кюрешгендиле: джан-къол джаулукълагъа, орун-стол джабыулагъа, тиширыу ич кёлеклеге оюу салгъан, кёлек, чепкен, тон, къуш, джабагъы джастыкъ, тютюн хызенчик тикген, чалыу сокъгъан, халы тюймеле, кийиз бёрк, кийиз, джуургъан, тёшек этген, дагъыда башха затла.

Арбазлада кёзюу кёзюую бла къурукъгъа къол бла этилген затланы такъгъандыла. Магъанасы: былайда джетген къыз барды, бу затла да аны къол усталыгъыды деген...

Сёз таууссала, болджалны иги узакъ созуб (бир эки-юч ай) бичгендиле. Не ючюн десенг, кюеуню эт адамларыны къайсысына берне этиллиги ачыкъланса, ол болджалны ичинде келинлик *кеси къолу* бла аланы хар бирине бирер зат хазырлагъанды.

Ма бу болгъанды *берне*. Андан башлана башланганды *берне*. Худжу берне. 150-200 джыл мындан алгъа озгъан заманлада тамам оюмлу, акъыллы, деменгили ата-бабаларыбыз джаппа-джангыз, къуппа-къуруу бу затны буюргъандыла *бернеге! И всё! И точка!*

Джылла саркъыб, кетиб барадыла...

Нюрхан къызын берген сагъатда эртделеден келген буйрукъну бузмагъанды. Татлыхан кесин да, къызын да не джаны бла да Нюрханладан онглогъа санайды. Бернени, алача этиб, къалай къойсун?! Кеси джанындан, бир-эки тюкен зат къошады. Джулдюзхан, андан озуб, къызыны къайын къызына – сыргъала, къайынына да кюмюш джюзюк къошады. Дарийхан быланы барысындан да борбайлыды. Къызыны къайынларыны барысыны да атларын табханны тышында, джюрюй тургъан берне адетге кеси джанындан, ёмюрде болмагъан бир затны къошады (бек «тутхучлу» оюм этиб: къолумда барды да, бергенимде-къалгъанымда кимни не иши барды?!) Къызыны къайын атасы бла къайын анасыны аталары ауушхан эселе да (джандетли болсунла), алагъа да бирер зат (сёз ючюн, къапталла) аталса керек эди. Алай бла, орусча айтсам: и пошло, и поехало...

Бир тукъум бир тыйгъыч (не буруу, не къылыч, не кирит) къалмагъанды, Сырмахан, башынга бошса, бернеге не суйсенг, аны къошуб барыргъа. Башхаланы къулагъынгамы аласа, «гы-ы-ы-ыр-рт» дерик эдинг алагъа!

Бир кере бернени чача тургъан тиширыу «бу да аныкъыды», деб ёлгенни атын сагъыннганында, джыйылгъанланы ичинде бир чамчы начас (мени сартын а, барыб тохтагъан акъылтокъмакъ) былай атханды дейдиле: «И-и-и марджа, анга кесинг къолунг бла бир табдырыб къойсанг, иги боллукъ эди; бизледе ол джумушну баджараллыкъ болум джожьду!» Бу адам ким болгъанын билсем, сау эсе, барыб къолун къаты къысыб,

кычаккыламай кыоймаз эдим, ариу Джерни этегинде джашай эсе да ол...

Не заманда да бернени оноуну асламысы тиширыуларыбызда болганды. Орта Азия бла Кызахстандан кыайтханлы бери уа Аскербийни, Таубийни, Муратбийни, Назбийни, Сеитбийни ауузларын ачыб, бернеге бир сёз кыошаргыа, бир туккыум бир эркинликлери болмай кыалганды. Алай бла Забитханла, Надияханла, Шамаханла Италияда, Чехияда, Германияда, Грецияда, Кытайда чыккыган затладан кыызлары баргын арбазлада «таула» кыалайдыла.

Кёбюсюн ол затланы кеслери кеслерини талакыларын тургкызуз, чабыб-джортуз, кеслерин муккыт этиб, кёб кере ашсыз-суусуз, джуккыусуз кыалыб, этлерин-терилерин ашатыб джыйгандыла. Мен билиб, эртдеде келинлик кеси кыолу бла этиучю затладан бюгюн джангыз бири да джорюмейди.

«Таулагыа» дау салама десенг а, аланы «иелери» Мёлеханла, Инглизханла, Пачаханла: «Да, биз ата-бабаларыбыздан келген адетибизни этебиз», – дерикдиле таза джюрекден, ийнанмаккылыклары толу алай болганы себебли.

Ол «тауладан» джангы кыуралгын юйге, ол эки сабийге кыаллай бир хайыр келеди экен?

Чёбно кыарасыча бир! Артыгы уа – сёз, кыайгы, гурушха-гууа, кёлкыалды, зарлыккы, анда-санда уа, таб, кыаргыш огыуна.

Кёкде да, джерде да, Аламны кыайсы бир кыыйырында да, ичинде да тюрленмезлик бир зат джоккыду. Аллаху Таггала алай Кеси буюрганды! Сёз ючюн, бир кыауум миллетлени санлары аздан аз бола барыб, тиллери «джуккылана-джуккылана», Джерни юсюнден тубелек тас болуб («эриб») кыалгандыла. Бу джаны бла алыб кыарасаккы, ата-бабаларыбыз бичген, буюргын, джорютген берне да тюрленмей кыаллыккы туюл эди.

Мен бернебиз нек тюрленди деб, салмайма дау. Мен бернебиз быллай хадаууслу, чексиз, мардадан тышында, тамам ушагыусуз, масхабсыз нек тюрленди, деб чамланама. Бернени джаккылагынлагыа да аны ючюн этеме гурушха.

Айтханымча, бу ишексиз, кескин, ачыккы затны билмеген уллу да, гитче да бир адамыбыз джоккыду. Алай а, ай медет, не кычырыккы этейик, кыаныбызгыа-джаныбызгыа сингиб бошагын тели эришмекликни кыайры атайыккы, табсыз, тайггалаккы соккымаккыдан аяккыларыбызны бери алыб, бир джанына кыалай салайыккы?!

Мени тынгысыз, ишлемли, тынчлыккысызгыа юреннген, пелиуан миллетим ма бу тигерсиз ауур джюгюн, абызыратыб, тарбуууннга джыйыб тургын азабын юсюнден атарча мадар табалырма?!

Барды, джанларым, барды *мадар!* Барды себеб бу чотну тамырларын-дан башлаб тюрлендирирге. Иги джанына, оюмлу джанына, магъаналы джанына тюрлендирирге.

Хар затыбызгъа, хар ишибизге багъа бере башласакъ, билиб-билмей эте эсек да, эсгериб-эслермегенлей эте эсек да, тышыбыздан-ичибизден эте эсек да, тамам акъыллы ата-бабаларыбызны юлгюге тергеб, ала бла тенгleshдиребиз. Ол хакъды. Аллахды билген, миллетими ма бу шартындан ариу, таб, асыулу, ушагъыулу заты болмаз. Мен бу ышаннга таза джюрекден къууанама.

Къайсы бирибиз да, къачан да, къалайда да аланы сыйларын бек мийикде тутаргъа излейбиз, ала бла махтанабыз, ала бла ёхтеменебиз, ала салгъан, ала кёргюзтген сокъмакъ бла джюрюрге тырмашханлай турабыз. Алай а ала кийген кийимни бусагъатда не уллубуз, не гитчебиз, не эркишибиз, не тиширыубуз – бирибиз да киймейбиз.

Юсюбюзге кийген кийим болсун, баш кийим болсун, аякъ кийим болсун – барысы башха миллетлени, кёбюсюне башха къралланы затлары, материаллары, къумачлары, фасонлары. Алай не ючюн этебиз? Алай табды, тынчды, учузду, ушагъыулуду. Аны ючюн бир тукъум бир ыйлыкъ джокъду, болургъа мадар да джокъду. Аны ючюн ата-бабаларыбызны сыйларын тюшюребиз деб, не кесибизден, не башха миллетден бир адам да айталлыкъ туююлдю.

Болушлусу алай эсе, келин келген, кызы чыкъгъан заманда бизледе джюрютюлген джорукъдан эсе, башха миллетлени джорукълары *тынч, таб, магъаналы* эсе, аланы адетлери бла хайырлансакъ не боллукъду?!

Къайтарыб айтама: кийимлерин кийерге не кесекчик да, не бурхучукъ да тартынмайбыз, ыйлыкъмайбыз. Тюппе-тюз этебиз! Да сора башха миллетни джараулу, джарашыулу, тынч, ушагъыулу, *эки сабийни кыысха заманны ичинде юй-кюн* этерча сынамын алсакъ, мени сартын, не айыб, не гюнах боллукъ туююлдю, киши да дау саллыкъ туююлдю.

Мен эшитген бла, аллай адет-сынам эрменлиледе, урумлулада (грек-лиледе), Дагъыстанны бир бёлек миллетлеринде барды.

Неди ол?

Джашны да, кызыны да аталары, аналары, къарнашлары, эгечлери, башха эт адамлары, джууукълары-тенглери – барысы да къолларын-дан келгенча, бу эки сабийге болушадыла. Кёбюсюне ачха бла.

Сёз ючюн, Солтанны джашы Азамат бла Курманбийни кызы Файрузгъа сёз тауусхандыла. Къууанчлары болгъан (сюе эсенг – боллукъ) эки юйге да джууукълары-тенглери кызы чыгъар кюнню (келин келлик кюнню) аллы бла алгъышха барыб тебрейдиле. Эки арбазда да деф-

терлери, къаламлары бла биришер керти, ышангылы, болумлу адам-ла олтурадыла.

Солтан бла бирде турган (двоюродный) Асланбек къарнашыны да, аны юй бичесини да къолларын тутуб, алгыш айтады да, дефтери болган адамга барады, хурджунудан чыгарады да 3000 сом узатады дефтерчиге. Ол Асламбекни кесин да, ачхасын да къагъытха тюшюреди, къол салдырады.

Алгышха 120 адам келди, дейик. Аладан тюшген ачха 420000 сом болсун. Азаматха атасы бла анасы, къарнашлары, эгечлери ортада 200000 сом берсинле. Кызы джанында да бу форма бла 500000 сом джыйылды.

Некях этилиб, Азамат бла Файруз бир болдула. Ол эки арбазда джыйылган ачханы да, дефтерлени да: «Уллу Аллах сизни толу юй этсин», – деб элтедиле да къолларына тутдурадыла.

Экинчи кюн огъунакъ ала аякъ тирейдиле да башлайдыла!

Дефтерле не ючюн бериледиле?

Бир джылдан (эки-юч) джылдан былагъа хазна табдырган адамланы да къууанчлары болуб, Азамат да, Файруз да алгышха барырырга керек болуб къаллыкъды. Олсагъатда дефтерге къарайдыла да: Осман (Аслан, Абрек-Заур...) 2000 сом бергенин кёредиле. Былада алгышха эм азында ол санны, неда, мадар бар эсе, анга да къошуб, 2500 сом этиб бередиле.

Миллетибиз мындан ары къыйналмай джашарын, тохтаусуз *юйреб* барырын излей эсек, биз да къууанчыбызны ма бу халда, не уа бу халны «ара багъанагъа» санаб, ортагъа салыб, тамам терен сюзюб, бир демегили, кемликсиз, узакъ-узун джыллагъа джараб турурча адет *къууаргъа* керекбиз.

Аны бла биргелей, бир терен чунгур къазыб, бусагъатда джюрюген бернени ары шуулдатыб (символически), «сын ташына» да: «Былайда къарачайны эм магъанасыз, эм табсыз, къолларына – бугъоу, аякъларына кишен салыб турган къуджур адетлерини бири – берне – бастырылыбды, налат болсун анга!» – деб да джасакъ дурусду.

«Юй къач» адет а турса, дерикме.

Алай а аны мардасы ма быллай бирди, андан аз этерге эркинлигинг барды, андан оздуругъа уа не кесекчик да боллукъ туюлдо, деб бир кючлю, не «тешиги», не «тыгъырыгъы» болмаган кесамат да алырга керекбиз. Ансын бир гитче чурумчукъ табалсала Кемисханла, Аслийханла, Кермаханла къараб къарагъынчыннга, «юй къачны» ёсдюрюб тебреб, бернени бююнню «боюна» джетдириб къоярыкъдыла, бу тизгинлени

джаза турганга да, анычалагъа да, мыйыкъ тюбреринден кюле-кюле...

«Къызчыкъ къачдыда кетди». «Къызчыкъны къачхан бет бла чыгъарлыкъбыз», «Келинни къачхан бет бла келтирликбиз» (!) Быллай айтыланы хар кюн сайын дегенча, эшитгенлей турабыз.

Окъуучум! Он къыз къачдыла эсе, аланы ненчасы кертиси бла да къачды, ненчасы да «къачхан бет» бла кетди? Къалай келеди сени кёлюнге? Мен оюм этген бла, эм азында тогъузу *къачхан бет* бла кетгендиле.

Бу тюрлю, къуджур адет къалай чыкъгъанды? Себеби неди? Джашау-убузда кесине эркин орун алыб нек барады?

Ол адам телиди, бу адам джартыды, ол инсан акъылсызды, бу инсан болумсузду, дерге боллукъду. Саулай миллетге алай айтыргъа джарарыкъ туююлду. Саулай миллетге ат-бет атагъанны кесини бир джетмеген джери барды. Саулай миллет обурду! (Бу сёзню эки тюрлю магъанасы барды; мен былайда иги, таб, огъурлу магъанасы бла келтиргенме). Ата-бабаларыбыздан келген терен магъаналы нарт сёзню, бирибиз къалмай, эсде тутаргъа керекбиз: «Халкъгъа тели деген, кеси – тели, халкъ тели деген, керти тели!» Миллет обур эсе, ол тюрлю адетни нек джакълаб барады? – деб сорургъа боллукъду.

Иги тынгыла, ауруунг тас.

Эки джаны да, разы болуб, сёз да тауусуб, къыз ачыкъ чыкъгъан заманда (келин ачыкъ келген заманда) джорютюлген джорукъланы тюгел атыб къоймайын, зыраф, магъанасыз, Аллах джолуна кетген джоумланы бираз азыракъ этерге *дыгаласдан* чыгъаргъанды мени ангылы, эсли миллетим «къачхан бетни».

Аллах айтыб, бернени аты-чуу сагъынылмай тебресе, эки джанында да джыйылгъан хазна, мен мурат этгенча, джангы юй къурай башлагъан сабийлени къолларына тюшген адет болуб бошаса, олсагъатай огунакъ хыликкелик, кюлкюлюк, уллу адамланы кеслерин кеслерине «алдатхан» «къачхан бетни» дынг тохтатыргъа керекди!

Адамны джашауунда юйленген эм уллу къууанчланы бириди. Таб, эм уллу къууанчды, деб къояргъа боллукъду. Ол къууанчны миндерге да джарамайды. Биз а турабызда «къачхан бет» бла ол къууанчны аяусуз джартылаб къоябыз.

Арт кёзюледе мен чыртданда ангыламагъан бир адет чыкъгъанды. Анга адет дерге да боллукъмуду, къайдам. Не затды ол?

Эки джаны да, разы болуб, сёз тауусхандыла. Адетдеча, кюеу джёнгерле келиб, къызны юйден чыгъарыб, джегенден тюшюрюб, алыб кетгендиле. Экинчи кюн джашны джанындан 3-4 адам къызны юйюне джарашыргъа барадыла...

Да сора, аурууунг тас, «сёз тауусулхан» «джарашхан» туююлмюдю? Огъесе кече бла кюн ортадан кетгинчиннге, эки джууукъну орталары аманнгамы кетиб кьалгъанды?

Мен билиб, кьызыны кьачырыб, кьачыргъан бет бла неда сюйреб элт-селе, барадыла аны юйюне джарашыргъа. Уллу Аллахны игилигинден «сюйрелди» деген аздан аз эшитиле барады. Мени сартын, сёз тауусулуб келген келинчикни ата юйюне, «джарашыргъа» деб, адам ийген, ёмюрледе болмагъан, джангы чыкьгъан хый-мый адетни тамырлангычысына, «джетекле» ийгинчисине, кьурутургъа керекбиз.

Кьууанчы болгъан юйню адамлары, артыкьсыз да тиширыулары, джыйылгъан миллетни ашдан-суудан джарсымаз ючюн, кеслерин джумушха толу бериб, эки-юч кюнню ичинде тамам тозураб, сылыт болуб бошайдыла. Таб, кьууанчлары бурунларындан чыгъарча боладыла.

Бир кьауум джерледе (сёз ючюн, Ючкекенде, Къарачай шахарда) кьууанчы болгъан юй уста кьазанчыны да, аны нёгерлерин да тутады, хакьларын табдырады. Столланы джасагъан, джарашдыргъан, ашарыкь чотну, сауут джуугъан ишлени алагъа этдиреди. Юйню адамлары, уллусу-гитчеси да, башларына бошлукь табыб, кьууанчларыны *дамын* сынайдыла.

Бек тюз, андан да озуб, алапат зат болуб чыкьгъаннга санайма мен муну.

Не уллу джыйынны да сыйындырырча, столу-шиндиги, саууту-сабасы джарашхан мекамланы хаух (арендагъа) бергенле да бардыла, дейдиле (сёз ючюн, Ючкекенде). Бу да таб ышан болуб чыкьгъанды.

Быллай кьууанчларыбызны юсюнде мени джюрегим алмагъан, не кесекчик да ушатмагъан бир халибиз барды. Ол неди деснг, келин алыб баргъан джыйынны аллына чыгыб тыйгъан. Бир кесек терс айтыб ийдим. Аллай тыйылгъан кьачан да болгъанды. Мындан ары да таймаздан болуб турсун! Ол тыйгъанны бююнлюкде бардырылгъан *формасын* джаратмайма: орамны бир джанындан ол бир джанына джыджымны тартадыла да, тереклеге байлайдыла неда эки адам эки кьыйырындан тутадыла.

Тыйгычланы кьурагъанланы ичлеринде уллу, джыллары келген адамла бир-эки, аланы тёгереклеринде, бир джукъну да эслемей, бир джукъдан да не кьоркьа, не юрке билмей (сёз ючюн, «кьулакь отлу» шофёрладан; Уллу Аллахха махтаула болсун, бу арт кёзюуде, ичиб, машинагъа миннген аздан аз болуб барады), тели бузоучукьлача, чабыб-джортуб айланнган сабийчикле уа – онла бла.

Аллай халисизлики санларын тыярча тыйгыч джокь...

Бир кере Знаменка элни Николаевка таба джанында джашагъан Сылпагъарлагъа келин келеди. Элни ол бир кьыйырындан (темир джол

болгъан джанындан) тюз ортасына деричин 12 джерде (!) салгъан эдиле тыйгъычла. Кесим сынаганма: джолгъа «кьюат» салыб тургъан джы-джымланы (бичен шпагатланы) эринмейин санаб чыкъганма.

Андан ары джанында да, сёзсюз да, болгъанды аллай бир тыйгъыч. Къалайгъа баргъан затды бу? Не дерге боллукъду бу чотха? «Кийик джаныуарлыкъ», десем не айыб, не гюнах аллыкъма деб къоркъмайма. Джангыз кирсиз джаныуарлагъа кир джакъгъаным ючюн, Уллу Аллахдан кечмеклик тилейме.

Биз башха кёб тюрлю миллетле бла бирге джашайбыз. (Былайда скобканы ичинде айта кетейим: биз аланы къайсы биринден да кёб-бюз, ала суйселе суймеселе да, биз кесибиз суйсек, суймесек да биз алагъа юлгюбюз). Аланы кёзлери бла бир къараб кёрюгюз, шо, бизни джыйынны тыйгъан чотубузгъа. «Дыды-дыды» демей къоярыкъбызмы, ахырсы?!

Къалай тукъум тохтатайыкъ бу джыйынны аллын тыйгъан ушагъыу-суз чотну?

Джангыздан кесибизни джаныбыздан «аякъ машина» (велосипед) чыгъарыргъа керек туюлдо. Тарихибизни тинтиб, андан хайыр ала билген адамларыбыз бардыла, Уллу Аллахны игилигинден.

Морх элибизде джашагъан акъылы, оюму, билими терен, миллетин джаны кибик суйген Акъбайланы Осман айтханнга кёре, ма былай болгъанды тыйгъанны мардасы: къыз чыкъгъан элде да, келин келген элде да бир, кёбюсюне уа, эки джерде, анда-санда юч джерде (андан кёб а чыртданда болмагъанды) таза суудан эринлери-бурунлары бла толуб тургъан юч челек, джолну кенгине чорт тизилибдиле. Толгъан челекле бир-бирлерине тюбешген эки сабийни джашаулары мелхумлу болсун дегенни белгилейдиле. Аланы къатларында ариу, айбат кийинген джангы джетген джашла бла кызла, къобузну «сёлешдирирге» джетдириб, тепсей турадыла...

Джыйын тохтайды. Кюеу джёнгерлени тамадасы «адетин» этер ючюн, атындан тюшеди; ол кёзючюкде аны нёгерлери джолну юсюнде бара тургъан тепсеуге къошулгъан да этедиле. Андан сора джашла челеклени аладыла да, ичлеринде сууларын атланы аякъларына, фотонну да чархларына къуядыла. Билгенлерича, алгъыш этедиле да, джыйынны джолуна ашырадыла.

Келин келген элде да тамам былай, джангыз башхалыгъы – «адетни» къыз джёнгерлени тамадасы этеди.

Ма былай этерге нек болмайбыз? Бир тукъум бир къыйынлыгъы барды деб билмейме, ант этдир. Тепсегенлеге ачха узатылады, аланы къат-

ларында сабийчиклеге – кулёклада конфетле, пряникле, печеньееле. Машиналаны чархларында суу бла «джуундурадыла».

Къалай ушагыулуду, «аперим» дерча! Башха миллетлени адамлары да быллай шартха сукъланмай къаллыкъ туююдюле, мени сартын.

Джангыз айтырым: джашауда бу адет кесине орун алыб бошагъын-чыннга, тыйгычланы санына деменгили «буруу» (контроль) салыргъа керек боллукъду.

Мен айтханча болса, машиналаны юслерине куююзле, дивандекле джайгъанны, дынг этерик эдим. Ала машиналаны ариу джасайдыла, даялыкъ туююлме. Джел уруб, аланы тагъылгъан джерлеринден ычхындырыб, ала да машиналаны миялаларын джабыб къоюб, авария этдиррирге джетдирген кёзюлеге уа тюртюле тургъанма...

Андан эсе «Халкъ Тёре» неда башха халкъ организация буюргъан байракъ бла, ариу, айбат джазылгъан алгышла, чакъырыула бла, шарла бла джасалсала машинала, дерикме.

Ёргерекде айтханымча, бир къауум миллетле орус нарт сёз кёргюзтген джол бла барыргъа излейдиле: «Тийреден биришер халы джыйылса, джарлыны къымыжасын джабарча кёлек чыгъарыкъ эди» («с миру по нитке – голому рубаха»). Муну магъанасы бек табды, оюмлуду, уллуду.

Биз кесибизни кёкюрегибизге уруб, гёджебленгенлигибизге, айтылгъан нарт сёзню магъанасын аллын артына буруб къоябыз берне бла, куююзле бла, дагыда башха хый-мый чотла бла: табылгъан зат тийреге чачылсын да, бир-бирлерине джалгъашхан эки сабий, къымыжалай къалсынла, керек болса, тюкню тюкге джалгъарла, макъаланы къакъларла, деб къоябыз, ант этдир.

Ансын да была къалай тирилик, юй-кюн болуб кетедиле?! Сейирди, бек сейирди, оллахи да билляхи! Бу барыб тохтагъан *феноменни* терен «къазыб», тамырларын табхан адам, кандидат огъай, доктор диссертацияны да джакълаялыкъ эди...

Джангыдан къайтарыб айтама: эки джаны да (алагъа джууукъ да, тенг да къошулуб) не табханларын джангы юйге берселе дурусду. Ала джашауларыны биринчи атламларында бир затдан да инджилмеселе, кёллери хош, джарыкъ, бёгек боллукъду. Ол заманда ала игиликлени, ашхылыкъланы кеслерине да, миллетибизге да, къралыбызгъа да бусагъатдан эсе эки-юч къат кёб этерикдиле.

Бу арт кёзюде мени джюрегими чапыргъан бир зат барды: совет властны заманындан эсе бусагъатда къууанчлада ички иги огъунакъ аз джюрютюледди. Джаш адамла ичкиге, алгынча, мыллыкларын атмайды-

ла. Бир кѡауумла кѡуанчларында ичкини чыртданда кѡымылдатмайын огѡунакъ кѡоядыла. Аны ючюн кѡуанчыны бети чыкъмайын кѡалды деб билмейме, эшитмегенме. Насыб болса, бара баргъан заманда миллетим адамны саулугѡуна тамам бек заран салгъан аракъыны, чагъырыны атын сагъынмайын кѡояргѡа да болур.

Эртделеде джашла бла кызла тойлада танышхандыла, таб, чурумсуз «кѡургѡакъ» тойла да болгъандыла.

Совет властны заманында джашла бла кызла танышырча хыйсабла кѡб болгъандыла окѡууну юсю бла да, колхозлада, совхозлада, фабрикалада, заводлада эки кѡауумуна да иш табылгъаны себебли.

Совет власть кѡайтмаздан кѡуругъанлы бери, быллай танышыула джокъ болгъаннга джетгендиле. «Кѡургѡакъ» тойла да боламыдыла, болмаймыдыла, хапарым джокъду. Бола эселе да, бек аз.

Бир кѡауум базымлы, оюмлу, таза иннетли, дин ахлу адамла айтханнга кѡере, компьютерлени юсю бла шериятны излемин чыртданда бузмагъанлай, аллай танышыуланы кѡууаргѡа боллукъду. Алай болса уа бизлеге Тейри эшик ачылыб да кѡаллыкъ эди!

Бѡлюмню аллында салыннган соруугѡа джууабынг хазырмыды, окѡуучум?

Хар бир кѡарачай юйюр басымлы, бегимли, кѡарыулу, кючлю болуб, насыбдан толур ючюн, аны юсю бла саулай миллет борбайлы джашаб, таймаздан юйреб барыр ючюн, джангы келинни тил тутханыны тамам уллу магъанасы болгъанды, деучен эди атам хариб.

Не ючюн десенг, дей эди ол, джашны атасы бла анасы кѡбюсюне (артыкъсыз да бек анасы) кеслерини балаларына кишини тенг этиб кѡоялмайдыла, ариу, келген келин тѡппесинден башлаб, балагъына деричин сары алтын эсе да. Аллаху Тагъала алай джаратханды адам инсанны барысын да, кѡуру кѡарачайлыланы туююл.

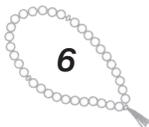
Ол себебден кѡайын анала (кѡайтарыб айтама: кѡбюсю, ансын башдан аякъ барысы да туююл) юйге джангы кѡошулгъан адамны атлагъан атламын, олтура-тура билгенин, кѡолу-аягъы кѡымылдагъанын – бир затчыкъны ычхындырмайын, *кесини энчи ѡлчеси* бла, учѡтха салыб, тохтаусыз багъа бериб турады. «Кесини энчи ѡлчеси» бла келинни юсюнде, сѡзсюз да, бек кѡб «кѡыяула» табады, алай а алагъа кечмеклик этеди кѡайын ана.

Эртделеден келген миллетими тамам магъаналы бир нарт сѡзю барды: «Абынмазлыкъ аякъ джокъ, джангылмазлыкъ джаякъ джокъ». «Абыннган аякъны» кечгенлигине кѡайын ана, «джангылгъан джаякъны» уа кечелмегенди.

Алай бла – сёз, кьайгы, дауур, юйюр чачылыу.

Келинчик сылтаулу болгунчусуна, андан да игиси – сабий табхынчысына деричин, тил тутхан болса, ол джангы джаратылган джанчыкъ (аны сыйын а миллетим не заманда да бек мийикде тутханды) кьайгычыланы тиллерин кьысха этиб кьойганды, юйюр юйюрлей кьалганды. Ма бу чурумну юсю бла миллетими алгъа барган джорюшю, ким да билиб, бек деменгили болганды.

6

КЪАЛЫННЫ (КЪАЛЫМНЫ) ЮСЮНДЕН

«Къалым» (тюзю – «къалын») деген неди?» - деб кесибизден он, орус-луладан (неда башха миллетни адамларындан) да он адамгъа сорсанг, къарачайлыланы – тогъузу, оруслуланы уа барысы да: «Ол къызны юйю-не джашны юйюнден келин ючюн берилген төлеудю», - дерикдиле. Бюгюнлюкде къалынны джюрюютюлген формасына къарасанг, бу джууабдан башха тюрю джууаб этерге да боллукъ туююлдю.

Ол алай болгъа эди да, таб, 1989-чу джыл басмаланган, мени столуму юсюнден тайышмагъан асылу «Къарачай-малкъар-орус сёзлюк» да арам-къарам этмейин, «тыгъырыкълагъа», «чалдышлагъа» сугъула айланмайын, «калым – выкуп за невесту», деб мухурну джабышдырыб къойгъанды.

Къалын неден башланнганын, анга эм аллында къаллай магъана берилгенин билсенг, бизни ата-бабаларыбызны акъылманлыкъларына, билимлиликлерине, оюмлулукъларына, обурлукъларына сукъланмай, сейирсинмей, ёхтемленмей къаллыкъ туююлсе.

Келин арбазына киргенлей, аны къайын атасы анга мюлк атагъанды. Ол мюлк неден къуралгъанын, кёблюгю-азлыгъы къаллай бир болгъанын мен тизиб айталлыкъ туююлме. Муну тюзюн билген бюгюнлюкде джашаб тургъан адамларыбызны ичинде бек аз адам боллукъду. Сёзсюз да, ол мюлкню асламысы мал болгъанды: атла, тууарла, ууакъ аякълыла. Алтын, кюмюш, къумач да къошулгъан болур, Аллахды билген.

Мени сейирсиндирген аны кёблюгю-азлыгъы туююлдю. Ол мюлк тамам магъаналы джораланнганыды тамаша!

Джашау хаманда бир кебге къуюлуб барыб турмайды. Къууанчла да боладыла, къыйынлыкъла да аз тюлдюле. Аны ючюн айтхандыла бизни аллыбызда келгенле «къууанч бла джарсыу аякълашыб келедиле», деб.

Ол мюлкню (алай демеклик, *къалынны*) 300-400 джыл мындан алгъа джашагъан акъылман адамларыбыз аны ючюн къурагъандыла, бир къый-

ынлыкъ джетиб, эри ёлюб къалса (алгъаракъда айтханымча, ашарыкъ, туздам, кийим, кийимлик, отун, дагъыда башха кёб затла табар ючюн, эркишилени кёбюсю чабыулда болгъандыла; ол чабыулда ала бек кёб затха джолукъгъандыла...), не уа эри бла аны юй бичеси бир тилли болалмайын, джарашалмайын, келишалмайын чачылышсала, джаш тиширюу сабийлери бла эшикге атылыб къалыб, азаб, ашлыкъ, джаланнгачлыкъ, башха тюрлю къыйынлыкъ чекмесин деб!!!

Бюгюн кибик эсимдеди, Гагарин космосха учханды деген хапарны эшитиб, тамамчексиз, ёмюрюмде къууанмагъанча къууаннганым. Дагъыда эсимдеди, биягъы радиодан, Къыбла Африкада (!) врач-хирург Кристиан Барнард ауруб чотдан чыкъгъан джюрекни къоратыб, аны орнуна авариягъа тюшюб ёлген башха адамны джюрегин «орнатыб», бакъгъан адамын сау къалдыргъанын (саулай Джер джюзюнде биринчи кере!) эшитгенимде, мардасыз сейирсиннгеним.

Мен ант этиб айтайым сеннге, окъуучум, *къалын не ючюн чыкъгъанын* билгенимде, ата-бабаларыбызны (алай демеклик а – сени бла мени, саулай къарачай миллетибизни *тамырыбыз, ёзегибиз!*) асылу, асыллы, намыслы, оюмлу шартларына къууаннганым бла сейирсиннгеним бусагъатчыкъда сагъыннганларымдан эсе кёб тюл эсе, аз тюл эди!

Андан бери Уллу Аллахдан таймаздан тилейме: «Я Джаратхан Аллах! Бусагъатда тёлюбюзге да, аны ызындан келлик тёлюлерибизге да ата-бабаларыбызны шартларын джукъдурыб, къанларына-джанларына терен сингдириб, башха миллетлеге юлгю эт!», - деб. Амин.

Къалынны *оноуу* толусу бла *келинни кесини* къолунда болгъанды.

Къалыннга кирген алтын-кюмюш болсун, къумач, сауут-саба болсун, башха хазна болсун, аланы саллыкъ, асырарыкъ джерлерин кеси табаллыкъды. Малларына уа не этсин ол? Анга да табханды уллу атабыз бек таб оюм.

Къалынны иеси не кесини атасы бла, не къарнашы бла неда башха эт, ышаннгылы адамы бла сёлешеди да, бир затда тохташадыла: ол адам бу малланы бойнуна алады да, къарайды, багъады бир джыл, эки джыл, къайдам – 5-6 джыл. Санлары малланы амалсыз сакъланады, тёлюлерин а къарагъан, кютген, бакъгъан адам кесине алады. Алай бла тёлюсюню саны биринчи сандан эсе кёб (анда-санда уа талай кере) болгъан тёреси да болгъанды...

Былайда айтыб ангылатырыгъым: хар заманда да, хар къалайда да, хар кимде да бу чот бирча болгъанды деялыкъ туююлме. Малны асыраргъа бойнуна алгъан адамны чомартлыгъына, гызмарлыгъына кёре кёб (бек кёб) тюрлю вариантла болгъандыла, ишексиз да.

Къалынны бусагъатда къуджур формасын кёрюб, оруслу неда башха миллетни адамы, къарачайлыла къызны келинге сатыб алгъан кёреме, деб толу ангылашханы алайды. Аллаи адамгъа не кесек да айыб, гурушха этерге не мадарыбыз, не эркинлигибиз джокъду. Не ючюн десенг, аллын-да айтханымча, кесибизни да он адамыбыздан тогъузубуз ол акъылдады.

Къалыныбызны аллындан башланган *тамалын* билселе уа, мени сартын, сейирсинмейин, сукъланмайын, ол къууатлы, магъаналы, терен оюмлу адетге кёзлери къарамайын къаллыкъ туююл эди барысыны да.

Алгъаракъда да айтханма, энтда айтырым: оюму бла, ангысы бла, ишни эбин билгени бла, ишге кесин бергени бла, не тюрлю къыйын-лыкълада да, не тюрлю къыямтда да джашауун деменнгили, болумлу, тутхучлу, белеуютсюз къурай билгени бла, хоншулары бла келише билгени бла мени миллетим Джерни юсюнде джаппа-джангыз бир миллетге оздурмагъанды!

Мен джазгъанны окъугъан, мени тюз ангыласын: озгъанды, демейме, *оздурмагъанды*, дейме.

Адам болсун, миллет болсун кеси кесин керексиз махтаб тебреди (оруслула айтханлай, «сам себе цену не сложит»), олсагъатлай, аны аллына бардыргъан джорюшю сериуюннге айланыб къалады, ёсюмю дынг болуб тохтайды. Таб, башлы-тюблю, чёмелтаякъ болуб кетгенлени да кёргенбиз. Аллаху Тагъала да махтанчакъны кёрюб болмайды.

Эртде-эртде, элли джылны мындан алда, студент заманымда, джюз джылгъа джууукъ джашагъан, меннге къысха джууукъ джетген (мени къарт анамы эгечини эри эди, джандетли болсун) учкуланчы, бир огъурлу, нюрлю киши, Къоркъмазланы (Эчкибашланы) Эза, бир «джюгенсиз» тиширыугъа кесини оюмун айтханын эшитген эдим да, мыйыма, бир сёзю къалмай дегенча, «джазылыб» къалгъанды: «Мени адаргы (!) акъылыма кёре, адам кеси кесин махтаса, махтамайды, сёкген этеди»...

Эм азында джюз кере тубеген болурма Эза айтхан формада кеслери кеслерин сёкген адамлагъа.

Мен милетибизни керексиз махтайыкъ, демейме. Огъай! Ол не кесек-чик да, айтханымча, керек туююлдю. Мен дыгалас этген – милетибизни керти болушлусун эм биринчи хар бирибиз кескин, гыртчы, тубелек билейик, башхалагъа да айтыб, кёргюзтуб, терен сингдирейик.

Хо, махтанмайыкъ. Аны бла биргелей, сёкген да этмейик, хыртха да урмайыкъ, Аллахны сыйлы къуллары, мубарекле!! Аллайларыбыз а, ай мадет, аз тюлдюле...

Пролетар джазыучуну М. Горькийни джаратама десем, алдарыкъма. Алай а аны мен ма бу тубюнде келтирлик сёзюн бек джаратама, балсы-

тама, аны чыртданда унутмайма, кеси кесибизни сопалай башласакъ а, ол «шыб» деб, эсиме тюшюб къалады: «Если я сам не за себя, то кто же за меня, но если я только за себя, то зачем я?»

Бизни, къарачайлыланы, тамырыбыз терендеди, кючлю бегибди, ёзегибиз-генфондубуз къууатлыды, джилигибиз юзюлмегенди! Анга ачыкъ эмда кескин мисалгъа Тотуркъулланы Хасанны джашын Алийни айтыргъа боллукъду. Аны сырын аллыкъ уланларыбыз мындан ары да боллукъдула, инша Аллах!

Биз кеси кесибизни *айныталлыкъбыз!*

Силкин да аллынга, халкъым, санынг миллионнга джетгинчи таймаз-дан юйреб бар, къууанчлагъа да, насыблагъа да бёлен! Амин.

7

ДЖАНЫМ-ТИНИМ – АНА ТИЛИМ

Бисмилляхи-ррахмани-ррахим.

Бек кѣб джылланы ичинде сагъыш этеме да этеме, этеме да этеме. Не къадар кѣб сагъыш этсем, ол къадар такъыр болады кѣлюм-джюрегим.

Неди мени сагъышха ийиген?

Ана тилими седирегенден седиреб, таркъайгъандан таркъайыб, учхарадан учхара болуб, унутулуб баргъаны!

Неди мени кѣлюмю къыйнагъан, джарсытхан?

Бу болумну биле тургъанлыкъгъа, бир къауумларыбыз «кюушенгенлерин бузмагъанлары»: аны-муну атасыны джаны ючюн, къайсы тилде сюйсем, анда сѣлеширикме, сабийлерими да кесим джаратхан тилге юретирикме, деб ана тилинден ыйлыкъгъанлары, андан ѳнгелегенлери, республикабызны тамадалары (кесибизни адамла!), бири къалмайын, ма бу ауур, аны бла биргелей, бек магъаналы, болджалсыз тынаргъа керек болуб тургъан проблемабыз, кѣзлерини туура алларында тургъанлыкъгъа, аны кѣрелмгенлери, кѣрюрге да излемегенлери...

Мен сабий заманда джыллары бла бизледен тамадала кече да, кюн да джюрютуб, хайырландырыб тургъан сѣзледен бююн атлары-чуулары чыртданда дынг болуб, сагъынылмагъанланы саны эм азында 7-8 джюз болур?! Алай демеклик: тилибизни халы бек чолады.

Байлыгъы бла, хыйсаблыгъы бла эм уллу миллетлени тил хазналарына толу базман болаллыкъ асыулу тилибизни барыбыз бир къолдан, чотдан чыгъарыб барабыз. Чот бу барыу бла барса, неге джетиб тохтарыкъды?

Мен тарихчи да туююлме, лингвист да туююлме. Ол себебден бу соруугъа тюз джууаб берелмейме. Билгенле айтханнга кѣре уа, тили болмагъан миллет, миллетге саналмайды. Алгъа тили тас болуб, ызы бла ат-

лары сагъынылмай къалыб, ёмюрлюкге унутулуб бошагъан миллетлени санлары Джерни юсюнде чексиз кёбдю.

Я Уллу Аллах, я Сыйлы Аллах, Сен Кесинг сакъла Къарачайымы! Адам санын къатлаб-къатлаб кёб эт, аланы ангыларын онглу эт, тилин орнуна Сен сал! Амин.

Тилибизге быллай уллу халеклик, нек, къачан, нени юсю бла джетгенини сылтауларын тинтиб, излеб, табыб, ачыкълаб, билиб тургъан алимлерибиз болурла, инша Аллах. Ала да кеслерини оюмларын кескин, эркин, ачыкъ айтсала керек эди.

Мен да кесими оюму атайым.

Узакъ заманланы ичинде миллетибиз кюн кёрмегенди, деб къоярчады. Кёб иги затла болгъан эселе да, ачыкъ айтмагъанлыкъларына, къралыбызда таймаздан бизни миллет экинчи, таб, ючюнчю сортлуду, деген магъананы тутхан затла бардырылыб тургъандыла. 80 джылгъа джууукъну миллетни башындан къагъыб, болумунгу (тюзюча уа – болумсузлугъунгу) бил, ангыла, деб тургъанлары, асламыбызны къаныбызгъа тамам терен сингген эди. Алай бла кесибизни кемизли миллетге санаб, кесибизден да, тилибизден да кёлюбюз чыгъыб къалгъан болурму?.. Алай тюл эсе, бир къауумларыбыз сабийлери шолда ана тилибизни окъурларын нек излемейдиле, аланы кесибизча сёлеширге нек юретмейдиле?

Эсимдеди, «Къарачай» газетибизде аллай аталадан биреую «мени баламы къарачай тилде дерсини орнуна башха предметден окъутугъуз», деб шолну директоруна тилек къагъытыны сураты басмаланганы.

Быллай инсанлагъа кесими атым бла ирият береме. Алагъа тюгел «сатылгъанла», деб къоялмайма. Аллай ышанлары болгъаны уа, толу хакъды.

Дагъыда бир ышаныбыз билдиреди: туююле-туююле, ууадых болуб, кеси кесибизни «кемизлиге» санагъаныбызны. Билиб, билмей этген эсек да, ётген ёмюрню отузунчу джылларындан башлаб, джангы туугъан, киндиги къарачайлыгъа кесилген сабийлени бек кёбюсюне джюзле бла джылланы бизледе джюрюютюлмеген атланы гузабадан гузаба атагъанбыз.

Эртделеден келген кесибизни тиширыу да, эркиши да атларыбызны бир тукъум бир къаууфлукълары барды, деб айталлыкъ туююлме.

Ансын кёчюнчюлюкде нек къызыб къалгъан эдик атларыбызны аушдуругъа: Супиятны орнуна Соня, Сапиятны орнуна Софа, Муслиматны, Мукулиматны орнуна не Маша, неда Маруся, Зубайданы, Зухадатны орнуна Зоя, Исхакъ, Илиясны орнуна Илья, Адилгерийни, Шамшюдюн-

ню орнуна Александр, Билалны орнуна Борис, Наныны, Назирни орнуна Николай, д.а.к. Мен кесим да эки элиден кьалгъанма Игорь Борисович болгъандан.

Ким болса да меннге бир ангылатсын, башха атла кьалай бола эселе да, «Борис» «Билялны», не уа «Николай» «Назирни» не джаны бла озады?!

Ансын кьалай ангыларгъа боллукъду ётген ёмюрню 50-чи, 60-чы джылларында джарлы анала толу кесибибизча кийиниб, табхан ашарыкъ затчыкъларын машокга, не хызеннге джыйыб, сыртларына атыб, шахарда окъуй тургъан балаларына элтселе, аланы бир кьауумлары (бусагъатда сленг бла айтсакъ – «продвинутые», тюзюча, кесибибизча, айтсам а – джелбашла) орамда туугъан аналарыны кьатларында барыргъа ыйлыгыб: «Анам, юйюнг кьурурукъ, арлакъда кел», – деб орталарына «ырджы» салгъанларын...

Уллу Аллахны игилигинден не заманда да керти адамларыбызны саны джелбашларыбыздан кёб болгъанды. Сёз ючюн, мени бир тенгим-коллегам Байкъулланы Мухаджирни уланы Хасан (кёб болмай ауушханды, Аллаху Тагъала Сыйлы джандетлеринден анга юлюш этсин. Амин) не кесини, не атасыны-анасыны, не миллетини сыйын бир керечик энишге тюшюрмегенди, мен билиб.

Бир кере студент заманыбызда Хасан нёгерлери бла джашагъан фатаргъа барыб кьалама. Салам-келамдан сора, Хасан кьолума бир кружканы береди да, тут былай, дейди. Мен алкъын эслемей, ёрге тагъылыб тургъан гыбытны, бир бучхагъын тешеди да, кружкамы айрандан толтурады: «Къарама да, ич! Тюнене анам сыртына кёлтюрюб алыб кеген эди», – дейди Хасан. Бюгюн, бюгече да ол айраны татыуу ауузумда турады. Хасанны анасы Мезитханны Уллу Аллах рахмат этсин. Баласына ташыб, ол да бизлеге теджеген азыгы, кесине джандет аш болсун. Амин.

Мезитхан быллай джумушу бла Ставрополь шахаргъа талай кере баргъанды. Хасан анасыны юсюне кийген кийимине, не уа кьолунда джюрютген затларына ыйлыкъгъан болса не да, биреуледеча, керексиз джизгилиги болса, мен ант этеме, гыбыт Дружба элни чегинден чыгъарыкъ туююл эди...

Ётген джылланы узагъындан башлаб, тилибиз кьарыусуз, учхара, назик, кыйын болса, аны иши да бир башха эди. Къайсы бир тилден эсе да бизни тилибизни башха миллетлени адамлары тынч алыб кьоядыла. Ол кимге да белгилиди.

Сейир тюлмюдо: бай да, джити да, деменгили да, кескинли да болгъан ана тилибизни кесибибиз учуз этерге дыгаласха кириб тургъаныбыз.

Къалайгъа баргъан затды бу?!

Кесибиз олтуруб тургъан бутакъны кесебиз къолубуз бла. Терекни тѣнгек джанындан кесе тургъаннга ушатама мен бу табсыз, оюмсуз-лукъ чотну.

Тилибизни байлыгына не кесек да ишекли болгъан адамгъа классик-лерибизни чыгъармаларын, кѣлюнгю салыб, эсинги да терен ийиб, окъуб бир кѣр, дерикме. Артыкъсыз да Аппаланы Хасанны «Къара кюбюрюн».

Тилибизни тамашалыгына, сейирлигине сѣз табханнга уа Семенле-ни Исмаилны джангыз бу эки назмусун, иги эс бѣлюб, бир окъусанг а, дерикме.

Расулгъа

Болмаз къабынынг,
Этим болмаса.
Тутмаз насыбынг,
Сезим болмаса.
Юйюнг къуруду,
Кѣб зат излесенг.
Ташанг туруду,
Къуу сѣзню сюрсенг.
Берген затларынг,
Сыйлы этерле.
Джашыргъанларынг,
Зыраф кетерле.
Намысынг кетсе,
Сыйынг да кетер.
Зарлыкъ кючлесе,
Учузлыкъ джетер.
Дуня тарды,
Джангыз джашасанг.
Ёмюрюнг азды,
Сынгсыб башласанг.
Кѣлюнг тогъаймаз,
Джут болса джюрек.
Юйюрюнг онгмаз,
Тутмаса адет.
Халкъынгдан кенгде,
Учхан къуш туклей.
Туугъан джерингде,

Эмен тереклей.
Эсде тут, балам,
Халкынгы шартын!
Ма ол заманда
Айтылыр атынг.

Марыуаны бешик джыры

Джууаш джелле
Солуу бере,
Кёксюл кёлле
Тюшге кире,
Сакъ къаяла
Гёзет эте,
Ай таякъла
Джерге джете,
Назик талла
Шыбырдаша,
Ташлы къолла
Дыгъырдаша,
Терен кёкде
Джудуз уча,
Тёгерекге
Нюрюн чача,
Тийребизге
Кече келди,
Юйюбюзге
Джукъу бёлдю,
Джукълайдыла
Джер, суу эм тау,
Джукъла сен да,
Белляу, белляу!

Былайда эртделеден келген «ата сыры – уланды» деген айтыугъа толу ие болгъан Исмаилны джашыны Азретни «Рамазаннга» деген кююун да бир келтирейим.

Рамазан бла Азрет экиде тургъандыла. Рамазан Ата Джурт къазау-атха кетгени бла, кёб турмай, ауушханды. Хаулат Рамазанны эгечиди.

Кёкню кьойнун кьармай, джерни башын аулай,
Дунияны кёрген кёгюрчюн!
Ой, Рамазандан келтир бир хапар,
Шо, бу джол бир кьыйнал мени ючюн.

Кьолунгдан келмей кьаллыкь тьююдю
Бюгюн аны кёрюб кьайтыргъа.
Кьайдагысын а кесим да билмейме,
Сеннге былай бар, деб айтыргъа.

Украинада, Белоруссияда,
Бессарабияда соруула:
Рамазан бла аны нёгерлери
Аланы биринде болурла.

Алада джокь эсе, тюшген болурму
Германиягъа пленнге...
Ол келмей эсе, сора мен барайым,
Алдырсын мени да членнге.

Сен Варшавагъа бир кьайта келирсе,
Германияда табмасанг.
Ол кьралланы биринде боллукьду,
Аллах, Сен хатадан сакьласанг.

Кёкде чибинни, сууда сиркени,
Джерде джекни кёрген кёгюрчюн!
Ой, Рамазаннга саламымы айт да,
Бир кьаты кьучакьла мени ючюн.

Биз бу дуняны сансыз членлери,
Джашау бизни джукьгъа санамайд.
Ой, Хаулат десенг, ол кеси билликди,
Аны аты бла салам айт.

Саламдан сора сорурса аны
Саулугьу бла хапарын.
Мадары бар эсе, бир кьаты тилерсе,
Башын былай бери атарын.

Мадары джокь эсе, кьымылдама, дерсе.
Бир мадар табыб а, кьалмасын.
Мен айтырыкьны ол кеси да билед –
Кьоркьуулу джерге бармасын.

Ий, Рамазанны кёлю нек кьалгьанды,
Ах, тийресинден, элинден:

Он айны ичинде бир письмо нек джазмайд
Айланган-джюрюген джеринден?

Сау сегиз джылны бирге окъудукъ,
Бир-бирибизни билгенлей.
Талай заманны тойда тепседик,
Биз бир кийимни кийгенлей.

Сёлешиб тебресек, айырылмаучан эдик,
Кюн кече арадан кетмейин.
Сёлешген огъай, къараб да кёрмейме,
Не этейим, дыгалас этмейин.

Бирге джатмасакъ, тансыкъ болуучан эк,
Тангнга дери турсакъ кёрмейин.
Ма тогъуз-он ай письмо да келмейди,
Иги да турама ёлмейин.

Кече тюшюмде боркъулдаб къайнай эд,
Къара тенгиз къызыл джана эд,
Ай да анга тюшюб, кёкню тубан этиб,
Кюйюб, тауусулуб бара эд.

Къара кече болуб, тутуш тубан толуб,
Бир чюйре джерде къалаем.
Ой, Рамазанны кёрюрге термилиб,
Излеб ары-бери бараем.

Бек кёб изледим, джерни тентердим,
Айланган джеримде табмадым.
Не ай тийер, деб, не кюн джылтырар, деб,
Иги мурат этиб сакъладым.

Халкъ да джыйылды, дауур да тыйылды,
Чегет тюзле джашил джашнады.
Ворошилов джолдаш, аны юсюне миниб,
Докладын этиб башлады.

Айтыб бошады, тюшюб башлады,
Келиб, джаула бла чёб юздю,
Джангы джашауну ачхычыды, деб да
Бир джылтырагъанны кёргюздю.

Андан кёзюм къамаб, тюз аллыма къараб,
Бир ушагъыусуз эснедим.
Мени бир джанымда, ышара-ышара,
Ой, Рамазанны эследим!..

Мен бу тюшлени былай кѳргенме,
Магъаналарын сакълайма.
Письмоланы уа кюнюне джазама,
Иерге адрес табмайма...

Джууукъну-тенгни тамам татлысы,
Татлыды атадан-анадан.
Къайда айлансанг да, Аллах сакъласын,
Рамазан, сени хатадан.

Къарачайда къууат къалмады, къуруду,
Халкъны мугур-мыдах этдиле.
Тойда танг атдыра, дерсде кюн батдыра,
Энди ол дуняла кетдиле...

Джашла – армияда, къызла – канавада.
Къарачай аладан тазады.
Ой, сени кюнюнг мында джарыкъ тиймейди,
Джерни джети къатын къазады.

Ол мени сорса, хапарымы айтырса.
Мен да кѳргенича турама.
Кече тюшле бла, кюндюз ишле бла
Ышашыб къалама пряма.

Кетген да келир, кѳбген да сѳнгер,
Дуня къайтыр, тюзелир.
Узакъ болджалны арты тауусулуб,
Ой, Рамазанны ким кѳрюр?..

Аллах джаратхан джанланы ичинде
Барындан да ариу кѳгюрчюн!
Къакъ къанатынгы, айт аманатымы –
Къулунг болурма ѳлгюнчюн.

Къалайса, шохум?!

Не тилибиз, не ол тил бла «согъулгъан», не ол тил бла «эшилген»,
не ол тил бла «сырылгъан» тизгинле Джер джюзюнде эм уллу тиллеге,
эм уллу джырчыланы (Сѳз ючюн, Байронну, Омар Хаямны, Низамини,
Пушкинни, Лермонтовну, Некрасовну, Есенинни, башхаланы) чыгъар-
маларына бир граммчыкъ оздурамыдыла? Мени сартын, огъай! Грамм
огъай, бир миллиграмм да оздурмайдыла.

Не уа ата-бабаларыбыз джюрютген, тазалыкълары, айбатлыкълары
булбул таууш этиб, шуулдаб баргъан чокъракъ суудан башхалыкълары

болмагъан, кескинликлерине душман дау табмазча, чемерликлери сы-
бабхадан ийилгенча нарт сёзлеге бир тынгылагъыз:

- «Телиге акъыл салгъандан эсе, ёлгеннге джан салырса».
- «Алим болгъандан эсе, адам болгъан кыйынды».
- «Оюмсуз атлагъан, аджалсыз ёлюр».
- «Кюч бирни джыгъар, акъыл мингни джыгъар».
- «Иги ат джолну тюзетир, аман ат кесин излетир».
- «Сюйгенинги туюб юрет, сюймегенинги кюлюб юрет».
- «Ашыкъгъан суу, тенгизге джетмез».
- «Къан бла кирген джан бла чыгъады».
- «Ариу сёзде ауруу джокъ»
- «Сёзден – чечен, къолдан – бечел».
- «Экеулен бир болса, тёбедегин тюшюрю, тёртеулен айры болса, ор-
тадагъын алдырыр».
- «Уялмагъан буюрулмагъанны ашар».
- «Таш ата билмеген, башына урур».
- «Таш бла ургъанны, аш бла ур».
- «Иги ишге болджал салма, аман ишни болджалдан алма».
- «Эрге баргъан тынч болгъанлыкъгъа, этек бюкген кыйынды».
- «Къыркъ киши бир джанына, кыйыкъ киши да бир джанына».
- «Бет бетге къараса, бет джерге къарайды».
- «Сабыр тюбю – сары алтын».
- «Оюмсуз джюрюген, не таякъ табар, не саякъ табар».
- «Ана кёлю – балада, бала кёлю – тауда, ташда».
- «Умут – тау башында, аджал – имбашында».
- «Къартны бурнун сюрт да, оноугъа тут».
- «Джарлылыгъын джашыргъан байынмаз».
- «Бал тутхан, бармагъын джалар».
- «Акъыл къартда, джашда да туююлдю, башдады».
- «Ишлемеген арымаз, арымагъан джарымаз».
- «Абынмазлыкъ аякъ джокъ, джангылмазлыкъ джаякъ джокъ».
- «Халкъгъа тели деген, кеси – тели, халкъ тели деген, керти тели».

Джангыла эсем да билмейме, ана тилинден ёнгелегенни кесини халкына «тели» дегеннге санайма да, аллайлагъа бу эм аягында келтирилген нарт сёз берген «багъаны» беририм келиб къалады.

Эслединг да, окъуучум, нарт сёзле кеслери къысхачыкъла болгъанлыкъгъа, аланы ичлерине ариу тукъум, эблеб-себлеб салыннган магъана уа чексиз, хыйсабсыз, ёлчесиз уллу болгъанын!

Миллет оюмсузуракъ, болумсузуракъ, онгсузуракъ болса, не уа аны тили чоларакъ болса, быллай *къудуретли* нарт сёзле чыгъарыкъмы эдиле ол халкъда? Огъай, огъай, огъай!

Машаллах! Машаллах!

Къарачай халкъны нарт сёзлерини саны эм азында беш минг боллукъду! Ийнанмагъан бар эсе, «Къарачай-малкар-орус сёзлюкню» эринмейин, эрикмейин, талмайын аллындан артына деричин, бирчигин да ычхындырмай бир, санаб чыкъсын. Ол сёзлюкге тюшмей къалгъанла да кёбдюле. Не уллу миллетни тилинде да, Аллахды билген, нарт сёзлени саны андан кёб бола болмаз.

Халкъ айтыулары, сёз тутушлары, фразеологиялары санлары уа – тул-тубан, орусча айтсам: «хоть прут пруди». Мени бу айтханыма ишекли адам бар эсе, Нарсана шахарда джашагъан, республикабызда да, аны тышында да аты бек эртделеден белгили, миллетин джаны бла тенг сюйген, таймайын анга игилик этерге къаст этиб тургъан *Алийланы Чорнаны джашыны Солтанны* картотекасына бир кёз джетдирсин. Джыйыуун алкъын тохтатмагъанды. Бююннге деричин джыйгъаныны саны уа 27 мингден озгъанды!

Тилибизни бу болуму аны байлыгъын, къарыулулугъун, толлулугъун, чемерлигин кёргюзтеди, мени сартын.

Адам сёлешген сагъатында нарт сёзлени, айтыулары эркин, чомарт хайырландырыб, аланы керекли джерге «киргизиб», «къондуруб», «орунлатыб» барса, аны айтханына хайран болуб, джюрегинг да къууаныб, къатындан тебмей тынгыларынг келеди.

«Алгъын къойла «ма-а-ай» дей эдиле, энди ауузларын ачадыла да къоядыла», – деб бир эртдеги сангырау къарт айтханча эте эсем да, билмейме: аллайла (нарт сёзле бла алаамат «сауутланнганла») алгъаракъда аслам эдиле. Сёз ючюн, мени бла эгеч бла къарнашдан туугъан *Байрамукъланы Хусейни джашы Билял* мени бла эки эгечден туугъан *Джаммаланы Сагитни джашы Нюрмухаммат* бла сёлешиб тебреселе, артыкъсыз да къууанчлада, къатларында олтуруб тургъанлары бек азыны къала эди, кёзлери алагъа аралмай, ауузлары ачылмай...

Экиси да ауушхандыла. Сыйлы Аллах рахмат этсин аланы. Амин.

Чамы, накъырдамы болмагъан бир миллет да болмаз. Ёзге, биздеча, эркин, биздеча, келишиулю халда аланы киши да джюрютмейди, деб къояма, не кесекчик да джангылама деб къоркъмайын.

Мен сабий заманда джыллары келген адамла чамны-накъырданы таймаздан «бюркюб» бара эдиле, ауузларына къаратыб, сейирсиндириб, сукъландырыб.

Адамны саулугъуна чамны-накъырданы бек уллу магъанасы барды, киши тюбелек тинтиб юрешмегенди, ансын. Ол джаны бла алыб къарасанг, Сыйлы Аллахды билген, чамчыларыбыз-накъырдачыларыбыз миллетибизни адамларын бек кёб тюрлю аурууладан къутхаргъандыла.

Мен айтханча болса, уллу больницаланы хар биринде «Комната сме-ха» ачдырмай къоярыкъ туююл эдим. Кърал учреждениеде мынга къысха заманда эс бёлюннюк болмаз. Джаш коллегаларыма уа айтырым: кесигиз энчи клиника ачхан тёрегиз болса, анда «Комната смеха» къурагъыз, дерикме. Джангыллыкъ туююлсюз, оллахи.

Чамны-накъырданы эркин да, оюмлу да джюрютген, анда-санда уа, айтханымча, «бюркюб» баргъан менден бир кесекге тамадаракъ эки знаменкачы иги къысха танышларымы айтыргъа боллукъма: Байрамукъланы Абулкеримни джашы Юсуф бла Къазийлени Келеметни джашы Шагъабанны. Менден иги тамада, саулай республикабызда атлары айтылгъан чамчылары къартджуртчу Хапчаланы Тананы джашын Маджитни («Халпаманы»), ючкекенчи Боташланы Бийболатны джашын Шырданны, ай медет, джангыз биришерчик кёргенме. Тёртюсю да ауушхандыла. Аллаху Тагъала аланы барысын да рахмат этсин. Амин.

«Ант этдир, ол ёлген адамгъа джан салыб къоялыкъды!» – дегенча сёзлени ким да эшите тургъан болур. Кимге айтыладыла ала? Халиси огъурдан «согъулгъан», тили «татлы» да, «джумушакъ» да болгъан чамчылагъа.

Ма анга бир мисал. Керти болгъан зат. Бир кере Шырдан Ючкекенде больницаны къаты бла озуб бара, джылы келген бир тиширыу чёгелеб, сыртын больницаны къабыргъасына тиреб, сынгсыб джылай тургъанын эслейди да, къатына барыб: «Эгечим, не болгъанды, нек джылайса?» – деб сорады. «Туудукъчугъум онбешкапеклик темир ачханы джутуб ийгенди да, ол да барыб, аны терс тамагъына (богъурдагъына) бегингенди. Ёлюрге джетиб, кючден-бутдан джетдиргенбиз бери. Бусагъатчыкъда операциягъа алыб кетгендиле, не бола тура эсе да. Ариу джаны чыкъгъан эсе да билмейме», – дегенди амма. Шырдан сёзге «хурджу-нуна узала айланмайын», олсагъатлай огъунакъ: «Оу-оу, мынга къара! Сора, аны ючюн, нек джылайса? Бир тукъум бир табсыз зат боллукъ туююлдю, болургъа мадары да джокъду. Кёб болмай, (ол атын айтады)

совхозну директору онбеш мингни огунакъ джутуб кьойгъанды. Аны ючюн анга бир джукъ да болмагъанды, бюгюн да башы сауду, ишлеб турады. Чыртданда кыйнама джюрегинги, эгечим. Ма бусагъатчыкъдан туудукъчугъунгу саппа-саулай кьолунга тутдурлукъдула», – дегенди.

Ол тиширыу, кёл табыб, эсин джыйгъанды, ёрге тургъанды, джылагъанын тохтатханды, кьол джаулугъу бла джыламугъун сюртгенди. Ышаргъан да этгенди.

Беш минут да ортадан кетмейин, туудукъчугъун да, аны тамагъындан аллынган капекни да (асырагъа) амманы кьолуна тутдургъандыла...

Джерни юсюнде адамгъа эм уллу, эм магъаналы дарман аны кёлюнджюрегин *чапыргъанды*. Ол джаны бла алыб кьарасанг, чамчыла, накъырдачыла керти багъычуладыла, дохтурладыла.

Аллахха шукурла болсун, энтда бардыла чамчыла. Ала болгъан джерге барсанг, талай затха сакъ бол:

а) бир кьолунг бла кьарнынгы къаты тутуб тур – асыры бек харх этгенден, ол джылтырыб кьалмасын;

б) кьол джулугъунгу да ол бир кьолунгда тутуб тур – кёзлеринги сууун (джыламугъун) сюрте турурча;

в) олтургъан джеринг деменгили болсун, шиндигинги аякъларын иги бегит – кюлкю къаныгъыб, бек кымылдагъан заманда, аууб кетмесин;

г) тегерегинге да кьарай тур – ётюб баргъан адам сени ушагъыусуз кюлгенинги, аякъларынги, кьолларынги, башынги табсыз, куджур не ючюн джюрютгенинги ангыламайын, билмейин: «Тобасто! Бу адам алынганмы этгенди?» – демесин.

Мен билген бла, кьарыусуз, «хылеу», джарлы, «кемизли» тилде чам да, накъырда да не тамыр иеллик, не орналлыкъ туююдюле.

Бармыды тилимде кюч-кьарыу?

Бар эди!

Энтда боллукъду, Аллах айтса. Анга шагъатлыкъла: арт кёзюуде тилибизге газетибиз да, телевидениебиз да уллу эс бёледиле. Тилибизни тикрал билгенле бюгюн да аз туююдюле.

Оруслулада бир сёз барды: «Дурак думками богатеет», деб. Алай эте эсем да, билмейме, мен айтханча болса, республикабызгъа тамадагъа кесини тилин иги билмегенни неда ол тилде сёлеширге ыйлыкъгъанны, не уа ол тилге сый бермегенни салдырлыкъ туююл эдим.

Сейир туююлмюдю: паспортунда *кьарачайлыды* деб джазылгъаны

ючюн салынады (тюшеди) ол ол орунга! Тоханагъа иги таб къонуб, джарашыб, аны кючлеб, олтуруб бошагъандан сора уа, кесини тилинде не салам алыргъа, не сеннге салам берирге джюреги тартмайын те-брегени!?

Сейирди, ант этдир, бек сейирди!

Республикабызны тамадасы кесибибизни тилибизде (!) бир 10 минутну сёлешиб, ма быллай-быллай джарсыуларыбыз бардыла бюгюнлюкде. Аланы барысын да кёрюб, эсгериб турабыз, деб адамларыбызны онла бла джылланы мугурлукъну-мыдахлыкъны юсю бла сенгилдеуюк болгъан джюреклерин, ашалыб, гаккыны тангкысыча, джукъа болгъан кёллерин чапырсала, не уа джаш тёлюбюзге ата-бабаларыбызча, ариу халили, кирсиз иннетли, терен оюмлу, билимли болуб, башха миллет-леге, артыкъсыз да бек, хоншуларыбызгъа, юлгю болугъуз, деселе не боллукъ эди?

Аны ючюн не сыйы тюшерик эди, не уа ким болса да бир адам анга гурушха-гууа этерик эди, деб мен билмейме. Магъанасы уа бек уллу боллукъ эди хар бирибизге да, артыкъсыз да – *кесине...* Аны ангыламагъанларына бек хайран болама, ант этдир.

Алайсыз а бизни, ай медет, бийсиз чибинледен башхалыгъыбыз джожьду...

Алгъаракъда да айтхан эдим, энтда къайтарама: миллетибиз не тукъум ишден да къоркъмагъанды, андан къачмагъанды, кесини узакъ-узун ёмюрюнде чыртданда къаджыкъмайын, пилча, къадырча, ишлегенди. Бюгюнлюкде да ол баджаралмазлыкъ иш, джумуш джожьду. Башчылыкъ керекди ансын.

Бюгюн-бюгече да Алийлени Умар бла Гюрджюлени Къурманны сыйларын миллетим мийикде, бек мийикде тутады. Мындан ары да ол сыйны бир элиге да энишге тюшюрлюк туююлдю. Не ючюн?

Къурман адамларыбызгъа огъай, малларыбызгъа да кесибибизни атларыбыз аталсала огъурагъанды, аны дурусгъа санагъанды! Умар латин харифле бла хайырлана, къарачай тилни элиблерин (букварь) къурагъанды!

Аланы ишлерини къыйынлыгъы бусагъатдагъыланы ишлеринден талай къат ауур болгъанына киши да «огъай» деялыкъ болмаз, эшта. Иги терен тенгleshдириб къарасанг, алгъыннгыланы къатларында бусагъатдагъыла «къуйрукълары бла къоз сындырадыла». Ала джашагъан хыны, огъурсуз «боранлы» заманны эсге алсанг а, бу экисини адамлыкъларына, болумлулукъларына, тулпарлыкъларына тамам терен сейирсинесе, сукъланаса!

Ёмюрлени узунлугъунда джангыз бир тил да къалмайды тюрлен-мейин: бир къауум сёзле унутуладыла, миллет кеси джангы сёзле чыгъарыб къошады тилине, аны тилине башха хоншу миллетлени тил-леринден да киредиле сёзле. Ол нормады, джорукъду. Бизни тилибиз-ни да ол мардагъа сыйынмай амалы джорукъду.

Мени джюрегими къыйнагъаны тилибизни асыры гузаба азайгъа-ны бла бирге бир къуджур тюрленнгениди, аны хатерсиз «чанчакълан-нганыды».

Ма, кесинг къара да, багъа да бер, сюд да эт.

а) «Ачыууму джарма»... Ай Къудрети уллу Аллах! Адамла тиллерин былай хадауус къалай чалдырадыла экен?!

Былай айтханнга, олсагъатлай огъунакъ сорурум келиб къалады: «Эй, мубарек, ачыу къалай джарылады, не бла джарылады, экинчи ызына джабышыб сау боламыды?», – деб. Ызы бла да къошарым келе-ди: «Сен ачыу этиб *джарылгъан джюрек а*, сау болмай къалыргъа бол-лукъмуду?». Ачыудан джюрек джарылады!

Тюзю: «джюрегими джарма», «джюрегими джараса»; алай болмаса, башха тюрлю: «ачыу этме», «ачыу этесе», «ачыууму келтиресе», д.а.к.

б) «бардыМЫ» «бармыДЫНЫ» орнуна; «келесеМИ» «келемиСЕНИ» орнуна; «баргъан ЭДИНГМИ» «баргъанмы ЭДИНГНИ» орнуна; «окъуйСА-мы» «окъуйМУСаны» орнуна; «къазгъанЕДИНГМИ» «къазгъанмы ЭДИНГ-НИ» орнуна. Д.а.к.

Сёзлерибизни (аны бла биргелей, тилибизни) былай «зыккылла-гъанны» эшитгенлейиме, олсагъатлай, Цицерон бла Маяковский тю-шедиле эсиме.

Цицерон сабий заманында сакъау болгъанды. Сора джюрекчигин къатдырыб, киши болмагъан джерге (кёбюсюне сууну джагъасына) ба-рыб, тюрлю-тюрлю ташчыкъланы аузуна, кириую бла джаягъыны ор-тасына салыб, бир аллырагъына элтиб, бир артына тебериб, онг джа-нындан сол джанына, андан сора ызына кёчюрюб, бир къычырыб, бир да шош аууаз бла сёзлени айтыб, талай заманны (айла бла!) чырт къа-джыкъмайын кюрешиб тургъанды. Алай этерге къалыб, тилини чалгъа-нын тохтатханды! Зор этиб, кеси кесин хорлагъаны ючюн болур, тилин «тюз» этгенини тышында да, ким да билиб, Цицерон Джер джюзюнде эм уста сёлешиучюлени (ораторланы) бирине саналгъанды.

Пролетар джазыучу Маяковскийни уа ма бу сёзлери тюшедиле эси-ме: «Да будь я негром преклонных годов и то, без уныния и лени, я рус-ский бы выучил только за то, что им разговаривал Ленин».

Бизни уа джаш адамларыбызны бир кѡауумуна кесинги тилинги «тазала» десенг, «сени бир кереклинг а барды» дегенча, эрши кѡараб, «уныния» бла «леннге» бѡлениб кѡаладыла...

в) «Имиб», «нимиб» деб, «миниб» дегенни орнуна. «Миниб» деб айтханны неси кѡыйынды «имиб» неда «нимиб» деб айтхандан. Сѡзню (ариу, ачыкѡ, деменгили сѡзню) быллай бир кѡалай «дуккуллаяладыла», Субхан Аллах?!

г) Адам атлада харифлени сюйгенлерича ары бла бери «джюздюредиле» бир кѡауумла. АнЗорну орнуна АзНор дейдиле, ШаГѡабанны орнуна ШаБагѡан деб силдеб иедиле.

д) «Ол аны джууугѡуЕМИДИ?» «Ол аны джууугѡуМУ ЭДИ?» дерни орнуна; «олтургѡанЕМИДИ?» «олтургѡанМУ ЭДИ?» дерни орнуна, д.а.к.

Былай айтхан адамлагѡа ачыудан, джюрегим «тарс» деб джарылыргѡа джетгенин билдире-билдире, быллай джууаб кѡайтарырым келеди: «Ой, арууунг тас, тѡгерегиме кѡарайма да кѡозу (улакѡ, гылуу, тайчыкѡ, бузоу, кючюк, сабийчик) анасын эмгенин кѡрелмейме, бошунакѡгѡа нек пунт саласа?» Неда: «Эммеге кѡой, сени не ишинг барды анда»...

е) «Чабыш»... Сейир-тамаша: джаш адамларыбызны 60-70 проценти, адам ортасына келгенерибизни да 30-40 проценти былай айтырыкѡдыла: «Сослан, ЧАБЫШ, тюкенден аны-муну ал да кел». Терсди, джангылычды алай айтхан! «Сослан, ЧАБ...» деб кѡояргѡа керекди. Болду аны бла! Тынды аны бла!

«Чабыш» деген орусча «на перегонки» дегенни магѡанасын тутады. Сѡз ючюн, ма былай айтыргѡа боллукѡду: «Сослан, Махмут бла бир чабыш (чабышчы), кѡайсыгѡыз озарыкѡ эсегиз да, бир кѡрейим».

ѡ) «АлкѡынЧЫ». Кѡайдан да чыгѡарыб джабышдырадыла бу «ЧЫны»?! Болмагѡанды, болмагѡанды, болмагѡанды; джокѡду, джокѡду, джокѡду бизни тилибизде быллай болуш аффиксле! «Харун, китабынги АЛКѡЫН (болду аны бла, кѡысхартхан да этме, бир затчыкѡ да кѡошма бу сѡзге!) окѡуб бошамагѡанма». Мени сартын, «АЛКѡЫНЧЫ», «АЛКѡА» деген да тюз тѡйюлдѡ, «Алкѡа» деб сѡлешгенле да аз тѡлдѡле...

ж) Бир кѡауум джаш адамларыбыз былай ант этедиле: «Ий, Кѡуран!»

Биринчиси, Кѡуран Джаратхан Аллахны Китабыды. Аны ичинде джазылгѡан сѡзле бири кѡалмайын Аллаху Тагѡаланы Сѡзлеридиле. Ол себеден аны керекли, керексиз джерде да сагѡыныргѡа джарамайды. Алдай тургѡанлайынга, аны бла ант этсенг, кесинги разылыгѡынг бла кесинг джаханимге джол салгѡанынги бил!

Гитче сабийчиклени араларында, джарашдырыб, толусу бла алдай тургъанлайларына, «Ий, Къуран» деб, ант этгенлеге джолукъгъанма. Акъыл-балыкъ болмагъанлары себебли, Аллаху Тагъаладан алагъа кеч-меклик да болур, ким биледи.

Экинчиси. Куран бла ант этмей болмай эсе адам, ма былай этсе дурус болур: «Мен муну бир затын буруб айта эсем (алдай эсем; джалгъан айта эсем; къошуб-къоратыб айта эсем, д.а.к.), мени Къуран (андан да тюзю – Сыйлы Къуран) урсун!»

Ючюнчюсю. «Аллах бирди!», деб ант этгенле да аз тюлдюле. Бу терсди, деялмайма.

Алай а...

Биринчиси. Сыйлы Къурандан эсе да Аллаху Тагъаланы аты бла ант этген ауурду. Джарамайды, деб къояргъа да боллукъду.

Алгъаракъда эки кере да келтиргенме мен тамам бек джаратхан нарт сёзюбюзню, энтда бир кере келтиргенлигиме артыкъ боллукъ туюлюдо: «Абынмазлыкъ аякъ джокъ, джангылмазлыкъ джаякъ джокъ». Сен 200 процентге да тюзме деб тургъанлыгъынга, теппе-терс болуб турургъа да боллукъса. Джашауубузда хар бирибиз аллай затлагъа онла бла, джюзле бла тюбегенбиз. Сора сен кесинг сагъыш эт: не болумгъа тюшерсе Къыямат Кюн, бюгюн Сыйлы Аллахны атын ортагъа салыб, ант этиб, къатындагъын толу ийнандырыб, тамбласында уа ол ётюрюк болуб чыкъса?!

Экинчиси. Аллаху Тагъаланы 99 сыйлы аты барды. «Аллахны» не алында, не ызы бла ол атларыны бири таймаздан къошулса дурусду. Сёз ючюн: «Сыйлы (Уллу, Джаратхан, Джазыкъсыныучу, д.а.к.) Аллах бирди»; «Аллаху Тагъала бизни джакълайды».

Ючюнчюсю. Мен джашагъан джашауумда быллай антны къуру тиширыуладан эшитгенме. Арт кёзюуде уа джаш эркишиле да быллай ант этиб терегендиле. Тоба, астагъфируллах!

Эркишиле «Ант этдир», «Мен ант этеме», «Оллахи», «Оллахи-билляхи», деб этселе ант келишиую, ушагъыулу, дурусуракъ болурму, дерикме.

Ёргерекде аты сагъынылгъан Байрамукъланы Билял, аны айтханыны тюзлюгоне кимни болса да ишеклиги болса, «ийнан!», деб къоя эди, бир тукъум бир ант этмейин, сыйын, намысын ёргеде тутуб. Эм тюзю эркишиге бу болур дейме, эртде орус абычарла «Честь имею!» «Слово офицера!» дегенге ушаш.

и) Мен чыртданда башыма джыялмагъан, магъанысын азчыкъ да ангылаялмагъан бир айтыу барды: «Аллах разынг (разыгъыз) болсун».

Муну эшитсем, асыры ачыудан, джюрек тамырларым кьозгъаладыла. Къарангы адамла айтсала да бир иш эди, дин ахлу адамларыбыз айтадыла, аны да кьой – афендилерибиз айтадыла (!?)

Мен билген бла, дурусу: «Сизге (сеннге) Аллаху Тагъала разы болсун» неда «Сыйлы Аллахны разылыгъын табыгъыз (таб)» болургъа керекди.

к) Адам билмейин, не оюмсузлугъу бла, чърчеклиги бла, не сёзю бла, не этген иши бла къатында адамны (адамланы) ачытды эсе, джарсытды эсе, джюрегин къыйнады эсе, аны эсгериб, ызы бла кечмеклик тилеген бек керекли, ушагъыулу затды. Ол адамны сыйын ёрге кёлтюрген болмаса, не кесек да энишге тюшюрмейди. Аны уяты-бети-хаяты, ишленмеклиги болгъанын, асыл атадан-анадан туугъанын кёргюзеди.

Арт кёзюуде адамларыбыз (кёбюсюне – джашчыкъла) ол тилеклерин былай айтыб кьоядыла: «кечериксе» не да «кечериксиз». Алай айтханлары ючюн да, сау болсунла. Алай а, ай юйюнге игиликле, къууанчла, ашхылыкъла кирлик, мени кечеригими неда бизни кечеригибизни къалай, не тукъум, къайдан билдинг?

Андан эсе кечмеклик ма былайырыкъ тиленсе дурусду деб турама: «кеч», «шо, бир кеч»; « бир кеч, шо»; «кечмеклик тилейме сенден (сизден)». «Мубарек» деген сёз кьошулса, андан да ашхы: «Шо, бир кеч мени, мубарек». Аны ючюн, муну ючюн, деб кьошулса да хата джокъду.

Эки-юч, талай адамдан да бу форма бла тиленеди: «Шо, бир кечигиз мени»; «Барыгъыздан да (аны ючюн, муну ючюн) кечмеклик тилейме»; «Уллу Аллахны сыйлы къуллары, кечигиз, шо мени!»

Бу бёлюмню артында айтырым, андан да озуб, барыгъыздан да кючлю тукъум тилерим: келигиз бирибиз да къалмайын эм уллу, эм сыйлы борчха тилибизни айнытханны, аны къол аязда сакълагъанны санайыкъ.

Окъуучум! Бу китабны аллында сёз берген эдим кесибибизни тилибизде джазаргъа не ючюн дыгалас этгеними себебин ачыкъларгъа. Сен не дейсе? Ачыкъландымы? «Хо», дей эсенг, Джаратхан Аллах разы болсун сеннге! Амин.

8

КЪОР БОЛАЙЫМ ПЕЛУАН МИЛЛЕТИМЕ

**«Сынайма хар кимни къартын,
Халкъымы халиси алтын...»**

*Семенлени Азрет,
(Къазахстан, Джамбул ш., 1944 джыл)*

Бисмилляхи – ррахмани – ррахим.

Кёб, бек кёб къыйынлыкъла чекгенди кесини узакъ-узун ёмюрюнде миллетим.

Мен тарихчи да, аналитик да туююлме, алай а къарачай миллетге эм уллу заран, эм уллу халеклик, эм уллу зарауатлыкъ Асхакъ Темир (Тамерлан) бла Сталин салгъандыла десем, чыртданда джангыллыкъ туююлме, деб турама. Бу затны юсюнде биринчи «ёчню», таб, Сталин бла аны фасыкъ системасына берлик болурма.

Халкъыбызны тюбелек къурутур иннет бла экиси да кюрешир ючюн къалмагъандыла. Уллу Аллахны игилиги бла эки кере да миллетими тамыры къурумагъанды. Джангыдан джетекленгенди, ёсгенди, кёбейгенди, чыныкъгъанды. Уллу тирилиги, озгъан джигерлиги, ишге кесин толу бергенини юсю бла борбайланганды, аякъ тирегенди.

Сау къалгъанлагъа биринчи кере киши дау салмагъанды. Экинчи джолда уа миллетими бетине власть джакъмагъан кир къалмады.

Муну юсюнден сагъыш эте башлагъанлайыма, талай зат, бир-бири юслерине къаланыб, къуюлуб келиб къалады башыма. Аланы барысын мизамгъа салама десем, Шидакъ къатышханча, къатышыб къалырма деб да къоркъама... Алай болса да...

Айтыугъа кёре, Асхакъ Темир Кавказны бир джанындан кириб, аллына тюбегенлени хатерсиз къырыб, ол бир джанына чыкъгъанды. Талай ёмюрде аты айтылыб тургъан, чеклери бек уллу болгъан (бир тенгизден бир тенгизге джетген) Алан кърал алай бла тюб болгъанды.

Биз, къарачайлыла бла малкъарлыла, сёзсюз да аланлабыз. Бизден сора аланла ким болгъанлары кескин белгили туююдю. Кеслерин аланлагъа къошуб къорешген талай кавказ миллетле уа бардыла. Мен алагъа не терс айтадыла, не ётрук айтадыла, не алай болургъа да болукъду деб, сёз къошалмайма. Бу джанындан мен толу сезимсизме. Бир зат а эртдеден бери (5-6 джыл болуб келеди) тынчлыкъ бермейди меннге, къолумдан джукъ келмейди ансын...

«Аланла кимледиле?» – деген соруугъа терен, алапат джууаб табаргъа боллукъ эдик, узакъ заманнга соза айланмайын, миллетле арасы бир конференция бардыралсакъ», – дей эди белгили алимлерибизни бири Тебуланы Сагъитни джашы Рамазан. Бу проблеманы тикрал билген алимле Францияда, АБШ-да, Румынияда, Турцияда, башха къраллада да бардыла.

Аллай алимлени бир къауумун бетден бетге таныйды, башхаланы излем ишлери бла шагъырейди Рамазан. Соза айланмай дегени аны ючюндю, ол алимлени кёбюсю джыллары келген адамладыла. Узакъ джолгъа чыгъаргъа алай бек талпымай къаллыкъдыла заман оза барса.

Аланы джол хакъларын табдырсакъ, мында да таулу къонкъбайлыкъ этелсек, ала айтхан сёзню къошхан-къоратхан этмейин, басмагъа уруб, китаб этиб чыгъарыб, Джер юсюнде магъаналары уллу болгъан библиотекалагъа чачалсакъ, бу проблеманы аягына ёмюр-ёмюрледе ары-бери таймазча, бир уллу точка салыб къояллыкъ эдик, деб тыхый эди Рамазан...

Тамерланны «ырхысындан» сау къалгъан къарачайлыла, Аллахды билген, ол «ырхыны» келе тургъанын, алгъаракъчыкъдан эшитиб, сезиб, билиб, мийик, джолсуз, сууукъ таулагъа къачыб, джашырылыб, бугъунуб къалгъан *аланла* болсала керекди.

Аланланы бек кёб джаш адамларын (джашчыкъланы да, къызчыкъланы да) Тамерланны аскери Орта Азиягъа алыб кетгенди, дейдиле. Аланы ичлеринде бизни таурухлу, бёгек атабыз Къарча да болгъанды...

Знаменкачы Байрамукъланы Хаджини джашы Нанак айтханнга кёре, Асхакъ Темирни туудугъуну, Джер джюзюнде эм уллу алимлени бирини Улуг-бекни юй бийчеси *аланка* болгъанды. Муну бегитген затны (тери намазлыкъны) Нанак кеси кёзю бла Фрунзе шахарда (бусагъатда – Бишкек) ётген ёмюрню къыркынчы джылларыны аягы сюреминде кёргенди...

Саны талай кереге азайгъан, чачуу-къучуу, кау-куу болгъан миллетибиз джашауун мийик, сууукъ, джелли тауланы ичлеринде къуараргъа керек болгъанды.

Асхакъ Темир аскери бла бу джерледен къайтмаздан кетсе да, миллетибизни тынчлыгы бузулганды: санлары бизникиледен кѣб хоншула бизни таба, чабыуул этерге хаппа-хазыр болуб тургандыла. Ол себебден бизни ата-бабаларыбыз тургъан джерлерин талай кере аушдургъандыла.

Аллахды билген, ма ол кѣзюуледе чыкыганды: «Азны насыбы да – аз, кѣбно насыбы да – кѣб», – деген нарт сѣз. Ма ол хыны, хатерсиз, огъурсуз заманлада, мюрзеу да, ууакъ урлукъ да битмегенни орнунда болгъан «арыкъ», ташлы джерледе джашагъанды кѣб затдан инджилген миллетим.

Алай болгъанлыкыгъа, аллында ёмюрлени ким биледи, 19-чу ёмюрде уа тышындан келген кѣб адамланы айтханларына кѣре (аланы тизгинлеринде тюрю-тюрю миллетлени тарихчилери, джолоучулары, джазыучулары), хоншу миллетлени ичинде бютеу турмушу да, джетишимлиги да, борбайы да бизни миллетни *айырыб, озуб* иги болганды! Ма сейирлик, ма тамаша!

Ашарыкъ затланы талайын (тузну, шекерни, мюзеуню), кийимлени, къумачны, сауутну-сабаны кѣбюсюн тышындан ташыргъа керек болганды. Арба джол а – джокъ. Джюгюнгю не атха, не эшекге джюклерге барды мадарынг.

Ма бу къыямытда тюз, таб, топурагы «семиз» джерледе джашагъан хоншуларындан эсе байлыгын кѣб этген, тутуругъун кючлю этген ата-бабаларыбызгъа, эсиме тюшгенлери сайын (эсиме уа таймаздан тюшедиле), «аперим» деб турама. Джашауну бу болумда къурар ючюн а керекди:

а) къаджыкъмайын, талмайын, сууукъ, боран-глан, эртде-кеч демеин ишлеген;

б) адамла бир-бирине хаманда дагъан, багъана болгъан, мамматлыкыны кенг джайгъан;

в) алмашдырмай, уллу – гитчени, гитче – уллуну, эркиши – тиширыуну, тиширыу – эркишини, артыкъсыз да джылы келген адамны сыйын кѣрген.

Бу джорукъла миллетибизде таймаздан джюрюгендиле, толусу бла амалсыз сакълангандыла. Ариу иннет, ариу хали талай ёмюрню узагында кѣб тѣлюню къанына-джанына синггени ючюн болур, мен да, чомарт Аллах берген узун джылларымда кѣб джерледе айланган, кѣб затны кѣрген-эшитген, кѣб затха джолукыгъан, бек кѣб миллетлени адамларына тюбеген инсан, Семенлени Азретни ызындан тартын-

майын, буюкъмайын, экили болмайын: «Халкъым халили, алтын», – деб къояма!

Билеме, былайда меннге сёз табарыкъла кёб боллукъдула: сокъур-лугъу, сангыраулугъу, огъесе ангысызлыгъымы барды Ибрахим хаджи-ни, дерикдиле. Малланы, машиналаны урлагъанлары уа, юйле, энчи тюкенле тоналгъанлары уа, хыянатсыз адамланы ёлтюргенлери уа, джаш тёлю не туююш бла неда таймаздан «къулакъ отлу» болуб «темир атларын» бири бирини юслерине миндириб, «джол азыкъ» болгъанлары уа, дерикдиле.

Хы, да сора, юйлеригизге ашхылыкъ джауарыкъла, иги эс бёлуб тынгылагъыз меннге.

Юч тёлюге (алай демеклик 74 джылны ичинде!) таймаздан, кече да, кюн да, радио бла да, телевидение бла да, газетле, журнала, китабла бла да, джыйылыулада да, конференциялада да, симпозиумлада да, школлада да, вузлада да, пионерлагерледе да, колхоз-совхозлада да, фабрикала-заводлада да, билимни ёсдюрген тюрлю-тюрлю курслада да, аскерде да бир тамакъдан: «Аллах джокъду. Анга ийнанганны не оюму, не болуму, не ангысы джокъду», – деб сингдириб-сингдириб, джангыз бир адамны «ычхындырыб» къоймайын, барысыны къанларына «теблеб» къюуб тургъандыла.

Быллай керахат фатыуалагъа къаршчы баргъанланы, кеслерин «джюгеннге ургъанланы» къаллай дунягъа джетдиргенлерин алгъаракъда айтханма, джангырта айланмайым. Джангыз бир орус нарт сёзню келтирейим былайда: «Назови человека дважды свиньёй, на третий раз он может начать хрюкать»...

Да сора, ауруунг тас, бир затны («Аллах джокъду» деб да) джюз къат, андан да озуб, минг къат эшитген мыйыны ангысы къурумай къалыргъа боллукъмуду? Ол «прессни» тюбюнден ангылары бузулмай чыкъгъан адамланы саны, мен этген оюм бла, не кёб эсе да 1-2 процентди.

Аллах болмаса, олсагъатлай, огъунакъ гюнах тас болады. Гюнах джокъ эсе уа, уят-хаят чыртданда, не кесекчик да керек болмайын къаладыла. Не тукъум пелахны да, не хылымлы, фасыкълыкъ, керахатлыкъ ишлени да этерге башынга бошса. Не бюгюн, не тамбла, не бу джарыкъ дуняда неда ол бир дуняда (тоба, тоба, тоба, муну бош сагъындым болур – Аллахы болмагъан инсанны ол бир дунясы да джокъ шойду да) ол сен этген табсыз, генезир ишинг ючюн, бир адам да бир тукъум бир дау саллыкъ туююдю, мадарынг болса, кишиге кёргюзтмей этерге кюреш ансын.

Совет властны заманында аракъы-чагъыр, тютюн ичген, хауле айланган сыйлыды демей эдиле, алай а ала-чола, айыблы, сыйсызлыкъ,

бедишлик затладыла, деб да бир керечик да эшитмегенме. (Бююн бюгече да аракы ичген харамгъа огъай, айыбха да саналмайын турады, ийнанмагъан «Поле чудес» телебериуге къарасын).

Окъуучум! Къышны къыш узуну, 4-5 айны, баугъа урулуб тургъан малланы джазны бурну къарар къарамаз, орамгъа чыгъарыб бошласанг, кеслерин къалай джюрютгенлерин кёре тургъан болурса, артыкъсыз да таначыкъланы, бузоучукъланы, тайчыкъланы, эшеклени? Ёрге-ёрге секиредиле, не терек, не столба, не чалман барды деб къарамайын, чабыб барыб, кеслерин алагъа урадыла. Бурууланы чачадыла, бир-бири бла джагъалашадыла, туююшедиле. Джыгъылыб, кеслерине сакъатлык салгъанла да боладыла. Бизни аллыбызда келгенле: «Къутургъан малча» деб, быллай «суратланы» кёрюб айтхан болурла.

...1991-чи джыл. Хар кимни «дыф» этдирмей, къабха джыйыб тургъан, бир чурумчукъ табханлай, бугъоуну салыргъа хаппа-хазыр болуб тургъан, Джер джюзюнде бир къауум къралланы тюз къоркъутуб, бир бёлегин да къалтыратыб, талайын да симсиретиб тургъан совет власть, къараб къарагъынчыннга, бир тюрю тукъум оюлуб къалды. Бир кёзюуге «ит иесин танымагъан» заман болду. Бизлени къучагъына джыйыб тургъан Эресейге тамадагъа Б.Н. Ельцин тюшдю.

Бу зауаллы, аны арты къайры барлыгъын билмейин неда къулакъгъа алмайын: «Азатлыкъны къаллай бир джуталлыкъ эсегиз, аллай бирин алыгъыз!» – деб керпесленди. Я мени Джаратхан Аллах! Адебден-намысдан, уятдан-хаятдан, сыйдан-сыпасдан, гюнахдан-сууабдан, Аллаху Тагъаладан къоркъгъандан-юркгенден хапарлары джокъну орнунда болгъан адамла, артыкъсыз да джаш тёлю, ёргеден келген азатлыкъны «джутуб» башладыла...

Аланы къутургъан малдан башхалыкълары болмай къалды. Алай дегенлигиме, бир къауум инсанланы къатларында къутургъан малны мёлкеге тергеб къояргъа да боллукъ эди... Чёрчеклик, сыркыулукъ, камсыкыкъ, бетсизлик, хыйны-халмеш, ала бла кючлю тукъум тагъылыб тургъан, аланы «кёлеккелерине» кириб, кёбюсюне кёрюнмей айланган фитналыкъ, аманлыкъ, азырейлик, мурдарлыкъ, боркъ-боркъ эте, «къайнаб», тышына фантан киби, уруб, миллетими симсиретиб къойдула...

Мен ант этиб айтама: бу болумгъа тюшгенибизге не кесекчик да, не бурхучыкъ да сейирсинмегенме, энтда сейирсинмейме. Къалабалыкъла чыкъмай къалсала, сейирсинник эдим ансын!

Сейирсинмегеними тамалы не болгъанын кескин ангылатханма, деб базаынама.

Ма бу болумну кёрюб, асыллыкълары юслеринде тургъан бир къауум адамыбыз джюреклери асыры бек джарсыгъандан, къыйналгъандан эс

ташларгъа джетиб: «О, кьой-къой бизни миллетни. Бизден чыкъмагъан пелах къалмады. Биз ёмюрде да онгмазбыз», – деб силдеб джибереди-ле. Джюреклерини тазалыкълары ючюн, мен быллай адамларыбызгъа бек уллу бюсюреу этеме. Айтханларына уа чыртданда хош туююлме.

Бир бёлек итликлери дженгнген, пасыкълыклары озгъан, иннетсиз адамла ючюн, миллетни барысын, башдан аякъ, аланы бетлери бла кёр-ген, мени сартын, терсди, магъанасызды, андан озуб, заранлыды.

Оюмлу, болумлу, кирсиз, таза, кенг джюрекли, бир кишиге бир ту-къум бир хыянатлары болмагъан адамларыбызны санлары башында сагъынылгъанладан эсе, эм азында, он къатха кёб болгъанларына мени не кесек да ишегим джюкъду.

Фасыкъ, адамны ангысын къурутхан, адамны багъасын къагъытда болмаса, кертиликде капекге-шайгъа санамагъан система оюлуб, аны орнуна къалай атларгъа, къайры барыргъа, не этерге билмеген, къолун-да «джюгенни» (властны) къысха да, гыртчы да туталмагъан башчысы болгъан кърал келсе, къалабалыкъла болмай къалай къаллыкъ эди?!

Мени терен ийнанмакълыгъым ма буду: къалабалыкъланы аллары барды, артлары да болмай къаллыкъ туююлдю! «Къаллай бир заман-дан?», – деб соргъаннга, «Къысха заманны ичинде», – деб къууандырал-лыкъ туююлме ансын.

Социализм система оюлур-оюлмаз «Литературная газетада» белги-ли джазучуну В.Д. Дудинцевни бир уллу статьясы басмаланган эди, аты да «Интеллигент» деб.

Адамланы орталарын таб, магъаналы, кирсиз, джарашыулу, кели-шиулю этген ёмюрледен бери келген джорукъла, адеб, уят-хаят, намыс бу арт 70-74 джылланы ичинде хатерсиз теблениб, эзилиб, умур-чу-мур болгъандыла. Ол умурла джангырыб, тамырланыб, ёсюб, кёбейиб, адамланы къанларына, джанларына сингиб бошаб, алгъыннгы «джумуш-ларын» этиб башлар ючюн, мындан ары да эм азында 70-75 джыл ке-рек боллукъду. Ма бу эди статьяны баш магъанасы, «ёзеги». Эсимдеди авторгъа ичимден чамланганым: асыры мухол кёреме деб. Ол процесс (бурунгу джорукъла, шартла ызларына тюбелек къайтыб келликлери) не кёб барса 20-30 джылдан озарыкъ туююлдю, деб мени кесими энчи оюмум алай эди.

Статья чыкъгъанлы джыйырма джылдан атлады. Болумгъа джангы-дан къараб, сагъыш этсем, Дудинцев бу затны менден эсе терен кёрге-ни белгили болуб къалады.

Хар не зат да тюзеле баргъанын, кёб тюрюлю иги ышанла кёргюзте-диле. Алай а бурунгу болум орнуна келиб бошагъынчыннга, алкъын

бек кѐб джыл керекди: 40-50 джыл! Аллаху Тагъала джаш тѐлюбюзню ийманлы, динли, кирсиз, ариу, таза иннетли да, саулукълу этиб, ол заманнга къууанч бла джетдирсин. Амин!

Азретни ызындан: «Халкъым халили, алтын», деб аккыл-теккил болмайын, айтыб къойгъанымы себебин, джангыдан теренирек ангылатыргъа излейме. Бир бѐлек затны къайтарыб айтыргъа керек болуб къалады.

Былайда энтда бир лирическое отступлениечик эте кетейим.

1992-чи джыл джазыучу Лайпанланы Билял «Джырчы Сымайыл», деб китаб чыгъаргъанды. Ол китабны 78-чи бетинде «Джамбулда» деген назму басмаланганды. «Халкъым халили, алтын» деген сѐзле да бу назмудандыла. «Джамбулда» деген алакат назму Исмаилныкъы туююдю, аны джашы Азретникиди. Мен муну бек кескин билеме!

Барыб тохтагъан къыямыт джерде джашагъанлыкъгъа, ата-бабаларыбыз оноуну таб, ишни оюмлу, эсебли, магъаналы, адамланы орталарын мизамлы, къолайлы, бегимли къурай билгенлери себебли, бизни миллетибиз тюз, маллагъа да, адамлагъа да таб джерде джашагъан хоншуларыбыздан эсе, борбайлы болгъанды. Ол адамларыбыз чырайлы да, суююмлю да болгъанлары бла бирге, чыдамлы да, тѐзюмлю да, хатерли да, кенг джюрекли да болгъандыла. Къонакъны суюгендиле, аны къол аязларында айландыргъандыла.

Ата-бабаларыбызны бу болумларын, бу халилерин чертиб джазгъан тышындан келген кѐб адамла болгъандыла. Бу затны юсюнден газетибиз кѐзюу кѐзююу бла джазгъанлай турады. Китабла да бардыла.

Къазауатха баргъан уланларыбыз, бири къалмайын, халиликни, тенгликни, тириликни, ёхтемликни, джигитликни кѐргюзгендиле. Саугъаланмайын бири да къалмагъанды. Аланы бир къауумларыны, артыкъсыз да бек Байрамукъланы Джатдайны, кѐргюзтген джигитликлери, джигерликлери, батырлыкълары таурухда айтырчадыла.

Революцияны, большевиклени келгенлерин бек аз адам огъурагъанды Къарачайда. Огъураса, огъурамаса да, бойсунмайын мадары болмагъанды. Бойсуннгандан сора, властны айтханындан чыкъмагъанды миллетим. «1930-чы джыл болгъан къозгъалыу а?», – дерге боллукъдула бир къауумла. Хоу, болгъанды аллай зат.

Ма былай айтырыкъла да чыгъарыкъдыла сѐзсюз да: «Тоба, тоба, тоба! Аллай тели, оюмсюз затны нек, къалай этгендиле къарачайлыла? Уллу Эресейге (былайда «большевик» Эресейге, деб чертерим келеди) кючу джетмезлигин къалай билмей эди? Эртделеден келген кесибибизни сѐзюбюз бар шойду да: гаккыны къаягъа ургъанча, деб?».

Хоу, быллай сагъыш этгенде да барды магъана. Алай а бери бир иги тынгылагъыз. Ол кёзюледе ол маталлы власта кършчы кёзгъалыула (восстаниеле) бек кёб джерледе болгъандыла, сёз ючюн, Украинада, Орта Эресейде.

Къайсы бир джерде да кършчы тургъанланы кърал тюб этгенди: бир къауумлары ол джерде къран тёркендиле, кёбюсю уа Север бла Сибирде, агъач кесе, джан бергендиле.

Къалайда да, къачан да, къайсы бир миллетде да чёрчекле, терсакъылла, ангысызла, джелбашла болмай къалмагъандыла. Бюгюн да бардыла. Тамбла да боллукъдула.

Власть не этеди? (Совет власть, кесини адамларыны къранларындан да, этлеринден да тоймагъан власть!) Ма быллай джартыакъылланы, сыдыргъычланы юслери бла джашыртын, кеси бир джанында къалыб, адамланы (таб миллетни да) удуйду, кёзгъайды, башын терсине иеди, аны кесине (власта) юсдюреди, ёчюкдюреди. Джелбашлагъа кеслерин терилтген адамла сауутланадыла, джауну пара-чара этериклерине не кесек да ишекли болмайдыла, уруш-туйюш, къаугъа чыгъарыргъа хаппа-хазыр боладыла...

Быллай аламант чурум табхандан сора уа власть тышындан къраргъанлагъа законну, джорукъну сакълагъанча кёргозтюб, узакъ болмагъан джерде джашырылыб тургъан «джумдуругъу» бла (аскери бла) ол кёзгъалыугъа чыкыгъанланы топулдатады да, мыжт этеди да, атады...

Ма быллай кёзгъалыу болгъанды бизде, Къарачайда. Башха джерледе да. Быллай хыйлалыкъла къачан да, къайсы бир къралда да бола тургъандыла. Боладыла. Мындан ары да боллукъдула...

Андан не табады да власть? Большевик (совет) власть?

О – о – о! Бек кёб зат.

Кёзгъалыу тохтар-тохтамаз, сау къалгъанланы барысына «къралны (миллетни) джауу» атны тагъадыла. Уллуну-гитчени да, джашны-кърартны да, эркишини-тишируну да илгизликде, къалтырауукъда тутар ючюн, ол «къралны джауларыны» бир бёлегини ёмюрлерин юзедиле. Кёбюсюн а тюрге джыядыла, эм узакъда, эм кыйын джерледе баргъан социализмни уллу кърулушларына джибередиле. Ол кърулушланы комсомол бардырады, деб джюз тамакъдан кычырадыла.

Къайтарыб айтама: суйюб, суймей сала эсе да, власта бой салады миллетим.

Халкъымы эртделеден келген бир ышаны барды: тамаданг балдыргъан къаура эсе да, айтханын эт, деб. Ол джорукъ (принцип) бузургъа джарамайды, бузулса, айыб да, гюнах да боллукъду, дегеннге

джетген ийнанмакълыгыбыз барды бизлени хар бирибизни. Кърал салгъан борчну артыгы бла толтурургъа тырмы татыб тургъаныбыз кёбююзню, Аллахды билген, ол себебден чыгъады. Ансын башха не бла ангыларгъа боллукъду уланларыбыз – къазаутда, кызыларыбыз да къара ишде кёргюзтген таджаллыкъны, джигерликни?! Заман а къаллай заманды!

«Джашла – армияда, кызыла – канавада,
Къарачай аладан тазады.
Ой, сени кюнюнг мында джарыкъ тиймейди,
Джерни джети къатын къазады».

(Семенлени А. «Заман»)

Миллетими бирин къалмайын, джюз джылдан атлагъан къартланы да, анларыны кююнларында балачыкъланы да, бирден бырнак этиб, элтиб, къум *тюзлеге себелеген* заман!

Алай да бола тургъанлай, 20 уланыбыз «Совет Союзну Джигити» атха тежелгендиле! Къазаутны аллында эки джыл бла төрт айны ичинде тежелгендиле! Алай демеклик, 1943-чю джылны ноябрь айына деричин. Андан сора уа бизни джашланы ол атха тежемегендиле. Не ючюн? Къарачай миллетни, алай тургъанлай барысын, саулай «харам», андан да оздуруб, «къралны джауу» этгенден сора, аны келечилерин аскерде къалай тутаргъа боллукъду? Бизде джюрюген тукъумла Союзда джашагъан миллетледе да (кёбюсюне муслиман миллетледе) тюбейдиле. Ол себебли джангылыч халда болур, талай аскерчибиз къазаутны ахырына деричин согъушхандыла. Ким биледи, ол атха аланы бири-экисе тежелген эселе да.

Аскерчилерибизни кёбюсюн (аланы ичлеринде урушда къан төкгенлени да, ётгюрюк, джигитлик кёргюзтгенлени да! Бу фасыкълыкъ тюл эсе, не затды?!) тылда эм кыйын, эм узакъ джерде, эм ауур ишлеге элтиб ургъандыла. Бир къауумланы башларына бош этгендиле.

Быланы араларында миллетибиз башдан аякъ «узакъ джолоучу» болгъанын билмегенле да болгъандыла. Ала не этерге керек эдиле? Къарачайгъа джол салыргъа...

Аланы талайына джетген кыйынлыкъны Уллу Аллах мындан ары бир адамыбызгъа да джетдирмесин. Амин. Ол кыйынлыкъ не затды? Аллай адамларыбыз бери, Кавказгъа, бирем-бирем къайтхандыла. Аланы башха миллетни (былайлада джашагъан) бир къауум фасыкълары тутуб, ёлтюрюб, башларын элтиб НКВД-ге (Народный Комитет Внутренних Дел, бусагъатда – МВД) бериб: «Таулада айлана тургъан бандитлени (аллай-

ларыбыз тубелек да 20-ны төгерегинде кертиси бла да болгандыла) ёлтюрюб келебиз», – деб кеслерине гыл тюшюргендиле.

Ата Джурт кьзауат 1416 кюнню баргъанды: бизни кёчюрюнчюлерине деричин – 863 кюн, биз Кавказдан айырылгъаныбыздан сора – 553 кюн. Башхалыкълары – 310 кюн. Алай болгъанлыкъгъа, «Джигит» атха артда 553 кюнледе аллында 863 кюнледен эсе эки кьат, юч кьат кёб аскерчи теджелгенди.

Себеби неди? Гитлерни аскери хорлана тебреб, ызына кьысталыб башлагъанында, кьралыбызны тамадаларыны джюреклерине хошлукъ бла бирге чомартлыкъ да келгенди. Башха сёзле бла айтсам: кьзауатны ал сюреминде этилген джигитикни, ётгюрюкню «багъасы» орден, аны кьой, медаль болгъан эсе, кьзауатны арт джыл бла джарымында ол батырлыкъны «багъасы» бек уллу ёсгенди, таб, беш мюйюшлю Алтын Джулдузгъа тергелиб да кьалгъанды.

Бизни Джигитлерибизни саны 11-ди. Ол сыйлы атха теджелгенлени барысына да (20) берилмейин, джангыз 11-не берилди эсе да, СССР-ни миллетлерине ичинде саныбызгъа кёре, бизде эм кёбдюле Джигитле!

Былайда ары да, бери да урдуругъа боллукъду. Алай болса да, бизни аскерчилерибиз барысы да кьзауатны артына деричин турсала, эм азында 40 Джигитибиз боллукъ эди, деб келеди мени кёлюме.

Бармыды миллетимде болум, ётгюрлик, тулпарлыкъ, батырлыкъ?

Болгъанды! Барды! Боллукъду! *Башчылыкъ* керекди ансын.

Кёчюнчюлюкде бизни тиширыула кёлтюрген ауурлукъла, ала чекген кьыйынлыкъла, урунууда ала кёргюзген мийик джетишимле не тукъум сансызны да сейирсиндирмей кьоярыкъ туююдюле.

Бу затланы юсюнден айтылыр ючюн, джазылыр ючюн кьалмагъанды. Джангыз Социалист Урунуну Джигити Шидакъланы Патия ёмюрледе бир адам да, бир тукум бир джерде да кёргюзтелмеген джетишимге кьалай «ёрлегенин» ачыкълагъан, официал кьагъытлада эсгертилмей кьалгъан затны юсюнден бир-эки сёз айтайым.

Шидакъланы Харунну джашы Мухаммат, бизден узакъ болмайын, Джамбул (бусагъатда Тараз) шахарны кьатында, Кьош-Тёбе элде джашай эди. Бир кере атам хариб алагъа (Мухаммат бла атам экидедиле) кьонакъгъа барады. Ол заманда мен төртюнчю неда бешинчи классха джюрюй эдим. Юйде кишилерин табмайды. Хоншуларындан барысы да чюгюндюр сабанда болгъанларын биледи да, ары барады. Анда быллай тамашагъа джолугъады: сабаны тюз ырджысында бир уллу темир джыккыр (чан), аны кьатында – тауукъ мешхут, суу бёчке.

Мухаммат кюрек бла мешхутны алады да, джыккыргъа къуяды, суу къошады, къалакъ бла къатышдырады, булгъайды, «биямукъ» этеди, уллу чолпу бла алады да челеклеге къуяды. Патия кесини гитчерек чолпусу бла челеклени ичиндегин къумгъанлагъа къуяды. Патияны кесинден гитче юч эгечи бла эки къарнашы бардыла. Ала къумгъанны алыб, сабаны ичине киредиле. Хар бири бирер баразагъа сюелиб, сабанны башындан аягъына – бир джанындан ол бир джанына – деричин джангыз бир чюгюндюр башчыкъны да къоймайын, ол «биямукъ» бла «сугъарыб» чыгъадыла...

Аны бла болгъанды Джер юсюнде бир адам да джетелмеген рекорд!

Ауурлугъу 12 кг 400 грамм болгъан бир чюгюндюрню шекер завода ёргеде, хар ким да кёрюрча джерге тагъыб, къатында фанера къангагъа да аны ауурлугъу бла «Бу Шидакъланы Патияны сабанында ёсгенди» деб джазгъандыла. Былтыр Патиягъа тюбеб, бу айтылгъанны эсине тюшюргенимде, ол алай айтхан эди: «Ол тагъылгъан чюгюндюрден эсе бойлуракъла да болучан эдиле – ауурлукълары пудха джууукъла!»

Бизни, къарачайлыланы (артыкъсыз да Шидакъланы тукъумну), хомухлугъубуз, джалкъаулугъубузду, ансын бу джетишим Гиннесни Китабында орун табаргъа керек эди!

Ол заманлада Алтын Джулдузлагъа ие дагъыда эки тиширыуубуз болгъандыла. Ала да кеслерин, Патияча, харам этиб урунганларына, кишини не кесек да ишеги болмасын.

Бармыды миллетимде джигерлик, джигитлик, тирилик, эришмеклик, ёхтемлик?

Болгъанды! Барды! Боллукъду! *Башчылыкъ* керекди ансын.

Миллетибиз ызына къайтхандан сора, эл мюлке ишлеген талай адамыбыз Урунууну Джигитлери, башха санагъатда ишлегенле да Эресейни махтаулу адамлары (врач, учитель, артист, д.а.к.) болдула. Мен оюм этген бла, быланы санлары эм азында эки-юч къат кёб болургъа керек эди... тюзлюк болса.

Къалай таб айтханды быллай затланы юсюнден терезечи Кечерукъланы Къазий-Мухаммат (джандетли болсун. Амин!):

«Онгула эзе, онгсузла тёзе,
Джаратылгъанлы беричин.
Тюзлюк къайда барды, тенглик къайда къалды,
Аллахны аллына джетгинчин?»

Китабны бу бёлюмюн миллетиби бюгюнлюкде болумун, «сыфатын» къошмайын, къоратмайын, не кесекчик да тюрлендирмейин кёргозтюб къойгъан «сураты» бла тамамларгъа излейме.

«Халкымы шартлары». Былайды «суратны» аты, аны «салгъан» – ул-
лукъарачайчы, къартджуртчу Боташланы Анзорну джашы Рамазанды:

Тюзню табса да, таудан кетмеген,
Тынч джорукъ бла ишин этмеген,
Ишлей башласа, арый билмеген,
Аууб къалгынчы, солуй билмеген,
Хайыр этсе да, джарый билмеген,
Хыйладан башын къоруй билмеген,
Юлгюлю болуб, къонакъ сыйлагъан,
Мардадан озуб, кесин къыйнагъан,
Халаллыгына халал джетмеген,
Къаугъа чыкъса уа, хатер этмеген,
Бек инджилсе да, джукъ тилемен,
Эски кийимин, ыйлыкъмай, кийген,
Сабийин, къартын айырыб суйген.
Ишлегенича билиб солургъа,
Бири бирине билек болургъа,
Толусу бла алыргъа хакъын,
Биригелирми Къарачай халкъым?

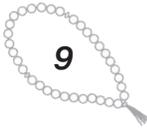
Мен къурман болайым, эски кийиминги ыйлыкъмай кийген милле-
тим, сеннге!

Рамазан! Джюрегинги чыртданда къыйнама. Кёб кере биригелгенди
халкъым. Энтда биригирикди! *Башчылыкъ* керекди ансын.

Миллетими акъылы да, ангысы да, оюму да бир граммгъа таркъай-
магъандыла.

Башчылыкъ этеллик адамларыбыз болгъандыла! Бардыла! Мындан
ары да боллукъдула!

Барыбыз да – уллубуз, гитчебиз да – кече-кюн да тилеклерибизни кёб
кере къабыл этген Сыйлы Аллахдан энтда тилейик: «Бир оюмлу, болум-
лу, акъыллы, билимли, фахмулу, миллетин кесинден эсе бек суйген, аны
ючюн кесин харам этерик, джанын берлик башчы буюр бизге», – деб.

9

МЫНГАЙГЪАН, ДАУЛАШХАН, ДЕМЛЕШГЕН, ДЕРТ ТУТХАН ЗАТЛА ТОХТАСАЛА ЭДИ

«Ахратда да хоншунг сорулады».

«Хоншунг сокъур эсе, кёзюнгю къыс».

(къарачай-малкъар нарт сёзле)

«Юйню сатыб алма, хоншунгу сатыб ал»

(орус нарт сёз)

Бисмилляхи ррахмани ррахим.

Нарт сёзле бизлеге деричин да джюзле бла джылланы джашаб, миллетлерине тамам халал джумуш этиб келедиле. Мындан ары да, ахырзаманнга деричин, биягъы асыулу, магъаналы, оюмлу къуллукъларын тюлендирмейин, бет джарыкълы тындыра-тындыра барлыккъдыла.

Не ючюн?

Бир адамны туююл, эки адамны туююл, юч адамны туююл, джюз адамны туююл – джюзле бла минглени, миллионланы оюмларын, акъылларын, сынамларын, сезимлерин квитэссенция этиб («баш къылчыкъларын» джоппу тутушдуруб), бир джерге сейир-тамаша халда джыйышдырыб, хар бирибизге: энди ма бу сокъмакъ бла бар, таймазса, джыгъылмазса, джарсымазса, джангылмазса, дегенлери ючюн.

Ай мадет! Кёб джерде, кёб кере кёбюбюз уллу кёллюкюк, бёгеклик, ёхтемлик этебиз да, ол сокъмакъны кюябыз да олтурабыз. Кесибизге башха сокъмакъ айырабыз...

Андан а не келсин? Джангылгъаныбызны кеч эсгериб, терен ахсынабыз. Башхаланы джангылычларын ычхындырмайын, алмашдырмайын терк кёрюб кюйгъанлыкъгъа, кесибизникин эслеелмей къалабыз. Тамам Крыловну джаш кёгюрчюнюча: кюндюзгю кюн кесибиз тузакъгъа тюшюб тургъаныбызны сезелмейин, «болумсуз» джаубедекге бедиш этерге кюрешебиз. Субхан Аллах!..

Талай кере айтханма, энтда айтама: халкъымы джарсыулары кѣбдю, бек кѣбдю.

Аланы бири джюзле бла джылланы от хоншу болуб тургъан, адеби-биз-намысыбыз да, динибиз да, тинибиз да, кийимибиз да, таб, тюрсю-нюбюз-сыфатыбыз да бирча болгъан, ол узакъ-узун заманланы ичинде къыз бериб, къыз алыб тургъан миллетле бла ортабызда эки джанын-дан да фасыкъланы неда суубашланы хаталары бла анда-мында чыгъыб къалгъан, эки джанына да игилик келтирмеген *тиклик, гъырмырлыкъ*.

Ишни барыбыз да бирден къолгъа алыб, соза айланмайын, аллай тик-ликни тамыры бла къоратыб, арабызны таб, джарашыулу, келишиулу, дамлы этиб, мындан ары да джюзле бла джылланы къарнаш-эгеч болуб джашаргъа керекбиз!

«Алай деген неди? Эштешта, алай болургъа къалай болады!» – дерик-диле арт кѣзюуде кѣбден кѣб болуб баргъан скептиклерибиз, хайырсе-лемезлерибиз.

Мен бу соруугъа джарашдырыб джууаб берликме, инша Аллах. Аллы бол уа мен да къаршчы соруула салыргъа излейме:

а) Да сора, ауруунг тас, болум бусагъатдача туруб турсамы игиди? Бирча турлукъ тюйюлдю болум – бир-бирибизни къыздыргъандан къыз-дырыб барабыз. Бу иги ышан тюйюлдю.

б) Не сен, не мен, не ол, не ол бирсибиз бюгюн бу проблемабызгъа ачхыч табарча тюйюл эсек, тамбла, бирсикиун ким табарыкъды да?

в) Огъесе аны (кесибибизни проблемабызны!) кимле болсала да башхала этселеми дейсе? Бир киши да этерик тюйюлдю. Бир киши да этеллик тюйюлдю. Этген тереси болса да, кесине джараулу этерикди...

Кесибибиз этерге керекбиз! Кесибибиз этелликбиз!!

Не этерге, къалай этерге керекди да сора? Неден башлай башлайыкъ?

Бир къауумларыбызны кючлеб бошагъан керексиз ъхтемликни, ма-гъанасыз бѣгекликни, адамны учуз этген уллукѣллюлюкню, дынг этиб, тохтатыб къоялмай эсек да, кючлю тукъум азайтыргъа керекбиз. Алайсыз, ийнаныгъыз меннге, бу огъай, башха джарыллыкларыбызны да онгларгъа, къурутургъа хыйсаб табыллыкъ тюйюлдю! Талай кере чертгенме, энтда къайтарыб айтама: Уллу Аллах бизни, къарачайлыланы, башха миллетлени этген «тылыдан» этгенди. Ол себебден биз башхаладан тели да, онгсуз да, болумсуз да тюйюлбюз. Аны бла биргелей, акъыл бла, оюм бла, болум бла кимлени болса да озуб кетебиз, деб мен айталмайма.

1949-чу джыл (1950-чи джыл?). Къазахстан. Гродеково эл. Выгонная орам. Кесибибизни арбазыбыз. Атам хариб бир адам бла ушакъ этеди.

Бизге кысха джууукъ джетген адам эди ол, эсиме уа не кюрешеме да тюрюрелмейме. Мен да, 12-13 джыл болгъан джашчыкъ – аланы кьатларында. Ол адам атама сорады:

– Ий, Батдал, кёб джашагъанса (ол заманлада атама алтмышдан атлагъан эди), кёбню кёргенсе, кёб адам бла тюртюлгенсе, къазанлашханса. Къайсы миллетни игиге санайса?

Ай, мени Аллахым! Атамы къаны бузулуб, отдан кёлек кийди да кьойду. Не алда, не артда ол болумда кёрмегенме мен аны.

– Не сёздю ол?! Миллет не аман неда иги болургъа боллукъмуду сора? Хар миллетде да бардыла асыулу, джанынгдан юлюш этерча адамла. Аны бла биргелей, хар миллетде да бардыла джашаусузла, пасыкъла, къантулукъла. «Петя къаллай адамды?» – де. «Азаматха ышаныргъа боллукъмуду?» – де. «Загоштокъну болуму къалайды?» – деб сор. Аланы иги таный эсем, кесимча, багъа бериге кюрешейим. Ансын миллетни бир бёлек адамын таныгъанлыкъгъа, аланы юслери бла саулай миллетге багъа берген, барыб тохтагъан телиликди, оюмсузлукъ!

Сёз ючюн, мен таныгъан адамланы сен да таный эсенг, сен ол адамланы юслеринде мен кёрелмеген, сезелмеген затларындан хапарлы боллукъса да, ол адамлагъа экибиз берген багъала бири бирине ушамай къалыргъа боллукъдула. Ючюнчю (тёртюнчю, бешинчи...) нёгерибиз да, хар нени кесича ангылаб, кесини айтханын (багъасын) тутуб турлукъду.

Алайды да, сени соруунгу тюзге санамайма. Айтырым алайды: орус адамгъа бир игилик этсенг, ол аны ёлюб кетгинчисине (кеслери айтханлай – «до гробовой доски») не унутурукъ, не кзурутуркыкъ туюлдю. Башха миллетни аламлары туура былай этмейдиде. Экинчи орунну тегейлилеге берлик болурма, эшта, – деб сёзюн былай бошады атам...

Замихшерийни бир учхара джерин эследи Чокка. Джетген джеринде ол учхараны аны миллетине джабышдырды да барды, анга тынгылагъанланы ичинде сабийле, джаш адамла (максималистле, эшитгенлерин «чайнамгъанлай джухтанла») болгъанларын къулагъына алмайын. Бара баргъан заманда бу зат не бла бошалыргъа боллугъын, окъуучум, кесинг бек иги билесе.

Джашарбекни Псабида бир табсыз алдагъанды да, энди ол да, Чоккача, хар джыйылгъан джерде: «О, кьой-къой аланы. Ала миллет туююдюле, алдауукъчуладыла, тутхучсузла», – деб кёл кенгдиреди. Джаш адамчыкъларыбыз да мыйыларында «таппа-таза къагъытчыкъларына» ол сёзлени ёмюрлерини ахырына деричин къалырча «джазадыла» да кьоядыла. Мен атамы 1949-чы джылда ушагъын «джазгъанча».

Джаш адамларыбыз бир-эки джерде бир-эки кере улайган адам-ланы ауузларындан аллай хапарланы эшитдиле эселе, хоншу миллет-лени хыртха уругъа хаппа-хазыр болдула да къалдыла! Ол миллетни адамларына тюбегенлей, ала автоматически «архивинден» (эсинден) Замихшерийге неда Псабидагъа джазылган «досъени» алды да «окъу-ду». Анда «джазылган» учара шартланы бу тюбеген адамларыны юс-леринде излейди да... табады. Адамны ангысы алай ишленгенди. Ал-лах аллай ишлегенди!

Бир джолда телевидениеде Федерал сюдо Шалаев адамны кёб затха тюшондююрча бир алапат хапар айтхан эди. Аны айтырны аллы бла, этиучюмча, бир лирика отступление этейим.

Эртде эди. Бек эртде. 1974-чю, 1975-чи джылланы биринде.

Юч-тёрт кере, зор этгенге джетдириб, атамы бир мекамдан башха мекамгъа элтиб, телевизоргъа къаратама – джангы хапарлагъа, Къы-зыл майданда парадха.

Къараб бошаб, кеси турган юйчюкге барыргъа ёрге турады да, сора ызына къараб, къолун телевизор таба узатады да, былай сора-ды: «Муну аты неди?» Ичимден сейир-тамаша болама, тышымдан а (о, хыйласыз джюрек!) «телевизорду» дейме. «Огъай, аны аты «джарсыу-ду», деб чыгъыб кетди атам ол юйден.

Андан сора ауушхунчусуна деричин (3-4 джылны) «джарсыуну» къа-тына бармагъанлай къалды. Я Сыйлы Аллах! Я Джаратхан Аллах! Къалай уллу фахму берген эдинг мени атама: къыркъ джылгъа джууукъну мын-дан алгъа телевизоргъа джап-джангыз тёрт керечик къарагъанлайына, ол адамланы башларын чайкъаб, ангыларын бузуб, эслерин терсине айландырыб, халеклик саллыгъын къалай сезиб къойган эди?!

Бююнлюкде адамла бир-бирине гырнау кишдикча болганлары-ны бир чуруму телевизорду, деб бек кёб адам айтады. Атам сау болуб, телевизорда бусагъатдагъы бериулеге къараса: «Алгъын мен бир ке-сек джангылган кёре эдим – муну аты «джарсыу» туююлдо, «къыйын-лыкъды», дерик болур эди...

Юйдегинг бла бирге, къайсы болса да бир бериуге къарай тур-ганлайынга, аны тохтатадыла да, рекламагъа кёчедиле. Анда уа не хылымылы, шериятха чыртданда келишмеген, сыйынмагъан затланы кёргозтедиле да олтурадыла... Бетинде джибиую болган адам, уллу-гитче эсе да, не этерге керекди?

Не тукъум пелахны да къалай этерге боллугъун, наркотиклени не затдан, къалай этилгенлерин, эшикни-терезени къалай чачаргъа бол-лугъун, ёлтюрюр отну неден къуараргъа боллугъун, дагъыда кёб тюр-

лю аманлыкъны джик-джигине деричин айтыб бередице. Сен да эт да тебре, нек артынга туруб тураса, нени сакълайса, дегенча...

Я Къудрети уллу Аллах, Кесинг кеч мени. Ол бир дуняда да джангыдан ёлсун пасыкъ Сталин, дей тургъанлыгыма, быллай затланы кёрсем: «Ий, ол фыргъауун бир юч-тёрт айгъа, сау болуб, къралгъа тамадалыкъ этсе керек болурму эди», – дерим келиб къалады. Ол себебден арт кёзюуде мен къарагъан бериулени саны бир къолумда бармакъладан кёб туйюлдю. Аланы ичинде – «Федеральный судья».

Ма энди Шалаев А.В. айтхан хапарчыкъгъа кёчейим. Ол, сюдю бегимин алыб бошаса, бир таб ангълатады ол бегимде нек тохтагъанын. Бу хапарчыкъ дегени сюдге тюшген зат туйюл эди. Кеси джашауунда тюртюлген иш эди.

– Бир тиширыуну хазнасы – алтынлары, бриллиантлары – тас болуб къаладыла. Эгечинден туугъан бир таб, оюмлу, болумлу къызчыкъ мы-нга хаманда келиб туруучу болгъанды. Ол аны, джаны кибики, бек суйгенди, къачан келеди, деб аллына къараб, ашыгъыб сакълагъанды. Башха адамла да, джууукъ-тенг, хоншула кире-чыгъа тургъандыла. Алай а хата къызчыкъдан чыкъгъанды, аны къолу озгъанды, деб къатын кеси кесин толу ийнандыргъанды. Къолундан тутмагъаны себебли, сенсе, деб да дау салалмагъанды. Ол кюнден башлаб, къызчыкъ эрши кёрюнюб тебрейди: кесин тутханы – табсыз, генезир, джорюгени – джапысыз, сёлешгени – магъанасыз.

Ортадан бир-эки кюн кетгенден сора, къатын хазнысын табады да къояды: аны хаманда салыучу таша джерден алыб, башха таша джерге кеси къолу бла салгъанын да эсине тюшюредди. Эгечини къызчыгъы ол кюн огъунакъ келиб къалады. Биягъынлай ариучукъ, эсличик, болумлукъ, оюмлукъ, кирсизчик, кесин тутханына, джорютгенине уа – душман дау табсын!

Адам инсанны кёбюсю бир мылхымды, кеси джетишдирелмеген затыны сылтауун башхалагъа «кюрёб», аланы юслерине джюклерге хаппахазыр болуб турады. Сабырлыкъдан, чыдамлыкъдан, тёзюмлюкден эсе, дженгиллик, джелымсизлик, тёзюмсюзлик кючлегендиле адамланы.

Биз да, сёзсюз да, аланы ичиндебиз. Ол аксиомады. Алай эсе уа, онг къолубузну джорегибизни юсюне салыб айтсакъ, бусагъатчыкъда сагъынылгъан тиширыугъа ушаб, тындыралмагъан, болдуралмагъан затларыбызны чурумларын «джийиргешли», «хыйлачы», «алдауукъчу» д.а.к. хоншуларыбызгъа къалаб къоя болурбузму?

Шалаев А.В. сюдюню атын сагъыннгандан сора, дагъыда аны бир айтханын келтирейим былайда. Бир кере сюд этиб бошаб, бегимин алгъандан сора, чыртданда унутмагъыз, таймаздан эсигизде тутугъуз,

деб, эртдеги урум нарт сёзню айтды: «Адам бла мюлк юлешмеген эсенг, ол адамны билиб бошагъанма, деб кесинги да, башхаланы да алдама».

Мюлкню юлешген сагъатда адамны къаны быллай халек бузула эсе, хоншуларыбыз бла бизни ортабызда барыб тохтагъан айланч-буйланч «ырджыбыз» юлешине башланса уа, къалай боллукъду?

Мен бу соруууму башы бузукълугъа бермейме: аны не айтырыкъларын мен да, сен да бек ариу билебиз. Бу сорууну басымлы, оюмлу, джашауну эбин тикрал билген, айтханынга толу эс бериб тынгылаб, кескин ангылагъанлагъа, айтханларын да тынгылы сингдире билген адамларыбызгъа береме. Уллу Аллахны игилигинден, биринчиледен эсе, экинчилерибиз талай кереге кёбдюле.

Адам инсанны ангысыны юсюнден бир мисал келтирейим. Бу мисал биз барыбыз да бир мылхымлы болгъаныбызны кескин кёргюзтеди.

Экинчи Ата Джурт къазауат барады. Бизни, къарачайлыланы, Орта Азиягъа геноцид формада кёчюрюню аллыды. Нарсана шахарны базары. Атам бир аллыкъ заты болуб андады. Базар болгъан джерден темир джол вокзал ариу, къол аяздача, кёрюнюб турады. Эндиледе да алай болур, дейме. Шахарда къазауатдан джаралыланы бери келтириб багъарча, кёб санаторияланы госпиталлагъа бургъандыла.

Бир къарачай тиширыу: «Ары бир къарагъыз: джаралы солдатланы келтириб, поезден къотара тургъаннга ушайдыла», – дейди.

Аны къатында тургъанла барыбыз да, дей эди атам, вокзал таба бурулабыз. Адамла, кертиси бла, вагонладан тюше турадыла. Не кёб, не бек эсими ийиб къарадым эсе да, аланы ичлеринде 6-7 аскер кийимлери болгъан адамны эследим.

Ол тиширыу а арлакъгъа барады да, биягъында айтханын къайтаралды, дагъыда башха джерге барады да, алайдагъылагъа да кёрген затын билдиреди. Ортадан бир 10-15 минут озгъан болур эди, деучен эди атам, алгъаракъда бир джерде «дейме» дегенин, джокъ этиб, ол тиширыу: «Ой, бир кёб джаралы солдатны къотардыла бусагъатда поездден», – деб не кесекчик да экили, не уа аккыл-теккил болмай, бычакъ бла кесгенча, айтды да къойду...

Бир кесек замандан а базарны къайсы бир джерине да бар, адамла (кёбюсюне тиширыула): «Ай, мен хариб, бир кёб джаралы солдатны келтирдиле, дейдиле, вокзалгъа», «Ды-ды-ды-ды-ды-ды, поезд бла бир джаралы солдатланы къотардыла, дейдиле», «Ах мен джарлы, джаралы солдатла вокзалгъа сыйыныб болмайдыла, дейдиле», д.а.к. затланы айтыб, бир-бирин алындырыб башладыла, деучен эди атам...

Аскерде, лазаретни тамадасы болуб, къуллукъ этген заманымда, батальону тамадасы (командири) нёгерим майор Подковыркин С.И. бир

кѐб айтыучан эди: «Мы сплошь и рядом починаемся формуле – ОБС ДД («Одна бабка сказала, другая добавила»).

Алайды, джаным, окъуучум. Мен да, сен да, ол бирси да кѐбюсюне адам айтханны эшитгенибизча алыб къоябыз. Ол тюзмюдю, терсмиди, тинтиб, излеб кюрешмейбиз. Орусча айтсам: «Зачастую, услышанное от собеседника, принимаем за чистую монету». Былайда кесимден да къошайым: «...и передаём в таком же виде».

Отуз-къыркъ джылланы мындан алгъа, мен билиб, черкеслиледе, абазалылада да ёлгенни дууасында бизледе, къарачайлылада, этилген хызенлени атлары-чуулары болмагъанды. Бююнлюкде уа, айтыугъа кѐре, бу чотну юсюнде ала бизни озгъандыла, иги кесек «аллыбызгъа чыкыгъандыла»: дууагъа келген уллулагъа къой эсенг, ала сабийлеге да этедиле хызен! Къалай тюз айтадыла оруслула: «Дурной пример заразителен», деб.

Бу зат нени кѐргюзтеди, нени билдиреди, нени бегитеди? Эки миллет бир джерде къатыш джашасала, саны аз миллет эртде-кеч болса да, саны кѐб миллетни «къылыгъын» алмай къоймайды. Ма муну кѐргюзтеди. Ол законду! Австралияда да алайды, Африкада да алайды, Бангладешде да алайды, Гватемалада да алайды, Габонда да алайды.

Республикабызда эм кѐб бизбиз. Оруслуланы айтмасакъ, башха миллетлени барысын бир-бирине къошсакъ, санлары бизге джетмейди. Эртде-кеч болса да, биз суйсек, суймесек да, ала суйселе, суймеселе да, бизни «хауабызгъа» кирликдиле. Да сора, аурууунг тас, нек ёшюн уруш этерге керекбиз?

Бу сорууума джуаабны да сабырлы, тѐзюмлю, терен ангылы, терен сынамы, кѐбню кѐрген, кѐбню эшитген адамларыбыздан сакълайма. Бусагъатда «джумуш» эте тургъан, унутулуб баргъан, унутулмазгъа керек бола тургъанлай, унутулуб да бошагъан асыулу адетлерибиз, ариу шартларыбыз, Уллу Аллахны игилигинден, топпа-толудула. Барыбыз да бирден кългъа алайыкъ да, аланы айнытайыкъ, аякъ юсюне салайыкъ, башхалагъа джаяйыкъ, бюсреу-сыпас табайыкъ.

Бир къауумларыбыз бизге, къарачайлылагъа, не кесекчик да, не бурхучукъ да къынгыр къарагъанны, табсызыракъ айтханны, джагъа-сындан тутуб, иги силкиндирирге, билек кюнню кѐргюзтюрге хаппа-хазыр турадыла.

Джокъду сѐз, бизге кир джагъаргъа излегенлени терсликлерин, джангылычларын кѐзлерине тутуб, ажимсыз билдирирге, ангылатыргъа керекди. Амма, аллай ангылатхан, билдирген кѐб тюрлю да, деменгили да, магъаналы да болса дурусду. Бизледе уа, айтханымча, кѐбюсюне джумдурукъну къаты къысыб, ёргерекге кѐлтюрюб, муну

көремисе, дерге ёчдиле. Бир кьауум джерде уа, мени сартын, андан эсе Востокдан келген нарт сёзню хыйсабында джууаб «кьайтарылса» бек таб да, деменгили да боллукьду: «Ит юреди, керуан а джюрюшон турлендирмей барады» («Собака лаает, караван идёт»).

Эки джылны мындан алда, Москвада чыгыб, саулай Эресейге чачылган бир газетде бизни хыртха ургъан статья басмаланган эди. Мен кесим ол статьяны окьумаганма. Ол газетни бир кере да кьолумда тутмаганма. Ол себебден аты эсимде джожьду.

Мен оюм этген бла, ол статьяны эм кёбюнде 30 адамыбыз окьуганды. Аланы барысыны да джюреклери кьыйналыб, авторгъа тиш кьысхандыла, ичлеринден кюйгендиле. Анга сёз джожьду. Бизни керти асыулу, болумлу, мени джюрегим скойгенча, кьаламы тамам «джити» бир алим адамыбыз ол джазылгъанны умур-чумур, пара-чара этиб, кесини статьясын чыгъарады... кьуру бизни тегерегибизде чачылган бир керти гитче газетчикде.

Муну КПД-сы, мени сартын, бир процент да боллукь туююлду. Алай эсе, юйюнге ашхылыкь кирлик, биринчи статья бла шагьырей болмаган, джюреклери да сабырлай турган джюзлени, анга джууабха джазылган статьяны чыгъарыб, кьозгъаргъа керекми эди, кьайдам... Сёз ючюн, мен да, кёблеча, экинчи статьяны окьуганма.

Къатыракь айтханым ючюн, кечмеклик тилейме, оруслулада бир айтыу барды: «Юч бармакъдан этилген комбинациялы кьолну хурджунну ичинде «кёргюзтген», деб. Мен быллай дерт кьайтаргъанны, ма анга ушатама...

Не уа кесибизде джюрюген притча маталлы бир айтыу барды: «Бизден ёлгенчикле да болдула, алай а биз кьабыб, тырнаб, чимдеб алагъа тамам уллу халеклик салдыкь», деб. Ма алайыракь этиб кьоябыз кёб джерде, ант этдир.

Ёшон урушха хазыр болуб тургъаныбызгъа энгда бир мисал келтирейим.

«Къарачай» газетибизде мени статьям чыгъады. Анда мен ана тилибиз инджиулю болгъанын, анга барыбыз бирден эс бёлюрге керек болуб тургъанны чертген эдим. Ол кюнледе «День республики» газетде да «бизни баччаларыбызгъа таш атхан» статья чыкьган кёре эдим. Мен аны бла шагьырейлигим джожь эди.

Эртделеден таныш бир огьурлу адам бир джыйылган джерде мени кёреди да, къатыма келиб, керти кёлю бла (сёзлери эсимде джожьдула, магъанасын а алмашдырмайма): «Ибрагим, статьяны окьудум. Алай а кьаламынгы кючюн-къарыуун аллай затлагъа иймейин, ол бизге

таш атханланы сопаласанг а»?! Тамам хайран да, арсар да болуб, тышымдан не айтыргъа билмей къалдым, ауузум да ачылыб. Ичимден а анамы гитче эгечинден туугъан тамам эсли, оюмлу, адебли, басымлы къарнашым (Аллах аны рахмат этсин) Джаммаланы Нюрмухаммат сёлешген заманында таймаздан бериучю сорууну: «Причём тут мамыны калоши?» – кесиме талай кере бердим. Джууаб табалмадым. Табалмагъанлай турама...

Окьюучум! Къоркъмазланы Эза айтхан эсингдеди да: «Адам кесин махтаса, махтамайды, сёлкен этеди!» Мен да бу оюм бла хайырлана, экили болмай, айтыб къояма: миллет кесин махтаса, махтамайды, сёлкен этеди! Артыкъсыз да бек керексиз махтаса.

Хар бир миллетде да болурла аллай магъанасыз, орунсуз махтаныргъа ёч болгъан зауаллыла. Бизде уа ит аягъындандыла, деб къояргъа боллукъду.

Аллайларыбыз нек боладыла, нек бардыла, деб сейирсинмейме, алагъа бир къауумубуз нек харс урадыла, деб сейирсинеме. Аланы арасында атлары айтылгъан адамла да бардыла.

«Джартылыгъы хар кимге да толу, ачыкъ, белгили болгъан адам сени махтаб тебресе: «Ант этдир, муну туура адамла айтханча теллиги уа джокъду, деринг келиб къалады», – дегенди иги эртделеде бир онглу адам. Бу форма бла сагъыш этсем, харс ургъанла миллетибизни асыры бек суйгенден, аны орунлу, орунсуз да, тутхучлу, тутхучсуз да, магъаналы, магъанасыз да махтагъанлагъа бюсюреу этгенликлери болур, деб къояма. Ансы ол махтагъанланы бир къаууму, сёл ючюн, Будайланы Мухаммат бла Байрамкъулланы Ахматны тубаннга юре тургъанлары кимге да белгилиди.

Былайда Ахматны китабларындан юзюкле келтиргенни магъанасы джокъду. Ахматха, орусча, «блаженный», дейдиле. Ол себебден: «Айраннга суу къош, нени юсюнден суйсе, андан, къаллай бир суйсе, аллай бир, къачан суйсе, ол заманда джазаргъа Ахматха джол бошду... Джап-джангыз бир китабыны атын келтирейим: «Карачаевцы **героичнее** (бу сёлню мен белгилегенме – Ш.И.) всех боролись с фашистскими захватчиками». Ол белгиленген сёл да толусу бла кёргозтеди авторну миллетине къуджур суймеклиги болгъанын. Аллаху Тагъала чамланыр, деб къоркъгъандан, бу инсаннга мен дау салалмайма. Мен дау саллыкъ Будай улуду. Мухамматны мардасы башха тюрюдю. Орусча быллай инсанлагъа: «Умная голова дурному дана», – дейдиле.

Аналитикасыны къыйыры-чеги болмагъан Мухамматны акъылы, зыраф, керексиз джанына бурулуб кетгенди. Сёл ючюн, Мухаммат джашлыкъда медицинагъа окъугъан болса, ол замандан башлаб, хар нени

терен, джик-джиги бла билирге, ангыларгъа талпыгъан акъылын эшек гуммос (рак) неден чыкъгъанын ачыкъларгъа бурса, сёзсюз да, бусагъатда муну юсюнден ишлеген джюзле бла академиклени «атыны къанджыгъасына къысыб» кетерик эди...

Алай а, ай мадет, миллетин бу да асыры къуджур суйгенден, аны сыйын кёкге чыгъарама деб, энишге, бек энишге тюшюрюб ийгенди.

Сёзюме толу болур ючюн, Будаины эки китабындан бир юзюкле келтирейим:

1. «Карачаево-балкарский язык – прородитель языков цивилизации» (г. Ставрополь, 1995г.).

«Моя идея сводится к следующему: карачаевский язык был первым языком цивилизации».

«На испанском языке «буква» – «гра». А это карачаевское «къара»... Я думаю, не может быть никаких сомнений в том, что испанское «гра» является карачаевским «къара», и оба слова имеют одно значение: «буква».

«... алфавит древним грекам был завезен карачаевцами».

«Мы выше говорили, что г – къ могут меняться местами, т.е. грамота – гра – къара».

Как видите, корень русского слова «грамота» – къара. Ясно видно, что он связан с наукой и знаниями»...

«Теперь подведу итог сказанному выше:

1. Существовала развитая цивилизация – убойдийская. Впервые письменность вышла оттуда;

2. Шумеры развили и обогатили эту письменность, распространили и внедрили её в жизнь;

3. Впервые буквы придумали финикийцы. До этого письменность была рисунком;

4. Буквы распространили арамейцы;

5. У арамейцев и финикийцев буквы переняли жители Йемена;

6. Жители Хиры переняли алфавит у жителей Йемена;

7. У народов Хиры алфавит заимствовали и записали Коран жители Мекки.

Теперь мы дошли до самого интересного. Перед нами повествование о семи народах и их языках. Алфавит и письменность появились у них и с их помощью распространились. Сильнее них был карачаево-балкарский язык. Эти языки не смогли вырваться из его плена и освобо-

диться из-под его влияния. Среди всех этих языков карачаевский язык проявляет себя как язык высокой культуры и развитой цивилизации. Этим доказывается тот факт, что карачаевский язык в те времена был наиболее богатым языком, а также что многими языками из нашего языка были заимствованы слова, связанные с культурой и цивилизацией».

Окьюучум! Къатдыргъанмыды Будаи, кеси айтханлай, эм сейир джерин? Къатдыргъанда да алай къатдыргъанды, аны «къурчдан ишленген оюмуна» бир киши бир сёз табмазча: кёзлери аралыб, ауузу ачылыб, туб эрни энишге салыныб, не айтыргъа билмей къалырча...

2. «Диалог Земли Космоса в танце и языке карачаево-балкарцев» (г. Нальчик, 1996г.)

Что означает слово «петра» и откуда оно пришло?

1. Греческое петра – скала.
2. Греческое питрос – камни.
3. Латинское питрос – скала.
4. Английское Питер – имя человека.
5. Арабское Бутрос – имя человека.
6. Русское Петр – имя человека.
7. Французское Пьер – имя человека.

На карачаево-балкарском языке слово бютреу (мен, окьюучум, джетмишден атлагъан къарт, ёмюрюмде бир керечик да эшитмегенме бу сёзю) означает «столб» (для поддержки потолка). Это слово состоит из двух частей: бут, т.е. «бедро» (орган) + треу, т.е. «подпорка» = бютреу. Но это название распространяется только на каменные подпорки. На карачаево-балкарском языке каждая вещь имеет точное название, например: «чыпын» – «столб», аркъау – «балка», «чигинжи» – «столб», багъана – «столб из дерева», бютреу – «столб из камня».

Таким образом, это слово имеет карачаево-балкарское происхождение».

Игит да дейсе, Мухаммат, артыкъсыз да ол сёзю «къулакъчыгъындан» иги таб, эслерб, юзюлюб кетмесин деб, тутуб, бери чыгъарсанг («за ушко, да на солнышко», деб)...

«Копия» означает «множество», «много», но, как мы знаем, это слово на латинском не имеет корней, а на карачаево-балкарском языке это слово состоит из слова и грамматического предлога кёп – «много», кё бей – «увеличивать»; «кёбейт» – «размножать». Это и есть точное значение слова «копия», что отсутствует в латинском.

Таким образом, карачаево-балкарский язык даёт не только объяснение слова, но и состава слова». (Орусча мынга «масло масляное», дейдиле).

Окьюучум! Сени эсинг да, ангынг да менден маджал болгъаны себебли, Будай улу Мухаммат нени юсюнден айтыры келгенин ангыладынг болур, мен а чыртданда «врубиться» этелмейме. Ол себебден бир соруу салырым келгенди да къалгъанды: «Причём тут, дорогой Мухаммат, мамины калоши?»...

Китабны бир бѐлюмюню аты былайды: *«Карачаево-балкарский язык расшифровывает происхождение арабов и арабского языка»*

1. Слово «араб» – карачаевское слово (вот так вот – знай наших! – моё замечание – Ш.И.)

Арабы – потомки семитских и карачаевоязычных народов.

2. Язык, на котором ниспослано священное писание Коран = синтез семитских языков и карачаевского...

7. Слово «Адам» – имя первого человека – не расшифровывается ни на одном языке, кроме карачаевского...

10. Предание о том, что Адам и Ева были изгнаны из рая и изгнанию подверглись из-за вкушения заповедного плода – яблока, является символическим. Они вообще не были изгнаны из рая. Секрет предания – почему фигурируют рай, яблоко и изгнание – высвечивается из карачаевского языка.

11. Событие в сказании о потопе во времена пророка Нуха (Ноя), повествуемое в священных писаниях, происходило не в Месопотамии, а на Кавказе, в местах проживания карачаевцев, в окрестностях Эльбруса.

12. В Коране есть немало слов, значение которых не понятно на арабском языке, а потому это обстоятельство препятствует полному осмыслению данного Писания. Значение этих слов расшифровывается на сегодняшнем карачаевском языке»...

«Как известно из истории, первой на Земле цивилизацией считается шумерская, но известно также и из наших предыдущих книг и из других достоверных источников, что шумеры сформировались как народ на почве убодийских племён, а убодийцы были карачаевоязычными. Язык шумеров прочно основан на карачаевском».

Да полноте, Вам Мухаммат!

Сен айтхан затланы ондан туюкул, джюзден бири тюз болса да, аны сейирлиги, тамашалыгъы, магъанасы Джер джюзюнде бюгюннге деричин этилген эм уллу илму джетишимлени, атомная энергия да, космо-

навтика да аланы ичлеринде болуб, сёзсюз да озарыкъ эди. Алайды да, Мухаммат, мени сеннге айтырым:

а) Тюзлюгюнгю бизнича ангысызлагъа сингдирирге кюрешме да, онглу профессионалагъа билдир. Кесинге да сыйды, миллетинги атын а кёкге чыгъарлыкъса;

б) Эртделеден, ата-бабаларыбыздан келген бир нарт сёзюбюз барды: «Джарлыны эшигин махтагъан джабады», деб. Кесинг эсгерелменгенлигинге миллетибизни башын чайкъаб, «эшигин джаба» тураса. Къаламынгы кыйгъанны тохтатыб, аны да, къагъытны да ёмюрлюкге бир джанына салыб кьойсанг, миллетинге эм уллу игилик олсагъатда келтирлик эдинг...

Адамланы ичлеринде бир адам ишлеген эсе, мен да ишлегенме, бир адам сынагъан эсе хомо сапиенсни (homo sapiens), мен да сынагъанма. Къыйынлыкъда да, къууанчда да. Кёбюсюне кыйынлыкъда.

Хоншу миллетледе джартыла, хыйлачыла, алдауукъчула, фитначыла бармыдыла? Аны несин сораса? Бардыла, игит да!

Аллайла биздеми кёбдю, аладамы кёбдю?

Саныбыз кёбча, бизде кёбдю. Орта тергеу бла алсакъ да, бизде кёб тюл эсе, бир адамчыкъгъа да аз туююдю.

Атамы бир нёгери, Таубий, айтханды: «Ий, Батдал, джашымы джартылыгъын кесим да билеме, алай а биреу алайын чертиб айтса, джюрегим кёлтюремей къалады». Миллет да адамчады. Башха миллетни адамлары бизни учхара джерибизни чертселе неда джангылгъаныбызны сагъынсала – джюрегибиз кёлтюрмейди да, чибинлеб тебрейбиз.

Мен анда-санда кесими энчи, кёбюсюне уа къралны, адамланы джумшларыны юсю бла уллу къуллукъчуланы алларына баргъанма. Кесибизни къуллукъчуларыбыздан эсе, хоншу миллетлени къуллукъчуларындан кёб да, дженгил да, таукел да кёргенме хатер.

Облздавогъделни тамадасыны орунбасары (заместилели) болуб ишлеген заманым. Меннге Дружба элден Скрипцов деб бир оруслу келеди, тилекчи болуб. Ол Ата Джурт къазауатда ауур джаралы болгъанды: онг къолунда баш бармагъы бла экинчи бармагъыны эки джиги сауду, юч бармагъы уа джокъдула; сол къолу – билек къошундан, бир аягъы да тобугъундан кетгендиле. Биринчи группа сакъатды.

Кърал 1947-чи джылдан башлаб, мынга кёзюу кёзююу бла джангыртыб, автомашина бергенлей турады.

Кърал бла бу адамны келишиулери алайды: ол машина джюрютюрге эркинлиги болгъан адамны табады да (игиси – кесини эт адамы болса, сёз ючюн, джашы), ол аны муну машинасында джюрютеди.

– Алай а, – дейди Скрипцов, – ма отуз джылдан атлаб барады, таймаздан кесим джюрютеме, правом болмагъанлыкъгъа. Керек болса, адамларымы да, джуукъну-тенгни да ташыйма ары бла бери. Инспекция кѣб кере тохтатханды. Алай а джолда джорукъну кесекчик да бузмагъанма, бир кере да машинамы кыяуу болмагъанды. Къазауатны сакъаты болгъан къагъытымы кѣрсе инспекция, хар кѣуру да къагъытым болмагъанына «кѣз кысыб» кѣояды. Болса уа, сѣе эдим. Бир болушсанг а, деб келгенме.

Ауурлукъну барысын бойнума алсам, кыйын болур, дейме да ол заманда транспортну ишине кѣраучу облысполкомну тамадасыны орунбасарына Азов Нарич Хамзатовичге барама. Болумну джарашдырыб айтама, Скрипцовну тилегин толтуруб, разы этсек излегеними билдиреме.

Биринчи, кесини адамлыгъы; экинчи, мени хатерими кѣргени.

– Ибрагим Батдалович, врачларынга айт да, комиссияны тыйгъычсыз ѳтерча эт, – дейди Азов.

Медкомиссияда талай врач болады. Мынга тыйгъыч ѳтерик джангыз хирургду. Телефон бла кѣонгурау къагъама да, району хирургуна кереклисича изин береме...

Узун сѣзню кысхасы – бир бѣлек кюнден, Скрипцов келиб, джангы правосын кѣргюзтѳб, меннге разылыгъын билдириб кетди.

Андан бери таймаздан сагъыш ѳтеме да, Азовну орнунда башха адам болса, къралда джюрюген джорукъну буза, санлары болмагъан адамгъа машина джюрютюрге къагъыт алдыртыб, аныча, огъурлу ишни ѳтерикми эди ѳкен?? Не уа мени хатерими Азовча кѣрелликми эди, ариу кесибизден адам болса да? Эки сорууну да кеси кесиме хаманда салама. Толу джууаб бирине да ѳтелмейин, «къайдам», деученме.

Бусагъатда келтирген мисалымдан алгъаракъда болгъан затны юсюнден бир айтайым. Обком бла облысполком бир юйдеги тутхан малланы саны къаллай бир болургъа кереклисини юсюнден бегим алгъандыла. Ол бегим бичгеннге кѣре, бир юйдеги эм кѣбюнде ма быллай бир мал тутаргъа эркинлиги бар эди: бир ийнек, бир кѣунаджин, бир бузоу, тѳрт ууакъ аякълы (тонгузну айталлыкъ тѳююлма). Бир адамны да не ат, не ѳшек тутаргъа эркинлиги джокъ эди.

Бу бегим джашауда деменгили орун алыр ючюн, анга терен тамырла ийдирир ючюн, аны бир чыгы да ычхынмаз ючюн, Советлени барысын да (ѳл, поселок, район, шахар, ѳбласть), милицияны да кючлерин, кѣарыуларын толусу бла ары буруб кѣюгъандыла. Бир адамны да «дыф» дерча мадары къалмагъанды. (Ол пасыкълыкъ бегим не ючюн алыннганыны

себебине мен ол алынган кёзюуде да, бюгюн да кьаллай оюм этгеними артдаракьда бир айтырма, инша Аллах).

Ма ол кёзюуде меннге облздавотделге, тилекчи болуб, бир кьарачайлы келеди Джангы Джёгетейден (Чалманладан). Аты да, тукьуму да эсимде туююдюле.

– Кёчгюнчюлюкде мен Кьыргьызияда джашагьанма, – дейди ол адам. – Анда бир кьаты ауруб кьалама да, сеннге кьымыз джарарыкьды, дейдиле да, керти да, аны бир талай заманны ичгенимде, сау болуб кьалама. Андан бери Орта Азияда да, ызыбызгьа кьайтханлы да, кьымызсыз болалмагьаным себебли, таймаздан байтал тутама. Болумуму айтыб, районну тамаларына да баргьанма. «Бизни кьолубуздан келлик иш туююдю», – деб башларын алыб кьойдула. Сен бир болушалмазмы эдинг меннге, деб келгенме. Керекди дей эселе, гылджамы да (ийнегими деген сёздю) кьоратайым», – деб бошады сёзюн. Ол мени терен сагьышха ийди...

Кьуллугьу менден уллу кесибизден адам бла бир оноулашайым да, андан не кесек да изин табханлайыма, бир кьагьытла джарашдырыгьа кьуреширме, деген оюмда тохташыб, ол адамны да коридорда кьоюб, Акь юйню ючюнчю этажына чыгьама. Излеген адамымы табама. Болумну джарашдырыб айтама.

«Ибрагим, ол баш ауруу не сеннге, не меннге керекмиди?» – болду аны джууабы... Сууукь суу юсюме кьуюлгьанча болуб, ызыма кьайтама. Ол адамгьа: «Оллахи, кьарнашым, биз да табалмайбыз мадар», – деб ашырама.

Окьуучум! Мен ант этиб айтама, ол адам эсеме туюшгени сайын, кеси кесиме дау салгьанлай турама: «Ай юйюнг кьурумазлыкь, ары да, бери да бара айланмайын, «Бу адамны саулугьу орнунда турур ючюн, кьымыз амалсыз керекди. Бу тёгерекледе, кьымызны сатыб алырча, не кесек да мадар болмагьаны амалтын, кеси байтал тутханы дурусду», – деб кьагьыт джазыб, бериб, нек кьоймадым? Обкомну эгетлери джаратмасала, ол кьагьытны джыртыб атарыкь болур эдиле, мени да ишимден чартлатыб. Ол ишден кьуру кьалгьан мен огьунакь болгьа эдим», – деб.

Я Уллу Аллах, я Сыйлы Аллах! Бу затны юсюнде гюнахлы болгьан эсем, табсыз атлагьан эсем, Кесинг кеч мени. Энди ол келепен бегим не ючюн чыкьгьанына мени кесими энчи оюмуму бир айтайым. Оюмум не заманда да бирчалай тургьанды, бир грамм да тюрленмегенди.

Кесини адамын, кьагьытда болмаса, джашауда капегине-шайына санамагьан, анга кьачан суюсе да, кьаллай бир суюсе да артыкьлыкь, зорлукь этген кьантулукь коммунист партияны иши эди ол.

Мени миллетим, алгъаракъда айтханымча, не тукъум къыямытда да джашауун къурай билгенди. Къаджыкъмайын ишлегени себепли, ашаргъа-ичерге да, киерге да табханды, къара кюннге деб, амалсыз керекли затланы къюбюрге да, гюрбеге да, джыккыргъа, къапчыкъгъа да, тулукъгъа да джыяргъа сакъ болгъанды.

Миллетими ма бу, мени сартын, барыб тохтагъан болумлу, деменигили, магъаналы ышанын «кёлтюралмагъандыла» коммунистле. Бизни республикабызда эм ташлы, эм мийик джерледе ким джашайды? Къарачайлыла.

Ала джашау-ашау этер ючюн, не бла кюршедиле? Кёб зат бла, алай а эм уллу санагъатлары малчылыкъды. Кесини ашарыны тышында да, бир бёлек малы болуб, аны сатыб, ачхачыкъ тюшюрмесе, тауну этегин сакълагъандан бир тукъум бир магъана болмай къалады. Тууар мал бла ууакъ аякълыланы дынг этерге джетдириб, аны юсюне да эшекни, атны тутдурмасала уа, оруслула айтханлай: «Кричи: Ка-рау-ул!»

Обкомну бу бегими (облисполкомну сагъынмайын къояма, не ючюн десенг, ол обком айтхандан ары-бери бир эличик да тайышыргъа мадары джокъ эди) бир ишексиз да, къарачайлыланы башларын ёрге кёлтюремезча этиб, тобукъландырыб турургъа, деб чыкъгъан эди. Эртделеден келген бир нарт сёзюбюз барды: «Эшекни эти – харам, иши – халал», деб. Аны бир кесек тюрлендириб, «Къарачайлыланы къралгъа ишлегенлери – халал, кеслери да, кеслерине ишлегенлери да – харам», десек, обком бизге онла бла джылланы къаллай кёз бла къаргъаны ачыкъланады.

Муну, башха быллай кёб тюрлю затны эсима тюшюрсем, совет властны къуругъанына ахсынган адамларыбызгъа тамам бек сейирсинеме.

Онкология диспансерге кёб джылланы тамадалыкъ этгенме.

Рентген аппаратыбызны бир джери (детали) бузулады. Врач – специалист ауругъанлагъа кереклисича къараялмайды. Ол деталь Венгрияда чыгъады (СЭВ-ни заманыды). Аны табар ючюн неда аппаратны джангыртыр ючюн, мен ачмагъан эшик, мен кирмеген тешик къалмайды. Кишиден бир тукъум бир болушлукъ табмадым. Алай болуб тургъанлайыбызгъа, кесине къаратыргъа (снимок этдирирге) обкомну экинчи секретары Темиров У.Э. келиб къалады. Аны ишин баджарабыз, аппаратны болумун да айтабыз. Ол обкомда эл мюлкге къарайды, алай болгъанлыкъгъа, «бизге бир болушалмазмыса», дейме. «Къагъыт джаз да, меннге бир келтир», – дейди. Айтханыча этеме. Ортадан эки ай да тюгел ётмеген эди, джаппа-джангы аппарат келиб къалады. Ол адамгъа бююн-бюгече да мен бюсюреу этеме.

Отпускагъа кете туруб, бир айгъа кесими орнума талай адамны салыб сынадым. Талай кере болгъанды былай: ызыма къайтсам, мени орнумда ишлеген врачны миллетинден медсестрала, лаборанткала, санитаркала, кёзлерине джыламукъла ура: «Ибрагим Батдалович, мындан ары кесинги орнунга бу къуджур инсанны къоя турма, шо», – деб тилеб.

Ишлеген кёзююмде ол «хыйлачыла», «эки бетлиле» меннге бетсиниб эте эдиле алай, дейик. Мен ишни къойгъанлы, он джылдан атлады. Не къууанчда, не къыйынлыкъда неда тюз орамда, аланы къайсысы бла болса да, тюбев къалсам, бири къалмайын (!), мени нек ыйнакълайдыла, чабыб келиб нек къучакълайдыла?! Бетсинирге не кесекчик да, не бурхучукъ да керек тыйюл шойду да!

Былайда Насра Ходжаны бир хапарын, бир притчаны, кесибизни бир нарт сёзюбюзню келтириб, хоншуларыбыз бла бизни ортабызда болумну чойреге айландырыб тургъан затланы мен ангылагъан чурумлары не болгъанын джангыдан бир чертейим.

Бир исси кюн Насра Ходжа, эшегини джюгенинден тутуб, бир элге киреди. Орамны эки джанында бир-бирлери бла ушакъ эте тургъан адамла: «Не аман сейирди бу адам, эшегине минерик тыйюл эсе, аны кесине джюк этмейин, юйюнде къойса уа!» – дегенлерин бир кере, эки кере, юч кере эшите барады.

Экинчи элге джете туруб, мындан кёб айыб этдирмейим кесиме, дейди да, эшегини юсюне минеди. Адамла айыб этгенни къой, ирият берген халда: «Не аман бетсиз адамды ол инсан – бу исси кюн гитче эшеккини талагъын тургъузуб барыргъа уялмаймыды?» – деб сёзюн этедиле.

Ючюнчю элге кире туруб, Насра Ходжа, эшекчигин кёлтюрюб, кесини бойнуна салыб, орамны джырыб тебрейди. Адамланы алгъын айтханлары бош эди. Насра Ходжаны хыртха, кереклисича, энди уруб башлайдыла: «Не аман сылхырды бу адам. Бу исси кюн адам кесин да кючден джюрютеди, ол а эшегин да кёлтюрюб барады. Сёзсюз да, акъылындан тайышыб айланады!» – деб ауузларын джабмай къоядыла...

Эшек бла адамны ортасында бу юч болумдан сора башха болум табаргъа мадар джокъду. Юч болумгъа да тышындан къарагъан адамла сёз табыб бардыла.

Хоншуларыбызгъа багъа берген заманда, биз да, ол юч элде Насра Ходжагъа багъа берген адамлагъа ушаб къала болурбузму, дерим келибеди.

Джолда бир-бирин танымагъан эки адам бири бирине джууукълашыб келедиле. Иги узакъдан бири бир бармагъын ёрге кёлтореди. Аны кёргенинде, ол бир джолоучу эки бармагъын ёрге кёлтореди. Биринчи

къолун джумдурукъ этеди да, ёрге тутады. Экинчи джолоучу эки къолун да джумдурукъ этиб, ёрге кёлтюреди. Аны бла салам-келам айтмайын, къол тутушмайын, бир-бири къаты бла озуб, хар бири кесини джолуна кетеди. Барлыкъ джерлерине джетиб, кёрген, эшитген затларындан джууукъгъа-теннге хапар айтадыла.

Биринчи джолоучу: «Мен бюгюн джолда бир асуулу адамгъа тубедим. Иги узакъда огъунакъ «Аллах бирди», деб бармагъымы ёрге тутханымда, арам-къарам этмейин, эки бармагъын ёрге тутду: «Аллах бирди, Сыйлы файгъамбар да Аны келечисиди деген магъанада». «Биз бирибизни тутуб турургъа керекбиз», – деб, бир къолуму джумдурукъ этиб, ёрге тутханлайыма, олсагъатлай, ол эки къолун да джумдурукъ этиб, ёрге кёлтюрдю: «Анга уа не сёз, андан сора да биз бир-бирибизге таймаздан болушуб, дагъан-багъана болуб турургъа керекбиз», – деген магъана бла.

Экинчи джолоучу: «Мен бюгюн бир итден туугъан адам бла джолукъдум. Аллымда, меннге джууукълашыб келе туруб, бармагъын ёрге тутады: «Кёзюнгю чыгъарырма!» – деген магъана бла. «Сен мени бир кёзюмю чыгъарсанг, мен сени эки кёзюнгю да чыгъарырма», – дейме да, эки бармагъымы кёлтюреме ёрге. Аны бла тохтаб къалса уа! Бир къолун джумдурукъ этеди да, ёрге кёлтюреди: «Мен сени туюуб, ууадых этерме», – деген магъанада. Меннге тамам ачыу болады да, эки къолуму да, джумдурукъ этиб, ёрге кёлтюреме: «Мен сени ууадых этгенни къой, джанынгы алыб къоярыкъма», – деген магъана бла. Сора ол адам, менден тамам къоркъуб, тохтагъан иш этмегенлей, къатым бла озуб кетди».

Хоншуларыбыз бла ортабызны айыргъан сагъатда, Уллу Аллахдан: «Я Джаратхан Аллах, бизни ол биринчи джолоучугъа ушат, экинчи джолоучугъа ушатма», – деб тилейме.

«Ашаса, ашамаса да, бёрюню ауузу – къан». Иги кесек адамыбыз (аланы ичлеринде атлары айтылгъан, болумлу, аны къой, дин ахлу адамла) хоншула бла ортабызны айыргъан кёзюуде, ай медет, ма бу нарт сёзге толу таяныб къаладыла. Быллай чот джангылычды. Ант этдиригиз, джангылычды. Хоншуларыбызгъа орунсуз, бегимсиз аманла къуюб тургъанла бардыла ичибизде. Ала къуру хоншуларыбызны джаулары туююдюле, мени ангыма кёре, эм биринчи, эм бек кесибибизни миллетибизни джауларыдыла: ызыбыздан келген джаш тёлуюбноу къанын бузадыла!

Халкъымы эртделеден келген бир айтыуу барды: «Байрагъа – мияу», – деб. Аны магъанасы былайды: кимге болса да тынчлыкъ бермейин, туюб-башын чучхуб, къазыб, кесине ёчюкдюрген, чамландыргъан.

Семенлени Азретни айтханына таяна, хоншуларыбыздан къараб, кесибизни кёрсем, артмакъчы садакъачыланы, арпа-будаиланы ауузлары бла «Байрагъа – мияу» дегенибиз ачыкъланыб къалады. Аллай сандыракъчыланы юслери бла ауузлукъ салынган атны джюгенинден тарта тарта, шын тургъузгъаныбыз белгинеледи.

Былайда «Къарачай» газетде 2005-чи джыл июнну алтысында басмаланган «Биз миллет эсек...» деген статьядан бир юзюк келтирейим: «Багъалы къарнашларым-эгечлерим! Джанларым-кёзлерим! Барыгъыздан да тилерим: келигиз, бирибиз да къалмай, бююнден башлаб, бир-бирибизге ачыкъ да, таша да «дунияны къуйгъанны» бир къояйыкъ. Адамны учхара затын эслегенлейибизге, аны хыртха уругъа, андан къол джууаргъа хаппа-хазыр болгъанбыз да къалгъанбыз.

Мен 70 джылгъа джууукълашыб келген адамма. 40 джылдан артыкъны ишим таймаздан адамла бла байламлы болгъанды. Ол себебден кёб асыулу, деменгили, оюмлу, басымлы, терен акъыллы адамлагъа тюбегенме. Бир джетишмеген затчыгъы, джангылычы, «къыяучугъу», учхара джери болмагъан аланы ичинде бир да кёрмегенме.

Школда окъугъан заманымда эшитген эдим бу алаамат сёзлени: «Кемлиги болмагъан адамны нёгерге излеген, нёгерсиз къаллыкъды», – деб. Къалай теренди бу сёзледе магъана.

Аны кибик, халисинде бир иги заты, таб шарты болмагъан бир адам да джюкду, кёре билирге керекди ансы. Бир уллу, терен акъыллы алим 19-чу ёмюрде аны ючюн айтханды былай: «Хар меннге тюбеген адам не бла болса да бир заты бла менден онглуду, мени дженгеди, мен андан ол затха юренирге хазырма».

Келигиз, не да этиб, хар кимни да оюмлу, ашхы, ушагъыулу, келишиулю затларын эслерге излеб, аланы чертерге хазыр болайыкъ! Келигиз, бир-бирибизге сый бериб, ариу халда сёлеширге къызгъанчылыкъ этмейик! «Ариу сёзде ауруу джюк», – дегендиле бизни ата-бабаларыбыз. Къалай терен кёргендиле «къарангы» къартларыбыз. Айтхан затларыма джашауумда меннге тюртюлген мисалладан экисин келтирейим.

Институтда сау 6 джылны мени бла бирге Хатыуланы Юнюсюн къызы Бэла окъугъан эди. Аны юсюнде бир затны сезе туруб, тёртючю курсха джетерге, ол сезген затымы тюппе-тюзлюгюне толу тикрал болдум. Ол да не затды десегиз – Бэланы бир адамгъа бир тукъум аман айтмагъаны. Биргебизге окъугъан, ким да билиб, керти кемликлери болгъан адамланы юслеринден, иш этиб къозгъаб, Бэла бла сёлешиб кёргенме. «Къайдам, аллай мен эшитген, мен билген неда кёрген заты уа джюкду аны», – деб тургъан болмаса, адамны учуз этген бир сёзюн эшитмегенме.

Биргеме окъугъан төрт къарачай нёгериме башха-башха Бэланы юсюнде сезген затымы айтама да, менича этиб, сынаб кёрюрлерин тилейме. Барысы да мени тилегими тындырадыла. Ала да Бэланы ауузундан мен эшитгенден башха зат эшитмедиле!

Курсубузда Бэланы суймеген, анга ичин төкмеген бир адам джокъ эди. Хар беш джылдан курсубуз тюбешгенлей турады. Бэланы биягъынлай студент нёгерлери тиллери бла джалайдыла, ичлерине джутадыла.

Лайпанланы Мырзатны къызы Хаджар керти дунягъа кетгенди (Аллах аны рахмат этсин), Знаменка элде джашай эди. Джашауунда ол кёрмеген, ол чекмеген къыйынлыкъ къалгъан болмаз, дерча эди. Ол къыйынлыкъла аны санларына къадалыб, бек улуу джарсыта эдиле. Алай а ол джангыз бир адамгъа, бир затха не дерт тутмай эди, не азауланмай эди. Меннге къысха джууукъ джетгени себебли, аны больницаланы керекли бёлумлерине салыб, талай кере къаратдыргъанма. Бир кере, мындан 30-32 джылны алгъа, аны кёре больницагъа барама. Тёшекде эди. Ушагъыбызны ортасында былай айтды: «Ий, Ибрагим, башха затлада мени насыбым тутмады эсе да, джашауумда бир затда таймаздан насыбым тутханлай турады: хама меннге бир иги адамла джолугъадыла, ма бу палатада адамла барысы да аллайладыла». (Аланы ичлеринде къарачайдан башха тиширыула да бар эдиле). Хаджар палатада нёгерлерине бетсиниб айтмай эди, керти ичиндегин айта эди. Анга шагъатлыкъгъа сёзюмю бир кесек созаим. Орусча бир бёлек сёзюмю биле эсе да, ол тилде сёлешелмей эди Хаджар. Бакъгъан врачы уа – орус тиширыу. Къараб, джараб бошагъандан сора, къачан больницадан чыгъарлыгъын билдиреди меннге. Ол кюн мен улоу алыб барама. Хаджарны врачы бёлумде джокъ. Медсестрала да, дигизала да (няняла) аны къайда болгъанын билмейдиле. Бир кесек да туракълайбыз, алай а бошуна кёб къалыб кетмейик деб, джолубузгъа чыгъыб кетебиз. Экинчи кюн мени ишиме ол врач телефон бла сёлешеди, гурушха аууазы бла: «Хаджарны менсиз нек алыб кетдинг?» – дейди. «Да кесинг айтхан заманнга бардым, сени табалмадым, къагъыты-башы хазыр болуб тура эди да, алыб кетген эдим, – дейме да, – Бир айтыр, къошар-къоратыр затынгмы бар эди?» – деб сорама. «Огъай, къошар-къоратыр затым джокъ эди, сынгар ол сейиртамаша, асыулу тиширыуну бир иги къучакълаб ашырыргъа муратым бар эди ансы», – деген эди.

Хоншу миллетле – бизге, биз да алагъа мынгайыб кёрдюк. Даулашыу, демлешиу ючюн да къалмадыкъ. Андан чёбню къарасыча бир магъана

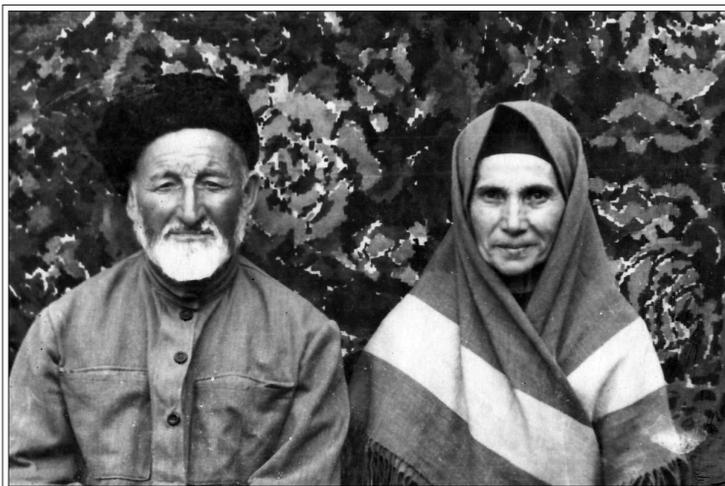
болмады. Боллукъ да туююдю! Не алагъа, не бизге бир игилик-ашхы-
лыкъ келмеди. Келлик да туююдю!

Къууанчлы, дамлы, тынчыкълы, берекетли джашауну къурагъанны,
мен билиб, джангыз бир джолу барды – хоншула бла ортабызны ариу
халда, келишиулю, джарашыулу бардыргъан.

Къыйынмыды ол? Къыйынды, ант этдир, бек къыйынды. Не ючюн де-
сенг, кеси кесибизни хорларгъа керекбиз. Эртделеден келген сёз бар-
ды: «Кеси кесин хорлагъан, олду керти пелуан», («Истинно могуч тот, кто
побеждает самого себя») деб.

Аллай адамгъа башхала да баш урадыла!

*Шидакъланы Ибрагимни атасы Батдал бла анасы Тамбийлени Рамазанны кызы Айшат.
Гродеково эл. 1956 джыл*

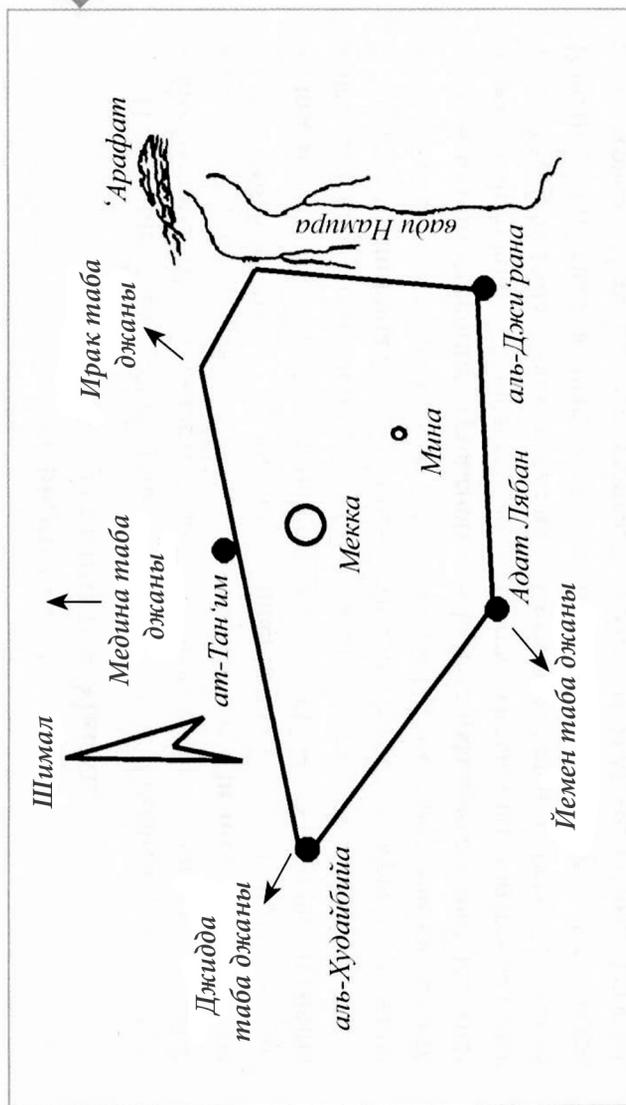
Ибрагим хаджи юйдегиси бла. Юй бийчеси Боташланы Анзорну кызы Земфира; сабийлери Фатима, Алий, Тамара, Энвер. Черкесск. 1982 джыл

Шидакъланы Ибрагим хаджи. 2014 джыл

Шидакъ улу Медина шахарда биргесине хаджлиликге баргъан адамланы бир бёлеги бла. 2004 джыл

Меккяны тегерегинде сыйлы джерлени чеклери

КЪЫСХА КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР-ОРУС СЁЗЛЮК

Окьугъан затын иги ангылаялмайын, эсине джыялмайын башласа адам, кёлю къачыб, окьугъанын къоюб олтуруучанды. Ана тилибизни бу китабда хайырландырылгъан унутула тургъан неда аз джюрютюлген сёзлерин ангыламайын, артыкъсыз да бек джаш адамланы, кёллери къачмасын деб, къурашдыргъанма. Неди амал? Болум алайды! Бир къауум сёзлени эки-юч тюрлю магъаналары барды. Мен китабда сёзню къайсы магъана бла хайырландыргъан эсем, ол магъананы келтиргенме орус тилде.

А

Абызыратыргъа – привести (кого-либо) в изнеможение, обескуражить

Адаргы – мизерный

Азауланган – держать злобу на кого-либо (чего-либо)

Аздыргъан (кёлню) – временная слабость (здесь)

Аз-маз – чуть-чуть

Азырейлилик – мерзость

Айбатлыкъ – обманчивая красота

Айгъакъларгъа – разоблачать

Айланч-буйланч – извилистый

Айнытыргъа – возродить

Айтыу – молва, изречение

Аккыл-теккил – сомневаться, колебаться

Акъыл-балыкъ – зрелость

Алам – Вселенная
Алаугъан – великан
Алджагъан – растерянный
Амыры тартмайды (тутмайды) – ему не хочется, у него нет охоты
Аралгъан – уставиться, вытарашить
Арсар – сомнение, нерешительность, раздвоенность мыслей
Асыл – благородный, чистый
Аты-чууу чыкъмайды – о нём ни слуху, ни духу
Ахсыныргъа – вздыхать,
Ашалгъан – изношенный

Б

Базыныргъа – надеяться, полагаться
Балакъ – свод стопы
Барамта – помеха, преграда, препятствие
Басымлы – сдержанный, терпеливый, степенный
Башлы-тюблю – кувыркнуться, упасть
Бегимли – обоснованный, обстоятельный
Бедиш – позор, стыд; бесчестье
Белеют – ненадёжный, непрочный
Бёгек – гордый
Билямукъ – мучная похлёбка, баланда
Боран-гылан – вьюга
Борбай – богатство, состояние
Бугъоу – наручники; цепи, кандалы
Булбул – соловей
Бускакларгъа – разодрать в клочья
Бучхакъ – отверстие бурдюка
Быргъаргъа – отбросить в сторону
Бырناق – отчуждённый
Бюсюреу – благодарность

Г

Гёджебленирге – становиться сильным, крепким
Гурушха-гууа – обиды, упрёки
Гыбыт – бурдюк
Гызмар – мелочный, жадный
Гыл – мзда, выгода
Гылджа – здесь: корова
Гымых – короткий (здесь: мизерный)
Гынтдычы (гынтдылы) – озорник, шутник
Гырнау киштик – злая кошка (неуживчивость)
Гыртчы – жилистый, упругий
Гырхы – грубый, резкий, неучтивый
Гюрбе – ларь, житница
Гъыр-мыр – скандал, дразги; склоки

Д

Дам – смак; удовольствие, наслаждение
Дау – претензия
Даулашыргъа – спорить, браниться
Демлеширге – браниться
Дуккул – клочок, кусок, клочок
Дурус – правильный, справедливый
Душман – враг, неприятель
Дыккы – нехватка, недостаток, дефицит
Дынг тохтаргъа – сразу перестать, прекратиться

ДЖ

Джакъларгъа – защищать, заступиться
Джалгъанчы – обманщик
Джандет – рай
Джаубедек – чиж
Джаханим – ад; чистилище
Джек – нечистая сила

Джелбаш – ветрогон
Джердеш – земляк
Джесир – плен, неволя (пленник, невольник)
Джетекленирге – давать отростки, пустить побеги
Джизгилик – разборчивость, брезгливость
Джийиргешли – отвратительный, мерзкий, гадкий
Джол азыкь – здесь: ДТП с летальным исходом
Джорукь – норма, образец, правило
Джоюм – расход, трата
Джумаргья – закрывать (глаза)
Джууаш – кроткий, смиренный, тихий
Джыккыр – кадушка
Джюгенсиз – необузданный, неудержимый

Ё

Ёз тутургья – подкормить, подкрепить
Ёзге – другой, иной
Ёзек – стержень, сердцевина
Ёкюнюрге – сожалеть
Ёлче – мера, измерение; единица измерения
Ёнгелерге – не признавать, отказываться
Ёч – 1)премия, приз. Ёч салама – бьюсь об заклад!
2)падкий (на что)
Ёчюкдюрюрге – натравливать
Ёшюн уруш – нахрапом, нахально, силой

З

Заранлы – вредный, убыточный
Зарауат – бедствие, лишения
Зауанлы – горемыка, бедолага
Зыккыл – рванный, потрёпанный
Зымпылдауукь – пустозвонство

И

Изин – повеление, разрешение
Илгизлик (илгиздик) – отчуждённый
Ирият – проклятие; анафема
Ит аягындан – очень много
Ички – спиртное; алкоголь

К

Камсыклык – озорство, баловство, шалость
Кау-куу – врассыпную; кто куда
Кеб – форма
Келбет – обаятельный, привлекательный
Келепен – гадкий, зловердный
Келечи – посредник, посол, представитель
Кемизли – болезненный, дефективный, слабый
Кемликсиз – безупречный, совершенный
Кенгеширге – советоваться, обмениваться мнениями
Керахат – запретный, запрещённый; поганый
Керелерге – умножить
Кесапат – договор, соглашение
Кешене – гробница; мавзолей (склеп)
Кёлекке – тень
Кётюрем – немощный, дряхлый
Кириу – десна
Кишен – путы
Кыскынык – тревога, беспокойство, паника
Кюбюр – сундук
Кюу – песня-плач
Кюушеннгенин бузмазгъа – не обращать внимания, не реагировать

КЪ

Къаджыгъыргъа – неутомимо, настойчиво, упорно
Къазанлашыргъа – часто встречаться

Къайиш – ремень; ремённый, шорный
Къалабалыкъ – переполох, суматоха; паника
Къалджа – куча, груда
Къалтырауукъ – дрожащий, трясущийся
Къандагъай – клоп (кровосос)
Къанджыгъагъа къысаргъа – заткнуть за пояс
Къантулукъ – пройдоха, проныра
Къапчыкъ – мешок из снятой чулком шкуры овцы, козы
Къаршчы – против, наперекор
Къат – раз; эки къат – дважды; джюз къат – во сто крат
Къаууф – дефект, изъян, недостаток
Къаушатыу – разгром, сокрушение
Къор болургъа – быть благодарным
Къоранч – убыток, потеря; жертва
Къуджур – странный
Къуйругъу бла къоз сындыргъан – здесь: от жиру беситься
Къулакъ от – хмельное, спиртное
Къымаргъа – присвоить, украсить
Къычырыкъ-сыйыт – суматоха; шум, гвалт
Къыямат – светопреставление (день страшного Суда)
Къыямыт – стужа (зимняя); тяжелейшие условия
Къыяу – изъян, дефект, порок

Л

Лагъым – приём; способ, средство
Лапиян – опиум
Лахор – беседа, разговор; здесь: трёп

М

Маджа – саранча
Мазанкой – гигантский
Мамматлыкъ – работать гуртом, помогая друг другу

Марда – норма, мера, граница
Маталлы – подобный
Мешхут – навоз, перегной, помёт
Мизам – порядок
Миндерге – отщипывать
Мисал – пример; образец
Мискин – жалкий, несчастный; нищий
Мишау – грустный, вялый, кислый
Мукъут ийис – прогорклый, затхлый запах
Мурдарлыкъ – убийство, душегубство, кровопийство
Мурукку – задержка, заминка
Мухоллукъ – медлительность, нерешительность
Мухур – печать; штамп
Муштукъул ийисин чыгъарыргъа – задать перцу
Мылхым – черта характера (бир мылхым – одного поля ягоды)
Мынгайгъан – обиженно смотрящий из-под лобья
Мыжт этерге – перебить, истребить
Мюкюл – признание, покаяние

Н

Начас – проныра, пройдоха
Нохта бау – вознаграждение, подарок
Нюзюр – обет; клятва, клятвенное обещание
Нюрлю – лучезарный; обаятельный, приятный

О

Обур – умный, сообразительный
Огъураргъа – одобрять
Огъурсуз – злой, свирепый
Ойларгъа – думать, размышлять
Орнатыргъа – внедрять, насаждать
Осуй – опекун, попечитель

П

Пара-чара этерге – изорвать в клочья
Пасыкъ (=фасыкъ) – безнравственный; подлец
Патар (=фатар) – квартира, квартирный; кров
Патуа (=фатуа) – здесь: бессмысленный довод
Пелах– беда, несчастье
Пелуан – богатырь, силач
Пил – слон
Пунт – шум, скандал, бунт

С

Сай – мелкий
Сакъау – косноязычный, заика
Санагъат – отрасль; ремесло
Сансызлыкъ – невнимательность, беспечность
Сарнау – причитание, оплакивание; рыдание, плач
Саякъ – развратный, распутный, безнравственный
Себелерге – здесь: сеять, разбрасывая
Седирерге – убавляться, уменьшаться
Сезим – чувство; ощущение; чутьё
Сенкилдеуюк – хрупкий, слабый
Сериуюн – медленный, умеренный
Сёнгерге – уняться, успокоиться
Симсирерге – растеряться, оторопеть, обомлеть
Сирке – гнида
Согъаргъа – ткать
Согъушургъа – драться, сражаться
Сопаларгъа – бить, избивать; колотить
Сугъулгъан – протиснувшийся, втиснувшийся
Сууутургъа – разочаровать; оттолкнуть от себя
Сыбабха; сыбабхдан чыгъарыргъа – вышkolить, призвать к порядку
Сыдыргъыч – проныра, пройдоха
Сызларгъа – ломить, ныть, болеть

Сылгъан; сылыб атаргъа – изрезать, исполосовать ножом
Сылхыр – глупый, дурень, болван
Сыр – честь, репутация; здесь: участь
Сыркылулукъ – озорство, баловство
Сюзерге – обсудить, разобраться
Сюргюн – изгнание, геноцид
Сюрем – в направлении...
Сют уюгъанча – жить в согласии

Т

Таджал – неутомимый, стойкий, несгибаемый
Тайышдырыргъа – сдвигать; низлагать
Такыйкъа – минута; секунда (=миг)
Такъыр – печальный
Тамал – фундамент, основа; опора, устой; начало
Тамаша – интересный, восхитительный, чудный
Танг джарыкъ – заря, рассвет
Тангкы – плёнка, плева
Тарбуун – трудное, почти без исходное положение
Таркыйтыргъа – уменьшать, убавлять
Тахса – секрет, тайна
Теджерге – выдвигать, предлагать, рекомендовать
Тейри джарыкъ – заря (чаще – вечерняя)
Терилтирге – обманывать, добиваться хитростью
Тёзюмлю – терпеливый, выдержанный
Тёппе – макушка, темя
Тёре – здесь: случай
Тигерсиз – безмерный
Тизгин – строка, строчка
Тикирал – едва, только; Здесь: основательно, доподлинно
Тиклик – натянутость
Тилген, тилирге – резать на полосы

Тинтерге – исследовать, изучить; рыться, копаться
Тинтиуюл – обыск
Толкъун – волна
Томуругъа – рубить (топором)
Топулдатыргъа – пороть, сечь
Тохана – престол, трон
Тузакъ – неволя, тюрьма; кабала, рабство
Тулукъ – мешок из снятой чулком шкуры
Тутурукъ – основа, опора
Тутхучлу – обоснованный
Тыгырыкъ – закоулок; щель, расщелина
Тылы – тесто
Тырмы тартыргъа – еле сдерживаться
Тыхсыргъа – жаловаться, ныть, сетовать
Тюб болургъа – исчезнуть
Тюбелек – подробный, детальный; целиком
Тюрсюн – лицо; физиономия
Тюшюнюрге – убеждаться, уверовать

У

Удургъа – подстрекать
Улоу – средство передвижения; транспорт
Умур-чумур – вдребезги
Устаз – учитель
Ууадых этерге – избить, отколотить
Учхара – непрочный, ненадёжный

Ф

Фитна (лыкъ) – хитрость, интриганство; вредность
Фыргъауун – фараон; здесь: пройдоха

Х

Хадауус – проклятый; отвратительный

Хазна – богатство, достояние

Хайран болургъа – удивиться, прийти в замешательство; опешить

Хайырсе́лемез – предрекатель недоброго; паникёр

Халеклик – вред, пагуба

Харх – хохот, взрыв смеха

Хатерсиз – безжалостно

Хауле – распутник, гуляка

Хаят – совесть (обычно: уят-хаят – стыд и совесть)

Хош – довольный; безмятежный; спокойный

Хурттак – кроха, мизерный

Хыймый – нечистоплотный; неблаговидный

Хыйны-халмеш – колдовство; порча

Хылеу – хилый, расхлябанный

Хыликкелик – позор, посмешище

Хылымылы – безобразный

Хынч-хынч этерге – ворчать; брюзжать; выражать недовольство

Хыны – злой, грубый, свирепый

Хыртха уругъа – критиковать, осуждать

Хыянат – вред, ущерб; зло

Ч

Чабыуул – нападение; атака; набег

Чайнаргъа – здесь: много говорить об одном и том же; болтать

Чалдыу – подножка

Чалдыш – решётчатый (чалдышха тыяргъа – припереть к стенке)

Чалыу – тесьма, шнурок

Чамчы – весельчак, юморист

Чанчакъларгъа – изрешетить

Чапакъ – вечерняя заря

Чапыргъан – сыпь

Чапырыргъа (кёлюн) – успокоить, утешить
Чауук (чабук) – хлопанье в ладоши
Чачуу-къучуу – погром
Чек – граница, рубеж
Чертерге – отмечать; делать особый акцент
Чечен – искусный мастер; умелец
Чёмелтаякъ – кубарем
Чёрчек – озорник, шалун, проказник
Чибинлерге – злиться, горячиться
Чийсил – недоработанный, с изъянами; незрелый
Чокъуракъ – чистый, прозрачный
Чола – поверхностный
Чолпу – половник; поварёшка
Чурум – повод, причина, предлог
Чыгъарма – произведение, творение
Чыныкъгъан – выносливый; закалённый
Чырайлы – красивый, приятной внешности
Чюйретон (чюйреакъыл) – упрямец, самодур
Чюйюрген – пренебрежительное кривлянье

Ш

Шарт – признак, черта, свойство
Шекирт – ученик (подмастерье)
Ушхууур – обед, еда, пища
Шынгкъарт – костёр

Ы

Ыйлыкъ – стыд, совесть; срам, позор
Ыргъакъ – крючок
Ырджы – межа
Ырхы – поток (чаще селевый)
Ырысларгъа – верить в дурные приметы
Ышан – признак, черта

Э

Эб – сноровка, навык, ловкость

Эгет – приспешник; марионетка; наймит

Элибле – букварь

Энишге – понижаться, уменьшаться

Эресей – Россия

Эсебли – расчётливый

Эснерге – зевать

Эшилген – заплетённый

Ю

Юзюк – отрывок

Юйрерге – увеличиваться (числом), расти, плодиться

Юлле – трубка (курительная)

АСЫУЛУ АДЕТЛЕРИБИЗНИ БАЛСЫТАДЫ, ОСАЛЛАРЫБЫЗНЫ ХЫРТХА УРАДЫ

Шидакъланы Батдалны джашы Ибрагим хаджини «Силкин аллынга, халкъым!» деген къол джазмасын окъуй, халкъыбызгъа хайырлы китаб болуб чыгъарыкъды, деб къууандым.

Батдалны да иги таный эдим. Хар тукъум затдан да кенг билими болгъан, Ислам динни терен ангылагъан, асыулу, акъыллы адам эди. «Ата сыры – балада», дегенлей, ол шартларын джашы Ибрагимге да къоюб кетгенди керти дуниягъа. Джандетли болсун.

Ибрагим хаджи муслиман динни юсюнден джаза, бизни миллетде аны терен билмегенликден къуралгъан магъанасыз «адетлени» джашауубузгъа къаллай заран келтиргенлерин чертген бла къоймай, тюзю къалай болса кереклисин белгилейди. Биз тёлюле (20-чы ёмюрде тууб ёсгенле) диннге кереклисича юренирге не кесек да мадар берилмеген дунияда джашагъаныбыз айтылады. Дин ахлу адамлагъа ол джыллада джетген къыйынлыкъ, зорлукъ болгъаныча, болушлусуча суратланады. Бююнлюкде динин тутуугъа джол ачылгъан бла бирге, аны тюз, Сыйлы Къуранда изленнгенича ангылатыргъа, джаяргъа кереклиси чертиледи.

Бизни динибизни ара багъаналары Иман, Ислам, Ихсандыла. Ала не болгъанлары деменгили ачыкъланнганы себебли, китабны ол джерлерин суюб окъуйса. Ислам дин Джерни юсюнде тюрлю-тюрлю миллетлени ичинде джайылгъандан джайылыб барады. Алайын чертерге да нутмагъанды Ибрагим хаджи.

Китабда Мухаммат файгъамбарыбызны (с.а.с.) юсюнден да джазылгъанды. Алай а, мени сартын, андан да кёб джазылса дурус эди. Не ючюн десенг, Ол (с.а.с.) хар барыбызгъа, энди келлик тёлюлени да къошуб, юлгюдю.

Муслиман адам ауушса, аны ызындан шериятха кёре амалсыз этилрге керекли джумушланы, къайгъы сёз дууа къалай этиллигин ангы-

латады. Бизни шериятда болмагъан, кеси джаныбыздан чыгъаргъан кёб затыбыз барды. Ауушхан адамгъа аладан хайыр джокъду, этген адамлагъа уа ол затла бек уллу, кечилмезлик гюнахла келтирирге боллукъдула. Сёз ючюн, хызенле.

Барыбыз да бирден бу джанына сакъ болсакъ, деб сагъайтады автор.

Къарачайлыла этибизни-терибизни къуру къыйынлыкъда ашатмайбыз. Магъанасыз джоюмла, бетсиниу, эришиу – была джамагъатны джашауун артына тартхан заранлы шартладыла. Ала къууанчлада да тюбейдиле. Амма, барысы миллетибизни юйрерине бек уллу, бек хатерсиз тыйгъыч боладыла. Бу болумну эсгермеген хазна адам болмаз, алай а джууукъдан-тенгден, хоншудан-тийреден тартынганча этиб, хар бирибиз: «Менде тохтамасын!» - деб, отха киргенча этиб, санларын туююб этген къолайларын зырафына джоядыла.

Быллай магъанасыз ойлашыугъа кесибизни джесир этиб баргъаныбызгъа джаны ауруб, тынчын кёре тургъанлай, къыйыны бла баргъаныбызгъа джарсыб, аны эсгертиб джазады Шидакъ улу.

«Болум былай барыб турургъа боллукъ туююлдю. Кесинг къолунг бла кеси джашауунгу къарангы этме, джахилликден артылыргъа керексе! Алайсыз да сен кёрмеген къыйынлыкъ къалмагъанды. «Силкин аллынга, халкъым!» - дейди Ибрагим хаджи кесини окъуучуларына, джамагъатха. Аны ючюн атагъанды китабына да алай.

Хоншу миллетле бла татлы, ариу халда джашаргъа амалсыз керек болгъанын, кёб тюрлю мисалла келтириб бегитеди Шидакъ улу. Мен да ол айтханнга къол салама.

Китабны уллубуз-гитчебиз да, эркишилерибиз, тиширыуларыбыз да окъуб, кёб затха тюшюнюрле, кёб затха джангыдан, башха кёз бла къараб, тюз оюмланы терен магъаналарын ангылаб ойлашырла, деб ийнанырым келеди.

Ибрагим хаджини къолуна къалам алдыргъан миллетине терен сюймеклиги, ёсюб келген тёлюлеге къайгырыуу, халкъыны иги шартларын багъалатыуу болгъаны хакъды.

БИДЖИЛЕНИ МАГОМЕДНИ ДЖАШЫ АСХАТ ХАДЖИ,

Къарачай-Черкес республиканы Халкъ врачы

БАШЛАРЫ

ДЖАЗЫУУМУ ДЖОЛЛАРЫНДАН ЭКИ-ЮЧ СЁЗ	5
СЕГИЗИНЧИ ОНДЖЫЛЛЫКЪНЫ МИЙИКЛИГИНДЕН	8
1. Муслиман динни юсюнден	9
2. Зеятын юсюнден бир-эки сёз	34
3. Хаджиликге барганны юсюнден	36
4. Ауушханларыбыз Сыйлы Аллахны рахматын табсынла	43
5. Силкин да аллынга, халкъым, къууанчча бёлен (неда Налат болсун бернеге)	64
6. Къалынны (къалымны) юсюнден	78
7. Джаным-тиним – ана тилим	82
8. Къор болайым пелуан миллетиме	99
9. Мынгайгъан, даулашхан, демлешген, дерт тутхан затла тохтасала эди	111
СУРАТЛА	132
КЪЫСХА КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР-ОРУС СЁЗЛЮК	135
Биджилени А. АСЫУЛУ АДЕТЛЕРИБИЗНИ БАЛСЫТАДЫ...	148

ISBN 978-5-91075-016-0

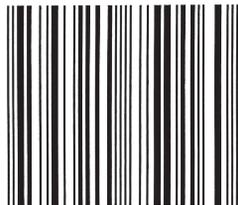
9 785910 750160

Шидаков Ибрагим Батдалович
«ВОСПРЯНЬ, НАРОД МОЙ...»

На карачаевско-балкарском языке

*Редактор Ф.И. Байрамукова
Дизайн и техническая редакция Л.А-А. Батчаевой
Компьютерная верстка О.А. Меркуловой
Корректор З.И. Наурузова*

ISBN 978-5-91075-016-0

9 785910 750160

Формат 60x90/16. Печать офсетная.
Бумага офсетная. Печ.л. 9,5
Тираж 1000 экз.

Отпечатано с готового оригинал-макета подготовленного издательством
«Эльбрусид»